Ruth Hedlund

Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet

En socialhistorisk studie

Uppsala 1980

Omslaget efter Gripenhielms Mälarkarta, aug. 1688. Orig. i Kungl. Bibl. Foto: Kungl. Bibl.

Ruth Hedlund

Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet

En socialhistorisk studie

Västerås kulturnämnds skriftserie nr 7
ISSN 0347-8416

Doktorsavhandling i historia vid Uppsala universitet 1980

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Tryck och layout: Västra Aros Tryckeri 1980

FÖRORD

Stadshistoria kan skrivas på många olika sätt. För mig har det känts angeläget att göra detta i form av alla dess invånares sociala historia. Inspirationen till detta gavs mig för åtskilliga år sedan av dåvarande stadsarkivarien i Västerås fil. dr Sven Olsson och det stadsarkiv han där med stor omsorg inrättade.

Västerås kommun och dess kulturnämnd har sedan möjliggjort arbetets genomförande genom att ekonomiskt stödja det. För att boken tillåtits ingå i Västerås kulturnämnds skriftserie och för det uppmuntrande intresse, som Västerås kulturnämnd med dess sekreterare, stadsarkivarien fil. lic. Kjell Olsson under arbetets gång har visat, tackar jag varmt.

Forskningsarbetet har skett i den stimulerande arbetsgemenskapen bland lärare och kamrater vid Historiska institutionen i Uppsala. Här skall särskilt framhållas den inspiration som seminariet vid forskningsprojektet Sociala och statsfinansiella problem i 1600-talets svenska samhälle, det s.k. 1600-talsprojektet, i flera år har utgjort.

Ett särskilt tack vill jag här framföra till professor Sven A. Nilsson, som varit min lärare. Han har genom sin kunniga handledning, personliga omtanke och uppmuntran varit av största betydelse för avhandlingsarbetet. Med aldrig svikande tålamod har också fil. dr Margareta Revera handlett mig vid utförandet av min ibland svårbemästrade forskningsuppgift. Professor Sten Carlsson har genomläst avhandlingen i manuskript och därvid gjort en rad värdefulla påpekanden, som varit mig till stor nytta.

Fil. dr John Rogers har översatt sammanfattningen till engelska. Hjälp med det tekniska utförandet av mina kartskisser över Västerås liksom med utritandet av figurer har jag fått av lantmätaren Alfred Örback.

Många tjänstemän vid arkiv och bibliotek har också varit min hjälp. Här skall särskilt nämnas tjänstemännen vid Västerås stadsbibliotek, museum och stadsarkiv.

Till alla dessa, som på olika sätt bistått mig i mina forskarmödor, uttalar jag mitt varma tack.

Dagens västeråsbor tillägnar jag slutligen min bok.

Västerås i september 1980.

Ruth Hedlund

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548909_0007

Innehållsförteckning

I. Forskningsläge och problem **7**
1. Den förindustriella staden 7
2. Befolkningen 14
3. Frågor och metod 21

II. Staden Västerås och dess funktioner vid 1600-talets slut **24**

III. Stadsbefolkningens olika grupper **32**
1. Borgare – icke borgare 32
2. Grupper av stadsbefolkningen tillhörande stadens speciella funktioner 38
3. Övriga grupper av stadsbefolkningen 56
4. Rekryteringen till stadens befolkningsgrupper 66
5. Sammanfattning 70

IV. Stadsbornas ekonomi **76**
1. Gruppernas "primära" inkomster 76
2. Övriga intäktskällor och ekonomiska förhållanden 98
3. Innehav av tomter, hus och jord 104
4. Sammanfattning 119

V. Stadsbornas giftermålsförbindelser **123**

VI. Familj och hushåll i staden **137**
1. Familje- och hushållstyper 137
2. Demografiska faktorer av betydelse för familjernas utseende 143
3. Sociala förhållanden som påverkade hushållens sammansättning 162
4. Sammanfattning 173

VII. Stadsbornas boendeförhållanden **176**

VIII. Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet
Den förindustriella staden och dess sociala skikt **187**

IX. Summary **206**

Källor och litteratur 213

Förkortningar 226

Tabell- och figurförteckning 227–228

Personregister 228

I. FORSKNINGSLÄGE OCH PROBLEM

1. Den förindustriella staden

Industrialismens genombrott medförde en radikal förändring av städerna och de sociala villkoren där. Nya arbeten och arbetsmiljöer ändrade användningen av marken men också det sociala livet i staden i fråga om beteenden och attityder. E.A. Wrigley menar att den industriella revolutionens betydelse för demografiska förändringar knappast kan överskattas.[1] Industrialiseringen blev på grund härav en gräns mellan två skilda epoker i stadens historia. Det gamla agrarsamhället, med städer som närmast har betraktats som större eller mindre bondbyar, förändrades till ett nytt, industriellt, med industristäder av allt större betydelse.

Av denna orsak har en stor del av den historieforskning, som rört städer, ägnats industrialismens första tid och tiden närmast före den samt problem som relaterats till denna övergångstid. Framför allt har geografisk och social mobilitet i samband härmed studerats.[2]

Den internationella forskningen har emellertid också enats om att det västerländska samhället under förindustriell tid genomgick stora förändringar, att detta var en process som tog lång tid och att städerna och stadsbefolkningen i detta sammanhang bör ägnas speciell uppmärksamhet. Enskilda forskare som Jean-Claude Perrot har fäst uppmärksamheten på att städer långt före industriell tid blev de sociala konflikternas inhägnade platser.[3] Där uppstod kollektiv antagonism och kollektiva intressen av olika slag som framtvingade sociala förändringar.

Som särskilt utmärkande för den förindustriella staden har framhållits dennas *agrara* karaktär. Man talar om att rent jordbruk i stor utsträckning idkades i synnerhet i de små städerna långt in på 1800-talet.[4] Allmänt sägs att åkerbruket – framför allt boskapsskötseln med ganska stora kreatursuppsättningar – spelade en mycket betydande roll i städerna. Om den haft samma roll för skilda grupper i staden har emellertid inte helt klargjorts.[5]

Industristaden kom att kontrasteras mot agrarsamhället. Då man

[1] Wrigley 1969, s. 146 ff.
[2] Thernstrom 1964, Katz 1975, Kronborg & Nilsson 1975.
[3] Perrot 1973, s. 770.
[4] Heckscher 1938, s. 97, G. Carlsson 1977, s. 45, Paulsson 1950, s. 9, 37.
[5] I de flesta stadsmonografier antas jordbruket vara en binäring till den ordinarie yrkesverksamheten. Jfr Hanssen 1959, s. 404 ff, Lindberg 1976, s. 133 ff., Olofsson 1968, s. 433 f, 473. G. Carlsson 1977, s. 44 f och Stadin 1979, s. 79 f framhåller att jordbruket också har bedrivits i kommersiellt syfte.

velat finna förindustriella sociala mönster och demografiska förhållanden har man vanligen studerat samhället i stort och inte skilt på urban och rural miljö. Den franska forskningstradition som benämnes Annales-skolan har ägnat speciellt intresse åt det förindustriella samhällets långa perioder av oförändrade strukturer och då eftersträvat en helhetssyn. Då det gällt befolkningsproblem har den framför allt haft rural anknytning.[6] Också Peter Lasletts undersökningar i Storbritannien, som låg till grund för The world we have lost, ägnades rurala områden.[7] Dessa forskare har alltså inte intresserat sig för staden som en speciell typ av miljö, som kan ha skilt sig från landsbygden i sina demografiska och sociala strukturer och mönster.

Med sitt nu klassiska verk The preindustrial city fokuserade Gideon Sjoberg intresset på *den förindustriella staden.* Hans syfte var att beskriva och analysera stadsstrukturen före dess förändring genom industrialisering. Sjoberg menade, att förindustriella städer i sin struktur eller form är påfallande lika var de än finns, antingen i gången tid eller nutid. De har samma mönster och karaktärsdrag. Han gör härmed den preindustriella staden till en bestämd stadstyp, och begreppet "the preindustrial city" har kommit att associeras till hans arbete med samma namn.[8]

Sjoberg konstruerade en modell av den typiska pre-industriella staden som en kontrast till den typiska industriella staden.[9] Han har i den gjort viktiga påpekanden och stimulerat debatten om den förindustriella staden. Alla de hopsamlade kännetecken från många preindustriella städer som Sjoberg presenterar i sin modell kan man naturligtvis inte finna i en och samma stad i verkligheten. I den diskussion som förts om Sjobergs stad har man efterfrågat också andra modeller av en förindustriell stad. Vi behöver olika modeller med olika aspekter, eftersom det finns olika *typer* av städer. En typindelning har Fernand Braudel gjort av västerländska städer i förindustriell tid. Han fann tre grundtyper, nämligen öppna städer, nära relaterade till sitt omland, slutna städer, stängda inom sig själva i varje betydelse, och slutligen vad han kallar "state towns", dvs. städer under en furste eller feodalherre.[10] En urban typologi av holländska 1600-talsstäder har konstruerats efter deras ekonomiska funktion – som hamnstad, transitostad osv.[11] Man kan också indela de svenska förindustriella städerna i skilda stadstyper. En möjlighet är t.ex. att göra detta med hänsyn till städernas olika samhällsfunktioner.

[6] Odén 1978, s. 13.
[7] Laslett 1965, 1971.
[8] Sjoberg 1960.
[9] Sjoberg 1960, s. 6.
[10] Braudel 1976. Jfr Clark 1976 b, s. 2.
[11] Clark 1976 b, s. 3.

Men en stad kan också ändra karaktär under sin utveckling. I sin bok The people of Hamilton, Canada West, presenterar Michael Katz sociala strukturer och familjemönster i en stad vid mitten av 1800-talet. Han finner att Hamilton representerar en speciell stadstyp, nämligen handelsstaden. Denna stad ser han som produkten av en längre övergång från ett preindustriellt till ett industriellt samhälle.[12] Katz har därför velat framhålla, att städer kan ha olika karaktär under olika perioder.[13]

Åtskilliga svenska städer har, liksom särskilt franska, holländska, brittiska och amerikanska städer, fått sin lokala historia skildrad. Merparten utgöres av stadshistoriker av det slag som Theodore Hershberg i en artikel benämner "urban biographies" och definierar som en krönika om tillväxten och utvecklingen av en speciell stad.[14] I dessa monografier kan läsaren få viktig information om de äldre städerna. Ofta antages dock att under de sista århundradena av den förindustriella tiden inte mycket ändrades i fråga om sociala och demografiska förhållanden. Katz antagande om stadier i städernas utveckling är då av speciellt intresse. Den *äldre* förindustriella staden kan ha haft en annan befolkningsstruktur och helt andra sociala mönster.

De förindustriella städerna hade vissa *speciella samhällsfunktioner,* som hörde samman med den plats de hade. Sådana funktioner kunde vara t.ex. ekonomiska, politiska, religiösa eller utbildande. Ingen stad tjänade bara en funktion, även om de kom att spela olika roller. Sjoberg kallar dem nyckelfunktioner.[15] Han gör inget antagande om huruvida dessa stadstyper kunde ha haft specifika demografiska, sociala eller politiska strukturer. Den frågan ställer i stället senare Peter Burke i en artikel Some reflections on the pre-industrial city.[16] Man vet inte hur en sådan stadens samhällsfunktion påverkade livet i staden och vad den betydde för dem som bodde där.

De svenska städernas ekonomiska roll i agrarsamhället analyserade Eli F. Heckscher först i Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talets svenska stadsgrundningar och senare i Städernas plats i Sveriges samhällshistoria.[17] Av de svenska städerna utgjordes hälften av medeltida städer, medan de övriga var anlagda av kronan under perioden ca 1580–1680. Det viktigaste kriteriet på en stads framgång var för Heckscher befolkningstillväxten. Han fann då, att det med få undantag var medeltidsstäderna som var de mest utvecklingskraftiga.

[12] Katz 1975.
[13] Katz 1977.
[14] Hershberg 1978, s. 5.
[15] Sjoberg 1960, s. 87.
[16] Burke 1975.
[17] Heckscher 1923, Heckscher 1938.

Heckscher hävdade, att de svenska städerna hämmades i sin utveckling av "det svenska samhällets outrotliga agrara karaktär" men också av landets handelslagstiftning i merkantilistisk anda.[18]

Heckscher ville ge en helhetsbild av städernas ekonomiska utveckling. Han såg till det generella för att förklara det enskilda, vilket han själv framhåller.[19] Han bortsåg från de speciella ekonomiska funktioner städer hade och som också fanns med i kronans stadspolitik under århundradet. I stadspolitiken fanns en strävan från kronan att skapa en rikshushållning, hävdade Nils Herlitz.[20] I nyare forskning anser man, att det mer varit marknadssituationen än merkantilismens idéer som bestämt den ekonomiska politiken. D.C. Coleman menar i sin analys Eli Heckscher and the idea of mercantilism, att Heckscher överskattat de ekonomiska idéernas betydelse. Politiken har bestämts av de aktuella problem som måste lösas.[21]

Till dessa problem hörde kronans stora behov av penninginkomster – i första hand för de krävande militära behoven.[22] I städerna kunde handel och hantverk regleras och beskattas. Framför allt önskade kronan reglera handeln med bergsbrukets produkter. De viktiga funktioner svenska städer i "sin skenbara obetydlighet" fyllt som centra för sådan handel och som mellanhänder i ett kommersiellt system har Birgitta Ericsson framhållit i sin stadshistoriska analys De anlagda städerna i Sverige (ca 1580–1800).[23] Många städer hade sålunda sin alldeles speciella uppgift, och det var denna funktion som för landet var den betydelsefulla.

Att staden hade en speciell *ekonomisk* funktion är ett karakteristiskt drag för den förindustriella staden. Den ekonomiska funktionen och dess betydelse för staden och dess omgivning har varit föremål för en omfattande forskning. Wilhelm Christallers s.k. centralortsteori placerar städer och orter i ett hierarkiskt system, efter deras givna plats i ett förutbestämt nätverk. Städerna har på det sättet kunnat indelas i olika kategorier efter deras ekonomiska funktion och även sättas in i ett globalt sammanhang.[24] Samma hierarkiska uppdelning visar sig också i den rangordning de svenska städerna erhöll i borgarståndets riksdagsprotokoll under denna tid. Regeringens främsta intresse i stadspolitiken var att få ekonomiskt starka städer och de olika städerna bedömdes därefter.

Bland dem som vidareutvecklat centralortsteorin skall här nämnas Harold Carter, som också framhåller problemen med att anlägga

[18] Heckscher 1938, s. 89, Heckscher 1923, s. 323 f.
[19] Heckscher 1938, s. 87.
[20] Herlitz 1923.
[21] Coleman 1969, s. 1–17, 92–117.
[22] Nilsson 1964, s. 89.
[23] Ericsson 1977, s. 129 f.
[24] Johnson 1972, s. 117 ff, Carter 1972, s. 76.

denna teori på olika städer eller anhopningar av sådana. Det finns städer som också tillfredsställer annat än ekonomisk efterfrågan. Att begränsa centralortsanalysen till enbart ekonomiska territoriella tjänster är därför, menar han, att ta fram endast en del av städernas verklighet.[25] Carter har också velat se en utvecklingsprocess i systemet av städer. Mellan två faser – varav den andra kom med industrialiseringen – menar han, att stadssystemet kom in i en övergångsfas, då stark interaktion och konkurrens ägde rum mellan städerna. Härefter skulle centralortssystemet efter transportprincipen, dvs. den ledande centralortens lättillgänglighet, ha bestämt relationerna mellan städerna.[26] Att se en sådan utvecklingsgång beträffande de mellansvenska städerna under 1600- och 1700-talen är också möjligt.

Då det gäller andra samhällsfunktioner i den förindustriella staden finns ingen analys som är jämförbar med den som gjorts av den ekonomiska funktionen. Olika aspekter som rör dessa andra samhällsfunktioner har varit studieobjekt för skilda discipliner. De har dock sällan placerats i den lokala sociala omgivning där de hör hemma.

Bland de förindustriella städernas nyckelfunktioner nämner Sjoberg *utbildningsfunktionen.* Hur gymnasierna i de svenska stiftsstäderna blev hela stiftets bildningscentrum visar Ragnar Askmark i sin avhandling Svensk prästutbildning fram till år 1700. De blev stiftets högskola genom att de utbildade de ämbetsmän i kyrka och skola som stiftet behövde. Prästexamen avlades också inför domkapitlet. Intressant ur socialhistorisk synvinkel är Askmarks påpekande, att det under en tid kom att finnas både s.k. djäknepräster med utbildning från stiftsstaden och sådan med akademisk utbildning, och att de senare då blev en överklass bland prästerskapet. Dessa förhållanden rådde under 1600-talet, innan ännu alla präster utbildades vid universiteten.[27] Frågan är då, vad denna skillnad i utbildning betydde i sitt sociala sammanhang, vilket samband de skilda kategorierna av präster hade med andra grupper i samhället och i vilken grad det fanns social mobilitet. Ofta har framhållits, att chansen för gemene man var att studera till präst. Hade dessa skillnader i utbildning andra sociala följder för dem själva och för familjen?

Men gymnasier, trivialskolor och i mindre städer s.k. barnaskolor erbjöd också utbildningsmöjligheter för andra än blivande präster. De var också avsedda för blivande köpmän och hantverkare. För köpenskap var det, som Sjöstrand framhållit, nödvändigt med en viss teoretisk skolning, framför allt i räknekonst och bokhålleri, men också en tids yrkeserfarenhet fordrades under 1600-talet. Med tiden

[25] Carter 1972, s. 128 f.
[26] Urbaniseringsprocessen i Norden, del 2, 1977, Appendix, s. 165.
[27] Askmark 1943, Pleijel 1970, s. 185 ff.

ställde sedan det högre borgerskapet mer specialiserade utbildningskrav för de borgerliga näringarna. Dessa den äldre förindustriella stadens teoretiska utbildningsmöjligheter också för andra än blivande präster tillhör landets skolhistoria och har som sådana behandlats av Wilhelm Sjöstrand och Albin Warne.[28] Skillnaderna i bildningsnivå bland borgarna i staden kan tidigt ha gett dem olika attityder och normer för det sociala livet liksom olika livsmål. Den stora betydelse dessa skillnader i utbildning bland städernas borgare senare kom att få har speciellt betonats av Helmut Möller.[29] Den specialutbildning som gavs hantverkarna i de äldre förindustriella städerna har, gällande svenska förhållanden, främst behandlats av Folke Lindberg, Ernst Söderlund och Sigfrid Hansson.[30] De menar alla, att det efter den tidens mått var en god utbildning som gavs i denna skråutbildning.

I diskussionen om skolor och utbildningsmöjligheter i den förindustriella staden har Gunnar Qvist i sin avhandling Kvinnofrågan i Sverige 1809 – 1846 betonat, att dessa endast var avsedda för männen. Kvinnorna, som endast kunde få sin uppfostran och utbildning i hemmet, fick på grund av en lång tradition i synen på vad som utgjorde kvinnans uppgifter i samhället, en position långt underlägsen männen och därmed helt andra villkor.[31]

Den förindustriella staden kunde också enligt Sjoberg ha en *religiös* funktion. Detta hade i första hand stiftsstäderna. Då det gäller den svenska stiftsstaden har åtskillig forskning ägnats vad som hänt i den, kring biskop, domkapitel och domkyrka. Det är dylika aspekter som fokuserats och inte staden med dess speciella religiösa funktion. Kyrkohistoriska arbeten påvisar en betydelsefull epokgräns under förra hälften av 1700-talet, då gammallutherdom och kalvinism avlöstes av en mer individualistisk uppfattning, som bl.a. tog sig uttryck i den pietistiska rörelsen.[32] Sextonhundratalsmänniskans samhällsuppfattning, grundad på den allmänna folkuppfostran, som gavs genom kyrkans undervisning, har skildrats i Hilding Pleijels arbeten om hustavlans värld och om gammallutherdomens bibelanvändning.[33]

Kyrkohistorisk forskning har också ägnats utvecklingen av förhållandet mellan kyrkliga och världsliga myndigheter under 1600-talet. Dessa relationer innebar ibland intimt samarbete – t.ex. i frågor som kyrkotukt – medan andra gånger – t.ex. då det gällde domkapitlets högre instans – striden var hård.[34] Då de svenska domkapitlen, som

[28] Sjöstrand 1965, II, 178 ff, 280 ff, Warne 1965, s. 5 ff.
[29] Möller 1969, s. 2.
[30] Lindberg 1964, Söderlund 1949, Hansson 1930, Hansson 1919.
[31] Qvist 1960, s. 14 ff, 17 ff.
[32] Normann 1963, Normann 1948, Staf 1969.
[33] Pleijel 1965, Pleijel 1970, Pleijel 1941.
[34] Cnattingius 1939, Lindegård 1957, Kjöllerström 1964.

Hjalmar Holmquist visat, under samma århundrade ändrades till lärarekapitel, berör detta i hög grad förhållandena i stiftsstaden och dess befolkning.[35]

Slutligen skall också framhållas de *administrativa* centrala funktioner som äldre städer ofta hade, i första hand såsom länsstäder och stiftsstäder. Dessa nämner inte Sjoberg. Den civila lokalförvaltningens framväxt och utveckling i Sverige har utretts och beskrivits av J.A. Almquist och Olof Sörndal. Den statliga lokalförvaltningens tjänstemän utökades i Sverige under 1600-talet, liksom landshövdingarnas befogenhet och makt.[36] Dessa tjänstemäns möjligheter att assimileras i länsstaden är en fråga, som delvis hör samman med hur de kommit in i sina befattningar i den statliga förvaltningen. David Gaunt har i sin avhandling Utbildning till statens tjänst utrett den viktiga förändringen härvidlag i och med att staten under stormaktstiden övertog yrkesträningen till de statliga tjänsterna liksom även placeringen av tjänstemännen. Tidigare hade lokala tjänstemän utsett och tränat sina efterträdare.[37]

Gaunt, som studerade den utbildning blivande tjänstemän fick genom auskultering vid hovrätterna, menar att den sociala rekryteringen till denna präglades av en uppåtgående social mobilitet för de s.k. urbana grupper som fick tillträde till den. Frågan hör intimt samman med vad länsstaden betydde för dessa den statliga förvaltningens tjänstemän, om de kom att stanna där och hur relationerna var mellan dem och andra samhällsgrupper i staden.

Dessa samhällsfunktioner har utmärkt flera av de äldre svenska förindustriella städerna. Såsom läns- och stiftsstad, eller endera, konstituerade de således en särskild stadstyp i Sverige. Dessa speciella funktioner, vilka med Sjobergs uttryck kan kallas nyckelfunktioner, och den organisation, som skapades i samband därmed, har direkt påverkat den sociala strukturen, dvs. stadsbefolkningens sammansättning. Men därmed kan de också ha haft betydelse för de sociala förhållandena i staden. De sociala mönstren bland befolkningen i dessa äldre städer är i sina relationer ganska okända.

[35] Holmquist 1908.
[36] Almquist 1917–1919, Sörndal 1937.
[37] Gaunt 1975.

2. Befolkningen

I fråga om *stadsbefolkningens sammansättning* finner Sjoberg en övre klass och en lägre samt dessutom ofta också en liten utstött grupp, isolerad från den respektabla delen av samhället. I den övre klassen finns alltid en liten elit som styr. Sjoberg hävdar att denna elitgrupp är en stadsföreteelse, och ju starkare den gruppen är, desto mer specialiserad kan stadsbefolkningen vara och desto mer är det sannolikt, att det privilegierade skiktet kommer att expandera. Den lägre klassen, som utgör den stora andelen av stadsbefolkningen, består av hantverkare med utbildning men också av outbildade arbetare. De senare menar han vara en av historiker ofta förbisedd grupp, fastän den är mycket stor. I den förindustriella staden finns alltså enligt Sjoberg ingen egentlig medelklass.[38]

Viktig är här uppdelningen i två skikt, ett övre och ett lägre, varav det senare är det största. Till detta större hör hantverkare och närstående grupper. Borgerskapet – dit ju hantverkarna hör – har alltså inte uppfattats som ett enda socialt eller ekonomiskt enhetligt skikt.

Som utomordentligt viktig för utvecklingen i tyska städer ser Christopher Friedrichs uppkomsten av en lägre medelklass – en klass av småborgare (Kleinbürger). Denna skilde sig både från bourgeoisien, den övre medelklassen, och från proletariatet i tidigt moderna städer.[39] Vad som utmärker småborgarklassen och skiljer den från andra har utretts av Helmut Möller i Die Kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Han klargör en socialiseringsprocess, dvs. hur uppväxande individer fördes in i bestämda kulturella och sociala förhållanden. Fastän termen småborgare inte blev vanlig förrän senare, ger Möller exempel på att stadsinvånarna indelades i borgare – och dessa sedan i Gross- och Kleinbürger – och gemene man av arbetsfolk, tjänstefolk och liknande grupper. Möller betonar, att skillnaderna dem emellan har sociala, ekonomiska och politiska aspekter, men att även skillnader i bildningsnivå skall ses i sammanhanget.[40]

Både Friedrichs och Möller talar således om ett mellanskikt i stadssamhället, som så småningom på något sätt växt fram eller uppstått. Friedrichs beskrivning av denna lägre medelklass motsvaras av Möllers Kleinbürger, dvs. småborgare. När Friedrichs använder termen "proletariat" – dvs. en arbetarklass utan förmögenhet och politisk makt – menar han att denna i den förindustriella staden består av en klass av daglönare, tjänstehjon, tjänare och andra liknande utan möjlighet att avancera, vilken motsvaras av den grupp

[38] Sjoberg 1960, s. 110, 115, 122, 133.
[39] Friedrichs 1978, s. 187 f.
[40] Möller 1969.

Sjoberg omtalar såsom outbildade arbetare. Den stora lägre klass som Sjoberg menar har funnits i alla förindustriella städer skulle således innesluta både denna lägre medelklass eller s.k. småborgare och arbetargrupperna eller med Friedrichs term proletariatet. Sjoberg säger också uttryckligen, att den lägre klassen i den förindustriella staden bestod av hantverkare med utbildning och den mycket stora gruppen av outbildade arbetare.

En första fråga är då hur länge dessa forskare menar att det urbana mellanskiktet har funnits. Möller och Friedrichs ser båda uppkomsten av småborgarna eller den lägre medelklassen såsom troligtvis en 1700-talsföreteelse. Möller påpekar, att enligt Hennigs preussiska ordbok benämndes år 1785 samtliga hantverkare i Ostpreussen Kleinbürger. Han belyser den socialiseringsprocess varigenom uppväxande individer blev typiska småborgare men ger ingen förklaring till att skiktet uppstod. Friedrichs menar, att det var förlagssystemet som förändrade borgargruppen. Hantverkarna hade genom detta blivit ekonomiskt underordnade och beroende av kapitalistiska köpmän.

Sjoberg talar som tidigare nämnts inte om något sådant specifikt mellanskikt. Med avseende på 1600-talsstaden är emellertid Sjobergs konstaterande av den lägre urbana klassens två beståndsdelar av speciellt intresse. Den utgjordes sålunda i den förindustriella staden enligt Sjoberg dels av de utbildade skråhantverkarna, dels av den outbildade arbetskraften. Dessutom har Sjoberg påpekat, att de lägsta undergrupperna inom de religiösa och statsstyrande strukturerna liksom inom militären tillhörde denna stadens lägre klass.

Nästa fråga som kan ställas är, mellan vilka klasser eller skikt man velat se de skarpaste gränsdragningarna och vad man menat dessa bestod av. Möller betonar starkt den gränsdragning nedåt som han fann uttalad i de stränga skrånormer och värderingar, vilka för många tog bort chansen till social mobilitet. Skrånormerna uteslöt sålunda alla dem som inte kunde sägas vara "ehelich und ehrlich", dvs. hade sitt ursprung i en godtagbar familj.

Friedrichs har en gränsdragning både uppåt och nedåt. Han menar, att den lägre medelklassen var ekonomiskt underordnad bourgeoisien men, på grund av sin förmögenhet och sina särskilda sociala och politiska fördelar, drogs den inte ner i proletariatet.

Sjoberg åtskiljer den högre och den lägre klassen i den förindustriella staden och har således sin gränsdragning mellan Möllers Gross- och Kleinbürger liksom mellan Friedrichs högre och lägre medelklass. Han instämmer i Friedrichs gränsdragning uppåt för hantverkargrupperna men delar inte de båda andras uppfattning om en hård gränsdragning nedåt. Om arbetargrupperna framhåller Sjoberg att, fastän deras sysselsättningar kunde vara av blygsam art, de ändå hade en aktad samhällsställning. I stället påpekar han, att en

liten grupp av utstötta kunde finnas i dessa städer, segregerade både från eliten och den lägre klassen. Dessa utstötta utförde sysslor av speciell art, som var nödvändiga för staden, men var ständigt utsatta för förakt.[41]

Sjoberg diskuterar också närvaron av en liten elit i dessa äldre städer. Han menar, att ju starkare eliten var desto större var staden.[42] En betydande forskning har ägnats just den urbana eliten. Från Vilfredo Pareto har sålunda socialhistoriker upptagit studiet av eliter genom att studera interaktionen av ekonomiska, politiska och kulturella faktorer i en socialgrupps liv. Så har Peter Burke studerat Venedig och Amsterdam genom att jämföra 1600-talets elitgrupper där. Eliter definieras av honom som grupper, vilka var starka i tre avseenden: status, makt och välstånd.[43] Pareto hade två typer av elit, entreprenörer och rentierer, som han menar båda har en social funktion, den ena för att få till stånd förändring och den andra för att bevara rådande förhållanden. Båda behövdes i samhället. Eliterna följer sina egna intressen. De har medvetna mål, som påverkar samhället, men är inte medvetna om sina sociala funktioner.[44]

En vetenskaplig debatt har även förts om sätten att urskilja en elitgrupp. C. Wright Mills definierade en "ruling élite" som en minoritet, som på grund av sin gynnade ställning regelbundet segrar i konfliktsituationer.[46] Mills liksom Robert Dahl föreslår som tillvägagångssätt att urskilja elitgruppen, att man studerar dem som på en gång har välstånd, status och makt.

Den internationella forskningen är alltså enig om att de förindustriella städernas befolkning varit uppdelad i olika klasser, grupper eller skikt. Den sociala strukturen där finner både Sjoberg och Katz utmärkas av stelhet och brist på mobilitet.[47] Katz fann fyra slag av bestående förhållanden i staden Hamilton: yrkesstrukturen, förmögenhetsfördelningen, de karakteristiska dragen hos olika ekonomiska grupper samt avståndet mellan olika sociala grupper.[48]

Var verkligen det äldre stadssamhället så statiskt som dessa forskare hävdar? Om den geografiska rörligheten i Sverige har Sven Lundkvist i uppsatsen Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige hävdat, att den var förvånansvärt stor både i städerna och på landsbygden. Befolkningsökningen under 1500-talet hade bidragit till att

[41] Sjoberg 1960, s. 133.
[42] Sjoberg 1960, s 115.
[43] Burke 1974, s. 9.
[44] Jfr Burke 1974, s. 10, Zetterberg 1967.
[45] Burke 1974, Mills 1956.
[46] Dahl 1958.
[47] Sjoberg 1960, s. 110, Katz 1975.
[48] Katz 1975, s. 44 f.

skapa det rörliga samhälle han fann.[49] Om migrationen i det förindustriella samhället har också andra iakttagelser framförts. Antti Rosenberg visar att rörligheten, vad Nyland beträffar, var större i det förindustriella samhället än i det tidigt industriella.[50] Sture Martinius har beträffande 1860-talet funnit, att det var den "okvalificerade arbetskraften" inom jordbruket som hade den största flyttningsintensiteten.[51] Sten Carlsson sammanfattar om den geografiska rörligheten i äldre tid, att övergången från det förindustriella eller det tidigt industriella samhället inte entydigt har inneburit en ökning av den geografiska mobiliteten.[52]

I uppsatsen Social mobility in England 1500–1700 påpekar Lawrence Stone, att den individuella mobiliteten kunde vara å ena sidan horisontell från ett geografiskt område till ett annat eller från ett arbete till ett annat, å andra sidan vertikal, dvs. uppåt- eller nedåtgående, socialt och ekonomiskt. Stone framhåller den horisontella mobiliteten som särskilt betydelsefull i äldre tid för människors möjligheter att förbättra sin situation. Denna existensmobilitet var inte bara en geografisk utan också en måttlig social mobilitet.[53] Vad som var orsaken till den geografiska mobiliteten för olika grupper och vad som hindrade den sociala tillhör de stora frågorna beträffande det förindustriella samhället.

För studiet av sociala förhållanden i tidigare samhällen har historisk forskning under de senare decennierna också använt sig av familjestruktur som en betydelsefull variabel. *Familj och hushåll* har livligt debatterats i vetenskaplig litteratur och då särskilt förekomsten av kärnfamilj, utvidgad familj och stamfamilj.[54] Sedan Peter Laslett och Cambridgegruppens forskare med jämförande statistik i en internationell undersökning beräknat genomsnittlig hushållsstorlek för olika regioner, framhöll de, att den lilla kärnfamiljen varit dominerande nästan överallt i gångna tider. Hushållen har vanligen varit små och

[49] Lundkvist 1974.
[50] Rosenberg 1966.
[51] Martinius 1967.
[52] Carlsson 1973 b. En speciell typ av migrationsforskning i Sverige har behandlat arbetsvandringar. Det säsongsvisa grovarbete, herrarbete, som dalfolket företog i äldre tid har Göran Rosander behandlat dels i sin avhandling Herrarbete. Dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning, dels i Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott. Närbesläktad är den migration som förekommit mellan Sverige och Finland. Richard Broberg har klarlagt invandringarna från Finland till Sverige före 1700-talet, vilka ofta gick till mellansvenska jordbruksområden men också direkt eller indirekt till städer i Mälardalen. (Broberg 1970).
[53] Stone 1966.
[54] Begreppen kan definieras på följande sätt:
kärnfamilj = ett föräldrapar med deras barn
utvidgad familj eller storfamilj = familjer med flera generationer boende tillsammans
stamfamilj = ett föräldrapar med ett gift barn med familj
Den familjehistoriska litteraturen har diskussioner om hur begreppen skall definieras.

relativt konstanta. Resultaten presenterades i antologin Household and family in past time.[55]

I den debatt som sedan följde menade andra forskare, att den genomsnittliga storleken av hushållen inte var särskilt belysande. Lutz Berkner framförde i en kritisk artikel mot Laslett, The use and misuse of census data for the historical analysis of family structuture, uppfattningen om familjen som en utvecklingsprocess. Han visade, att familjen ändrade storlek och utseende allt efter den livsperiod som dess medlemmar befann sig i. De flesta familjer genomgår därför olika stadier av en utvecklingscykel. De olika familjetyperna behöver därför inte, som Laslett antog, representera olika familjestrukturer. De kan vara olika stadier av utvecklingscykeln i samma familjestruktur.[56]

Den senare familjeforskningen har velat införliva aspekten släktskap i studiet av familj och hushåll. Man har inte ägnat släktskapsbanden tillräcklig uppmärksamhet, menar Robert Wheaton.[57] Nyligen har Michel Verdon hävdat att stamfamiljen, som av många ansetts vara en utvidgad familj, har mer gemensamt med kärnfamiljen och att stamfamiljen varit relativt sällsynt. Han menar, att "the stem family" inte är en familjegrupp utan en hushållsgrupp.[58] Man har i denna forskning inte påvisat skillnader i fråga om olika sociala grupper.

Lutz Berkner har fäst uppmärksamheten på meningsfulla problem för historiker. Han framhöll, att en familjestruktur har flera karakteristiska drag, vare sig man ser dem som aktuella förhållanden eller som idealbeteenden. Dessa förhållanden kan inte antagas ha varit desamma för alla sociala klasser i samhället. Därför kan man inte, som Laslett gör, låta den familjetyp, som uppvisar det största antalet, få representera samhällets "beteendenorm". Berkner menar, att man i stället bör uppspåra mönstren av aktuellt beteende inom olika sociala klasser.[59]

En ny inriktning har Lawrence Stone gett familjeforskningen med ett stort upplagt arbete om den engelska familjen i förindustriell tid, The family, sex and marriage in England 1500–1800. Med hjälp av en mängd olika källtyper har Stone visat, att den engelska familjen under denna period genomgick tre successiva utvecklingsstadier. Denna utveckling visade sig i förändrade attityder till auktoritet, barn och sexualitet, maktfördelning och ekonomiska förhållanden inom och utom familjen. Stone ser utvecklingen som en allmän trend mot vad han kallar "Affective individualism", vilket innebar indivi-

[55] Laslett 1972.
[56] Berkner 1972, Berkner 1975, Wheaton 1975, Katz 1975.
[57] Wheaton 1975. Jfr Plakans 1977.
[58] Verdon 1979.
[59] Berkner 1975.

dernas utveckling mot mer positiva och känslorika attityder. Förändringarna upplevdes inte av alla samhällsgrupper samtidigt. Han menar, att de tog sin början bland adel och stadselit för att sedan spridas nedför den sociala skalan.[60]

Stone har inspirerat till nya frågeställningar, framför allt rörande vad som åstadkommit förändringarna. Hans inställning till de fattiga och deras attityder är dock inte övertygande, menar några forskare. De lägre samhällsgruppernas uppfattning om personliga relationer kan ha varit en annan. Stones inställning till dem är alltför negativ.[61] Trots att några av hans slutsatser kommit att ifrågasättas, har diskussionen breddats på ett väsentligt sätt genom detta nya sätt att betrakta familjen. Ett nytt intresse finns för forskning om sambanden mellan sociala förhållanden och demografiska mönster.

Socialhistorikerna har på grund av ett allt mer utvidgat ämnes- och forskningsområde givit väsentliga kunskaper om det äldre samhället. Detta har skett därigenom att man också börjat intressera sig för grupper i samhället vilka tidigare betraktats som marginella. Till dessa marginella grupper hör de fattiga. Härvidlag har emellertid städer och stadsförhållanden uppmärksammats alltför litet. Beträffande de urbana fattigas situation har Gustaf Utterström utrett de fattiga och föräldralösa barnens levnadsvillkor i det förindustriella samhällets arbetsliv, i detta fall vid tillverkningen av vissa manufakturvaror i barnhuset på Gråmunkeholmen i Stockholm under 1600- och 1700-talen.[62] I England har fattiglagarna studerats av Sidney och Beatrice Webb samt av Brian Tierney, vilka visat lagarnas framväxt och utveckling från medeltida attityder.[63] Dessa forskare har emellertid mer haft den s.k. fattigvården som studieobjekt än själva fattigdomen och de fattigas grupper och kategorier. En vidare behandling av ämnet utmärker fransmannen Jean-Pierre Guttons arbete. Denne har studerat hur det franska samhället såg på de fattiga under l'ancien régime.[64]

Som ännu en betydelsefull variabel vid studiet av sociala förhållanden i äldre städer kan slutligen *boendet* ses. Eftersom boendeförhållandena kan ha haft samband med stadsbornas olika beteenden, är ett studium av villkoren på detta område av speciellt intresse. I den vetenskapliga litteraturen har frågor ställts och även några uttalanden gjorts rörande skilda gruppers boendeområden i den förindustriella staden. Sjoberg menade sålunda, att eliten bodde i centrum,

[60] Stone 1977.
[61] Slack 1979, Gillis 1979.
[62] Utterström 1978.
[63] Webb 1927, Tierney 1959.
[64] Gutton 1970, Chill 1962.

medan den lägre klassen och de utstötta var kringströdda centrifugalt mot stadens periferi. Särskilda gator och kvarter för olika sociala klasser eller yrkesgrupper kunde finnas.[65]

En liknande uppfattning om ett särskiljande av intressegrupper åskådliggör Lennart Améen i en hypotetisk modell av den förindustriella staden. Stadens centrala delar upptogs enligt denna modell av handelsmännen. I en yttre zon kring detta centrum hade hantverkarna sina bostäder och verkstäder. Améen påpekar, att man utanför dessa zoner redan i 1800-talets förindustriella städer kan urskilja en tredje zon tillhörande "småfolksskiktet". Detta småfolk hade enligt Améens modell först hänvisats till att förvärva mindre tomter utmed utfartsvägarna från staden. Améen utgick i sin modell från framställningen i Gregor Paulssons bok Svensk stad, vars socialhistoriska del bl.a. bygger på Börje Hanssens tidiga arbeten.[66]

Sjoberg hävdar emellertid, att centrum i den förindustriella staden mer var de styrandes och religionens centrum än handelsföretagens. Som bostadsområde menar han, att centrum tillhörde eliten. Han sätter dock inte likhetstecken mellan handelsmännen och eliten.[67] I sin studie av den förindustriella staden Skara har Lars-Göran Tedebrand uttalat, att man där inte kan finna sådana regelbundenheter i boendet. Han tar därför visst avstånd från Sjobergs uppfattning om en social boendesegregation i förindustriella städer.[68]

Syftet med föreliggande forskningsöversikt har varit att inventera vad som i vetenskaplig litteratur på olika håll framlagts om den förindustriella staden och dess invånare. Samtidigt har jag velat markera, vilka frågekomplex jag själv ansett utgöra de centrala vid studiet av sådana städer.

[65] Sjoberg 1960, s. 189, 321.
[66] Améen 1964, s. 46 ff, Paulsson 1950. Jfr Andrae 1978, s. 6 f.
[67] Sjoberg 1960, s. 321.
[68] Tedebrand 1975, s. 14 f.

3. Frågor och metod

Denna undersökning vill på empirisk väg ta ställning till olika frågor i de frågekomplex, vilka noterats i forskningsöversikten såsom gällande de förindustriella städerna och befolkningen där. Den vill också vara ett försök att bredda diskussionen om dessa genom att införa ännu några frågor rörande befolkningens sociala förhållanden och villkor.

Vad betydde den äldre staden för dess invånare? Det kan antagas, att stora skillnader funnits i olika avseenden mellan skilda grupper i staden. Stadsbefolkningen kan inte rimligen ha utgjort en enhetlig samhällsgrupp, hur liten den än varit. Vari dessa skillnader har bestått och vilken betydelse detta haft för stadsborna är den centrala frågan.

Vid studier av den äldre staden och dess roll, har denna alltför ofta betraktats enbart ur näringslivets synpunkt, och slutsatserna beträffande stadsbefolkningen har dragits därifrån. Borgerskapet har då setts som ett mer eller mindre enhetligt skikt med gemensamma intressen.[69] Som tidigare nämnts, har den historiska forskningen emellertid också velat se skilda stadstyper bland de förindustriella städerna.

Med beaktande av de olika samhällsfunktioner som Sjoberg noterade, att dessa städer kunde inneha, är det också möjligt att se olika typer av städer. Som en bestämd sådan kan betraktas *den svenska stifts- och länsstaden i sin förindustriella period.* Kännetecknande för denna stadstyp är, att staden redan tidigt var både stifts- och länsstad samtidigt som den utgjorde ett viktigt handelscentrum för ett större område. De städer, som tillhör denna stadstyp, har från sin tillkomst också varit betydelsefulla hamnstäder men saknat stapelrätt, dvs. rätt till egen utrikeshandel. Genom sina samhällsfunktioner tillhör de Braudels s.k. öppna städer. De innehade således sådana samhällsfunktioner, som enligt Sjoberg tillhörde de vanligen förekommande i de förindustriella städerna. Genom traditionen stifts- och länsstad var de en stadstyp som återfanns bland flera av de svenska städerna med medeltida ursprung. Dessa hade sedan lång tid haft viktiga funktioner av utbildande och religiös samt statlig och kyrklig administrativ art. Som framhållits i forskningsöversikten skedde på alla dessa områden under 1600-talets lopp betydelsefulla förändringar, vilka på olika ämnesområden har varit föremål för åtskillig forskning. Både genom kontinuitet och förändring har denna stadstyp visat sig tillhöra landets mest livskraftiga.[70]

[69] Jfr Stadin 1979, s. 11 f.

[70] De städer i Sverige som tillhör denna stadstyp kan sägas vara Västerås, Uppsala, Linköping, Karlstad, Växjö och Härnösand. Kalmar och Göteborg har, eftersom de var stapelstäder och befästa städer, utgjort en annan stadstyp.

För ett studium av en stad av denna typ framstår slutet av 1600-talet som en särskilt intressant period. Mycken omdaning hade skett under århundradets lopp genom att de svenska städerna på olika sätt varit föremål för centralmaktens intresse. Staden hade då antagit en bestämd form men hade ännu inte genomgått den stora förändring, som man hävdar senare inträffade. Dessutom är de krisperioder på grund av köld och missväxt, som inträffade vissa år under 1690-talet, ur demografisk synvinkel speciellt lämpliga att studera, därför att skillnaderna mellan olika grupper av stadsbefolkningen vid sådana tillfällen framstår tydligare än annars.

I stället för den traditionella uppdelningen av stadsbefolkningen i borgare–icke borgare har i denna studie gjorts en fördelning av invånarna efter den av stadens samhällsfunktioner man har tjänat. Dels kan man härigenom studera de villkor alla i staden boende levde under, dels kan man bättre uppfatta vad som förenade och vad som åtskilde olika grupper av stadsbefolkningen.

Om den historiska forskningen, som Sjoberg menade, ofta har förbisett den stora gruppen av outbildade arbetare som fanns i den förindustriella staden, kan detta ha sin orsak just i att den fokuserat borgerskapet. Stadens borgare, som främst bestod av köpmän och hantverkare, var de som märktes och framträdde och därför har beaktats. De outbildade arbetarna blev på detta sätt de bortglömda bland stadens befolkning.

Också andra grupper i den förindustriella staden har i forskningslitteraturen uppfattats och behandlats som marginella. Som tidigare framhållits har en vetenskaplig debatt förts om eliten i stadssamhällen och hur man urskiljer den. Någon motsvarande diskussion har inte förts om vilka som utgjorde de fattiga eller de utstötta. Inte heller har de gamlas situation i stadssamhället studerats. Dessa frågor har därför här synts särskilt angelägna att behandla.

För kännedomen om mänskliga relationer och demografiska förhållanden har, som forskningsöversikten visat, under senare tid utförts en omfattande forskning rörande familj och hushåll även för äldre perioder. I denna undersökning ställs en rad frågor tillhörande dessa frågekomplex i avsikt att uppspåra mönster inom olika sociala grupper av stadsbefolkningen. Sådana frågor är familjetyp och hushållssammansättning samt frågor rörande familjebildning, barnantal och mortalitet. Beträffande den senare har särskilt spädbarnsdödligheten beaktats, då denna tillhör de stora frågorna vad gäller äldre städers förhållanden.

En angelägen fråga för denna studie har ansetts vara vad stadens omland betytt för olika grupper av stadsbefolkningen. Aspekten stad–omland skall sålunda studeras ur stadsbornas synvinkel.

Ännu en angelägen fråga beträffande den förindustriella staden gäller stadsbornas jordbruk. Som bekant har de äldre städernas

agrara karaktär ofta framhållits. Under de senaste åren har stadsjordens betydelse för städernas invånare diskuterats i ett par arbeten, där slutsatser dras, vilka knappast kan sägas gälla allmänt för de svenska städerna.[71]

Slutligen studeras även boendeförhållandena i staden, för att urskilja eventuella mönster hos olika grupper och kategorier. I den tidigare beaktade uppsatsen av Theodore Hershberg konstateras, att den vetenskapliga litteraturen, främst i sociologi och geografi, klart har visat det starka sambandet mellan boendemönster och mänskliga relationer.[72] Beträffande de förindustriella städernas boendeförhållanden har, som tidigare nämnts, skilda uppfattningar framlagts i litteraturen.

Det vanligaste källmaterialet vid studiet av äldre perioders stadsbefolkningar har varit mantalslängder. Dessa längder återger emellertid inte hela den befolkning som bodde i staden utan utgör förteckningar över dem som var skyldiga att betala mantalspenningar där. Att göra jämförande sociala undersökningar utifrån dessa längder är sålunda inte möjligt. För föreliggande undersökning har i stället använts stadens tidigaste husförhörslängd och övriga kyrkoarkivalier samt den metod, som i demografisk forskning kallas familjerekonstitution. I historisk forskning brukar metoden användas på större eller mindre grupper, s.k. kohorter, för att få svar på olika frågor. Här används den för att möjliggöra en jämförelse mellan olika samhällsgrupper i staden och tjänar samtidigt syftet att åstadkomma något av en helhetsbild av stadsbefolkningen. Kompletterande upplysningar om individerna har hämtats från allt övrigt, tänkbart källmaterial. Detta närgångna studium av stadens grupper innebär sålunda även en tillämpning av den forskningsmetod, som har benämnts kollektivbiografi.

[71] G. Carlsson 1977, Stadin 1979.
[72] Hershberg 1978, s. 13 f.

II. STADEN VÄSTERÅS OCH DESS FUNKTIONER VID 1600-TALETS SLUT

Fig. 1. Gripenhielms målning av Västerås aug. 1688. KB.

Den stadsbefolkning, som här skall göras till undersökningsobjekt, är den som bodde och levde i staden Västerås vid slutet av 1600-talet. I modern tid har Västerås utvecklats till en av landets största industristäder – med ASEA och Gränges Metallverken som ledande företag – vilket satt sin prägel på staden. Det dröjde emellertid ända till 1870- och 1880-talen innan industristaden Västerås tog form.[1] Vid 1600-talets slut fanns invid Västerås två mjölkvarnar och på Viksäng utanför staden ett tegelbruk. Dessa är mer att betrakta som hantverk än som industri.[2] Vad vi således har att göra med är en stad i dess förindustriella period. Vid sidan av sin allmänna stadsroll som köpcentrum hade Västerås även några speciella funktioner av den art Sjoberg menade att förindustriella städer kunde ha.[3]

Västerås hade denna period tre speciella samhällsroller eller nyckelfunktioner: en kyrklig och administrativ som stiftsstad och utbildningscentrum i anslutning till domkyrkan, en statligt administrativ som länsstad och säte för landshövdingen och slutligen en speciell ekonomisk genom handel med järn och koppar från Bergslagen, och

[1] Drakenberg 1962, s 57
[2] Stadens räkenskaper, Stadens äldstes arkiv, VSA. Lundberg 1969, s 52
[3] Sjoberg 1960, s 87

i denna en förmedlande roll mellan Stockholm och Bergslagen. Genom dessa sina speciella samhällsfunktioner tillhör Västerås den stadstyp som kan benämnas "den svenska stifts- och länsstaden i sin förindustriella period". Att dessa funktioner var kriterier för stadens tillkomst i tidig medeltid har Kjell Kumlien påvisat.[4] Men de kan också vara en nyckel till förståelse av stadens vidare utveckling och kan ha haft stor betydelse på olika sätt för stadens befolkning.

En stark utveckling av det svenska stadsväsendet försiggick under 1600-talet, under vilken tid antalet städer i landet fördubblades genom anläggandet av ett 30-tal nya. I Västmanland tillkom Nora och Lindesberg, och även Järle i dessas närhet var planerad som stad. De västmanländska städerna Arboga och Västerås, som båda sedan urminnes tid varit hamnstäder vid Mälaren, betraktades som jämbördiga. Vid stapelstadsrättens införande år 1614 blev de båda klassificerade som uppstäder.[5] Utvecklingen under 1600-talet medförde att Arboga sedan fick en rad städer i sin närhet och blev, som Olof Grau säger vid mitten av 1700-talet, "liksom omkringstängd" mellan Öre-

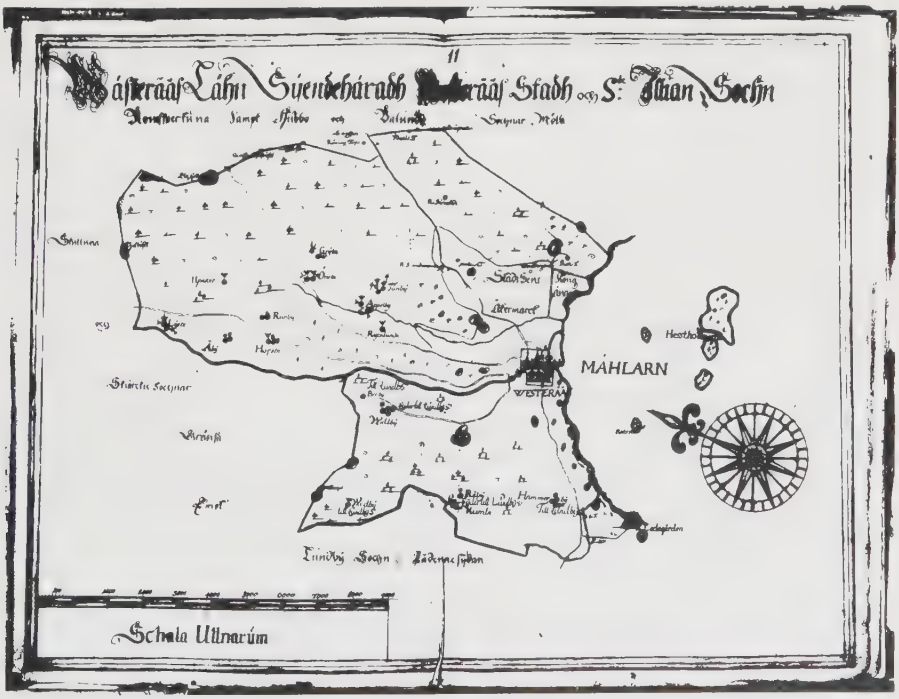

Fig. 2. Vägarna till Västerås vid slutet av 1600-talet. SLA.

[4] Kumlien 1971
[5] Stapelstad = stad som hade rätt till och skötte utrikeshandeln
Uppstad = stad som endast hade rätt till handel inom landet

bro, Torshälla, Köping, Nora och Lindesberg.[6] Västerås hade däremot med sitt läge vid Svartåns utlopp och vid en öppen vik av Mälaren, goda seglationsmöjligheter till Stockholm.[7] Närheten till de andra städerna var därför för Västerås del inte av samma negativa betydelse. I konkurrensen mellan näraliggande städer i förindustriell tid var, som Carter påpekat, den ledande centralortens lättillgänglighet av största betydelse för utvecklingen av stadssystemet.[8]

Stora landsvägar sammanströmmade i Västerås. Västerifrån kom Götalandsvägen över Munktorp och Köping, som från Västerås hade sin fortsättning i vägen mot Stockholm och Uppsala. Den omtalas av den engelske ambassadören Whitelocke som en vid Västerås förträfflig väg.[9] Norrut förde alla vägarna från Västerås till olika bergsbruksområden i Västmanland och Dalarna. I stadens omgivningar omtalas vintervägar och sommarvägar. En färdväg norrut gick efter Svartån över Skerike mot Skultuna och en annan mot Romfartuna. En för kopparfororna viktig väg var Bergslagsvägen som gick från Falutrakten till bergslagshamnen Västerås. Denna väg hade vid Dalälven förbindelse med Norrland. Avgörande för transportförhållandena var ändå hamnen, som staden hade vid Svartåns mynning i Mälaren. Under denna tid ansågs också vattenvägarna genom Kolbäcksån och Svartån som bekväma segelleder. Västerås låg alltså där viktiga vägar möttes, och man kan med Sjobergs ord om den preindustriella stadens dragningskraft säga, att alla vägar bar till Västerås.[10]

Dessa vägförbindelser gav upphov till den ekonomiska roll eller speciella funktion, vilken staden under lång tid kunde upprätthålla som förmedlare mellan Bergslagen och Stockholm. Kronans koppar fördes sommartid från Avesta till Västerås för att där passera vågen och sedan föras på skutor till Stockholm. Om vintern gick fororna direkt till Stockholm.[11] Stadens vågbok från 1680-talet skiljer på borgarnas "eget järn" och "främmande järn", dvs. sådant järn som västeråsarna haft hand om som faktorer. Av det järn som under senare delen av 1600-talet fördes genom Västerås våg var drygt 40 procent handelsmännens eget järn.[12] Handelsmännen i Västerås lejde forbönder från socknar i stadens närhet, vilka förde det i bergslagssocknarna uppköpta järnet till Västerås. Var väderleken och skörden dålig åtog sig bönderna att emot ett gott pris i stället föra järnet direkt till inköparna i Stockholm.[13]

[6] Grau (1754), 1904, s 135
[7] Jfr Fischerström (1785), 1969, s 106
[8] Carter 1972, s 129
[9] Whitelocke (1653 – 1654), 1777, s 169
[10] Sjoberg 1960, s 115
[11] Norberg 1956, s 71
[12] Västerås vågböcker, Stadens äldstes arkiv, VSA. Jfr Norberg 1956, s 331 f
[13] Rrp 1699–02–20, ULA

Den stora konkurrensen på handelns område kom inte från de närliggande städerna utan från stapelstäderna med rätten till utrikeshandel. Hit hörde i första hand Stockholm, vars handelsmän förde sina skutor över Mälaren.[14] Också boråsarnas speciella handel, som följde vägarna förbi Västerås, betydde konkurrens. Boråsarna hade ensamma privilegium på gårdfarihandel med västgötahemslöjd över hela riket. Men de bedrev också en vidsträckt oxhandel. Oxar uppköptes på landsbygden och utbyttes mot järn i Bergslagen, där boråsborna slog sig ner för längre tider på uppstädernas handelsplatser och hade handel med sina varor. Järnet transporterade de till sjöstäderna och avyttrade där.[15] I Västerås hade boråsbor bodar vid torget.

Samma vägar som förde till handelsstaden Västerås bar också till stiftsstaden. Västerås hade som stiftsstad en märklig utveckling just under 1600-talet, som på många sätt återspeglade vad som hände på riksplanet. Utvecklingen innebar framför allt att kyrkan under självständiga biskopars ledning fick en stark ställning i stiftet. De stiftsstadgor som utfärdades i Västerås av biskoparna Johannes Rudbeckius och Olaus Laurelius var av samma betydelse för stiftet som senare 1686 års kyrkolag för hela riket. De var vägledande för prästerna och verkade sammanhållande på stiftets alla församlingar genom sina bestämda kyrkliga och sociala regler. En kyrklig praxis för stiftet utbildades.

Under århundradets senare del utvecklades den svenska kyrkan till en enhetskyrka med ortodox lära och fullständig likriktning i religionsutövandet. Gammallutherdomens ensidiga och ständiga användning av vissa gammaltestamentliga bibelböcker – speciellt de s.k. apokryfiska böckerna – gav den likformighet i trosuppfattningen som man eftersträvade.[16] Stiftsstaden utgjorde genom sin speciella funktion som religiöst centrum den plats, där olika trosuppfattningar existerade sida vid sida och på olika sätt konfronterades. Jämte den allmänna ortodoxa uppfattningen existerade också en inomkyrklig fromhetsriktning, präglad av en mystik främst från Johann Arndts skrifter. Bland stora folkgrupper fanns dessutom en primitiv folkfromhet med folkliga föreställningar och olika livspraxis, som starkt präglades av magi och vidskepelse.[17]

Slutligen skall framhållas, att Västerås tillhörde de svenska städer där den pietistiska rörelsen tidigt fann anhängare. Pietister fanns och verkade där redan under de första åren av 1700-talet, trots det ortodoxa motståndet från myndigheternas sida.[18]

[14] Rrp 1680- och 1690-talen, ULA
[15] Palmsk saml 80, s 244 ff, UUB, Forssell 1952, s 123 ff, Bodell 1970, s 249
[16] Pleijel 1935, s 12 ff, Pleijel 1965, s 42, Pleijel 1941, s 22 ff
[17] KL, s 5, 8, 66 och 88, Domkapitelsförordningen, s 113 f, 117, Normann 1948, s 338, Pleijel 1935, s 135 ff
[18] Normann 1963, s 7, Staf 1969, s 36, Pleijel 1935, s 176 f

Domkapitlet förändrades under 1600-talet så att det blev identiskt med gymnasiets lärarkår. Denna utveckling hörde samman med att gymnasiets uppgift framför allt var att tjäna prästutbildningen.[19] Kapitlets preses var biskopen och dess vice preses domprosten, som vid denna tid hade blivit densamme som stadens kyrkoherde. Domkapitlet var alltså inte längre, som det varit under medeltiden, en myndighet vid sidan av biskopen. Under domkapitlets jurisdiktion hörde förutom ärenden som rörde stiftets präster i kyrka och skola, i fråga om deras leverne, liksom vissa tjänstetillsättningar, också den religiösa sidan av de äktenskaps- och trolovningsmål som förekom.[20] Karl XI ökade sitt inflytande vid prästtillsättningarna genom att under 1690-talet utöka de regala pastoratens antal. Bland dessa fanns i allmänhet de största och förnämsta pastoraten i stiften. Några pastorat var patronella, vilket betydde att en adelsman ägde patronatsrätt där. Det blev sedan prästtjänsterna i de svagaste lantpastoraten som blev de s.k. konsistoriella gällen, dvs. de som tillsattes av konsistoriet. Kaplanerna tillsattes av biskop och domkapitel efter församlingens val och kallelse.[21]

Västerås hade under biskop Johannes Rudbeckius första år fått landets första gymnasium med ämneslärarsystem och lektorer.[22] Detta gymnasium kom att länge förbli stiftets enda. Flertalet elever i gymnasiet studerade för att bli präster och prästutbildningen ombesörjdes under lång tid i stiftsstaden. Ett särskilt prästseminarium fanns invid domkyrkan och i gymnasiets närhet. Ragnar Askmark framhåller att även sedan de blivande prästerna under senare delen av 1600-talet allmänt utbildade sig vid universitetet kunde de komma tillbaka till gymnasiet för att öva sig och för att bli uppmärksammade av domkapitlet.[23] Genom att domkapitlen på konungens uppdrag införde ett slags pastoralexamen för de präster som skulle tillsättas i stiftet, fick biskop och domkapitel ett medansvar vid tjänstetillsättningarna. Stiftsstyrelsen skulle ansvara för att inga "oskickliga och omeriterade" blev befordrade. Denna uppgift försvårades emellertid av att landshövdingarna i 1687 års landshövdingeinstruktion uppmanades att hålla ögonen på att ingen tillsattes av konsistoriet på de av konungen som regala förklarade pastoraten.[24]

[19] Holmquist 1908, s 63 ff, Askmark 1943, s 1 f
[20] Holmquist 1908, s 65, 76 f, 108, Dkp 1680- och 1690-talen, VDA, Pleijel 1935, s 68 f
[21] Pleijel 1935, s 62 ff, 84
[22] Acta Gymnasii och Skolförfattningar, Rudbeckianska skolans arkiv, VSA
[23] Askmark 1943, s 170
[24] Pleijel 1935, s 66, 71

Den tredje speciella funktion, som staden hade, var som statligt administrativt centrum och säte för länets landshövding. Under unionstiden bildade större delen av Västmanland jämte Dalarna ett enda län med Västerås slott som centrum. Ännu år 1620 var Carl Bonde ståthållare på Västerås slott samt över Västmanland, Bergslagen och Dalarna.[25] Lokalförvaltningen omorganiserades i hela landet under 1620-talet med en bokföring för hela länet, utgörande sammandrag av fögderiräkenskaperna i de s.k. landsböckerna. Fogdarna underordnades först ståthållarna, som erhållit utökade befogenheter. Ståthållarämbetena ersattes emellertid sedan av landshövdingeämbeten. År 1634 hade landet beträffande lokalförvaltningen indelats i landshövdingedömen. Till dessa hörde då det Västmanlands län, vilket i stort sett motsvarar det nutida länet.[26]

Länsstyrelsen hade utökats med nya tjänstemän men utvecklades inte efter 1600-talets principer inom andra myndigheter till ett kollegialt verk. I stället skedde en utveckling mot en allt större självständighet för var och en av dess ämbetsmän, landsbokhållaren eller landskamreren, lanträntmästaren och landssekreteraren liksom för landshövdingen.

Landshövdingen hade under århundradet blivit en förvaltningsämbetsman.[27] Hans uppgifter innebar att vara chef för länets statliga förvaltning men också att säkra efterlevnaden av förordningar och påbud. Härigenom kom under den absoluta konungamaktens period allt fler ärenden att läggas på landshövdingarna i länsstäderna. En särskild landshövdingeinstruktion utkom år 1687. Landshövdingen under 1600-talet hade samma starka ställning i länet som konungen hade i riket och länsstyrelsen var en lantregering.[28]

Symbolerna för dessa stadens tre speciella funktioner var i 1600-talets Västerås vågen, där bergslagsjärnet vägdes innan det skeppades vidare, domkyrkan och slottet.

På K M:ts order och genom landshövdingarnas och det nyinrättade lantmäteriets försorg fick åtskilliga äldre svenska städer under 1600-talet ny stadsplan i renässansstil med bredare och rakare gator, vilket bättre passade tidens krav. I den instruktion som gavs lantmätaren, ingenjören Johan Åkesson, i september 1644 om "regulering" i Västerås, ålades han att "regulera" och reformera stadsplanen så, att också alla tomter skulle bli lika stora.[29] I Riksarkivet finns bevarad en sådan plan för Västerås med stadens dåtida stenhus utsatta i ett

[25] Grau (1754), 1904, s 26
[26] Almquist 1919, II, s 215, I, s 132, 134 f, 138 f
[27] Sörndal 1937, s 39, Almquist 1919, I, s 138
[28] *Samling* af instructioner för landt-regeringen, s 300 ff, Sörndal 1937, s 305
[29] Städers acta, Västerås, RA

förändrat centrum, en plan som inte kom att följas. Staden behöll åtskilligt av sitt medeltida utseende genom bevarandet av stadens centrum men förändrades också vid mitten av 1600-talet i hög grad genom tillkomsten av en ny, rak genomfartsled och några tvärgator från denna.[30] Den nya Stora Konungsgatan, eller Stora gatan som den kom att kallas, sammanband sedan den nya Östra tullen och Oxbackstullen i väster. I denna del blev staden således moderniserad.

Västerås kan i fråga om folkmängden vid 1600-talets slut sägas ha varit en för mellansvenska förhållanden medelstor stad. För en jämförelse redovisas i tabell 1 antalet mantalsskrivna personer vid denna tid i de omgivande städerna. Det skall då påpekas, att dessa befolkningssiffror endast anger det antal stadsbor som betalade mantalspenningar och således inte utgjorde städernas hela befolkning. De är emellertid de enda jämförelsetal som finns att tillgå om de åtida städerna. Dessa har samtidigt här också fördelats på vad man kan betrakta som större, medelstora och mindre städer.

Tabell 1. Mantalsskrivna personer år 1697 i några mellansvenska städer.

städer	större	medelstora	mindre
Arboga		913	
Askersund			187
Enköping			524
Falun	3187		
Filipstad			287
Hedemora			349
Karlstad			462
Kristinehamn			254
Köping			643
Lindesberg			339
Nora			439
Norrtälje			422
Uppsala		1119	
Västerås		1108	
Örebro		810	
Östhammar			208

Källor: Mantalslängder, RA

[30] Städers acta, Västerås stad (kartavd), RA
Jonas Carlsteens karta 1688 över Västerås stad, LSA
Domkyrkans gårdar, tomter och hemman 1536–1883, VDA
Hospitalskyrkans räkenskaper, Västmanlands läns museum

Från år 1688, som också är tillkomståret för Västerås äldsta stadskarta, finns en enkel liten målning av staden bevarad. Den återfinns bland de vyer av städer, slott och herrgårdar, vilka omramar en av lantmäteridirektören Carl Gripenhielm på K M:ts befallning målad karta över sjön Mälaren. Bilderna, som är målade i gouachefärger och mäter 14,5 × 8,3 cm, är nu blekta och illa medfarna, men redovisar, som Gunnar Berefelt framhåller i sin skildring av kartan och dess vyer, helhetsintrycket av staden, sedd på långt avstånd och från sjön. Gripenhielm skildrade seriöst och samvetsgrant verkligheten så som han såg den, utan förskönningar.[31]

[31] Berefelt 1966, s 9 f, 17, 53 f, 123 ff, 151. Kartan är en väggkarta, som nu förvaras i Kungl Bibl. Se fig 1.

III. STADSBEFOLKNINGENS OLIKA GRUPPER

1. Borgare – icke borgare

Den äldre stadens bofaste invånare har allt sedan medeltiden gått under benämningen borgare. Ordet *borgare* betydde en person, som innehade tillstånd att i en bestämd stad försörja sig med en av de speciella stadsnäringarna, dvs. med handel eller hantverk. Tillsammans utgjorde borgarna i en stad borgerskapet.

Eftersom varje stad nödvändigtvis även behövde invånare, som ägnade sig åt andra sysslor än dessa, utgjorde borgerskapet endast en del av stadsbefolkningen. I den stadshistoriska litteraturen har också betonats, att alla stadens invånare inte varit borgare. Av olika orsaker är det ändå borgerskapstillhörigheten som sedan fokuserats och borgarna som studerats.[1] Till en del förklaras detta av många stadshistorikers inriktning på det politiska livet. Med föreliggande undersöknings annorlunda inriktning blir distinktionen borgare – icke borgare mindre intressant. Vad denna skillnad innebar måste emellertid inledningsvis diskuteras.

För att få idka borgerlig näring i staden måste man som sagt vara borgare där. Som borgerliga näringar betraktades under 1600-talet först och främst handel och hantverk, som försåg landet med olika slags varor och härigenom fyllde en uppgift i landets näringsliv. Sjöfart och seglation hörde samman med handeln. Fartygen användes för den handelsrörelse redaren hade som viktigaste inkomstkälla. Man hade alltså inte fartyg för att tjäna på frakten utan för att tjäna på handeln. Skepparen kunde därför också vara handelsman.[2] Detta samband gjorde att sjöfarten måste vara en borgerlig näring, eftersom handeln var det. Den stadshistoriska litteraturen omtalar förutom handel och hantverk också andra hanteringar för grupper av borgerskapet. Så hade t.ex. borgare i Strängnäs en speciell näring såsom fiskare i de finska och norrländska skärgårdarna och borgare i Enköping trädgårdsodling.[3] Västerås hade ett nära samband med den mellansvenska bergshanteringen.[4] Dessa speciella hanteringar innebar emellertid en klar koppling till stadens handel.

Den borgerliga näringen uppfattades enligt Nils Herlitz som ett slags tjänst, som borgaren fick då han antogs.[5] Den som efter ansö-

[1] Petersson 1973, s. 324, G. Carlsson 1977, s. 11, 15 ff, Stadin 1979, s. 27 ff.
[2] Gerentz 1944, s. 57, Hedlund 1979, s. 8.
[3] Hanssen 1959, s. 398, 403, G. Carlsson 1977, s. 26 f.
[4] Grau (1754) 1904, s. 114, Kumlien 1971, s. 462 f.
[5] Herlitz 1924, s. 66, 128.

kan och magistratens godkännande upptogs som borgare skulle enligt stadslagen erlägga en burskapspenning och ställa borgen genom två löftesmän att han skulle stanna minst sex år i staden och där fullgöra sina skatteförpliktelser. I borgareden lovade den nyantagne borgaren att vara borgmästare och sina förmän hörsam och lydig och att inte förtrycka eller fördärva andra borgare.[6] Andra krav som ställdes för att man skulle bli antagen som borgare var äkta börd, att man åtnjöt god frejd och att man betalt sina avgifter på tidigare ort. Den burskapspenning som erlades i Västerås var vanligen 6 daler kmt. Befrielse från denna och/eller lättnader i de första årens utskylder kunde ges som understöd till en hantverkare, vilken det ansågs vara särskilt angeläget att erhålla till staden.[7]

En utlänning som blev borgare i en stad blev härigenom samtidigt svensk medborgare.[8] Medan en stor del av handeln i de svenska städerna tidigare hade bedrivits av köpmän från utländska handelsstäder, gick den svenska politiken under 1600-talets stormaktstid ut på att handeln med utlandet i stället skulle föras av handelsmännen i de svenska städerna. Utlänningar med kapital, storköpmän med vidsträckta handelsförbindelser och hantverkare med speciell yrkeskunskap blev borgare i Stockholm och andra svenska städer under 1600-talet och kom att spela en betydelsefull roll i det svenska näringslivet.[9]

Det mötte således inte större hinder för en invandrare än för andra att få önskade arbetsmöjligheter i en svensk stad denna tid. De var i stället av flera orsaker efterfrågade. Däremot hade, som Gunnar Qvist påvisat, kvinnornas tidigare fria arbetsmöjligheter inom handel och hantverk på de flesta håll i Västeuropa inskränkts allt mer. Då dessa hanteringar blev stadsnäringar, erhöll männen också monopol på dem. Den gifta kvinnan stod under mannens målsmanskap, varför hon som regel saknade rätt att själv handha ekonomiska företag. En änka innehade en position liknande den fullmyndige mannens, dock inte i egenskap av kvinna utan som innehavare av en viss verksamhet. Den ogifta kvinnan var i de nordiska länderna, liksom i de tysktalande områdena, omyndig. Till följd av omyndighetstillståndet, men också på grund av skråsystemet med dess monopolsträvanden beträffande såväl utbildning som yrkesutövning, utestängdes kvinnorna från möjligheten att antagas till borgare. De skråreglerade stadsnäringarna insatte dess utövare i ett komplicerat system av rättigheter och skyldigheter av politisk, ekonomisk, fiskalisk och annan art, vilket uteslöt kvinnornas medagerande.[10]

[6] Herdin 1929, s. 1 not 1.
[7] Se t.ex. Rrp 1692-10-12, Västerås stads arkiv, ULA.
[8] Blomberg 1891, s. 44 f.
[9] Corin 1958, s. 172, 207, 348 f., Herlitz 1921, s. 256 f.
[10] Qvist 1960, s. 13 ff.

Borgarnas, dvs. de burskapsägande stadsbornas, politiska rättigheter eller möjligheter att påverka besluten rörande stadens angelägenheter har inte varit ensartade och oföränderliga i den äldre staden. Skillnaderna var i stället betydande mellan olika perioder av förindustriell tid. Så stora och betydelsefulla förändringar härvidlag skedde i själva verket i de svenska städerna under 1700-talet, att man först i fråga om denna tid kan tala om borgarnas rösträtt och politiska makt. K.W. Herdins borgerskap i 1600-talets Uppsala och Ann-Marie Peterssons i 1700-talets Nyköping hade alltså helt olika förutsättningar.[11] I 1600-talsstaden var möjligheten att påverka val och beslut av olika slag inte heller densamma för alla borgare, vilket förtjänar att kraftigt betonas. Vad detta innebar för de berörda måste därför redogöras för.

Västerås borgare bestod dels av de rådmän, vilka jämte en eller flera borgmästare utgjorde magistraten, dels av det allmänna eller s.k. gemena borgerskapet. Med få undantag utgjordes rådmännen av stadens mest betydande handelsmän. De rekryterades genom egna tillsättningar. Stadens råd hade ställningen som juridisk instans i form av rådstugurätt och som administrativ instans i stadsstyrelsen. En borgmästare jämte en handelsman ur rådet utsågs att vid 1600-talets riksdagar representera staden, vilket i första hand betydde att bevaka stadens handelsintressen och privilegier. Också borgmästare tillsattes denna tid utan borgerskapets val. Under 1600-talet tillsattes de s.k. kungliga borgmästarna, dvs. borgmästare som tillsatts av K M:t utan ett föregående val i staden.

Borgerskapet representerades dessutom i den institution som kallades "stadens äldste", som till antalet vanligen var 24, varav hälften enligt 1619 års stadga om städernas administration skulle vara handelsmän och hälften hantverkare. Stadens äldstes uppgift var huvudsakligen att deltaga i taxeringsärenden.

Till borgerskapets rättigheter hörde att deltaga i allmän rådstuga, som under 1600-talet hölls ungefär en gång i månaden. I slutet av april hölls en mer betydelsefull allmän rådstuga, kallad Valborgsmässan, då årliga ämbeten bytte innehavare, åldermän och bisittare förordnades och de nyvalda avlade sina respektive eder. De förhandlingar, som allmänna borgerskapet vid dessa rådstugor deltog i, bestod eljest av kungörelser av kungliga förordningar och plakat, föredragningar av landshövdingens och andra myndigheters skrivelser, uppmaningar att noga laga stängsel och skorstenar samt förmaningar och varningar av olika slag. Allmän rådstuga var således en gemensam sammankomst för stadens alla borgare, då betydelsefulla nyheter och viktiga beslut meddelades. Vanligen var då också landshövdingen närvarande. De viktiga besluten togs likväl av rådstugu-

[11] Herdin 1929, s. 16 ff, Petersson 1973.

rätten, sedan det allmänna borgerskapet lämnat rådstugan eller vid de enskilda sammankomster magistraten hade.

Borgaren hade sålunda i 1600-talsstaden tillträde till rådstugan och hade där möjlighet att säga sin mening. Direkt politiskt inflytande i staden i form av beslutsfattande hade endast de borgare som invalts i rådet, som alltså inte valts av det allmänna borgerskapet och kunde sägas representera alla borgares intressen. Den allmänne borgarens politiska rättigheter var således under 1600-talet ytterst beskurna.

De rättigheter borgaren hade var alltså att få idka borgerlig näring i staden, vissa politiska rättigheter samt tillstånd att deltaga i allmän rådstuga och där säga sin mening. Dessa rättigheter saknade den som *icke var borgare.*

Den som utan burskap idkade ett hantverk, en s.k. bönhase, anmäldes för magistraten och kunde bli fråntagen sina verktyg. Bönhaseri i ett hantverk bevakades strängt av skråt och av de enskilda, vilka menade sig vara tillfogade en oförrätt. Dessa stränga regler om skråtillhörighet och burskapsägande utestängde därför arbetargrupperna från mer lönande sysselsättningar. En arbetare tvingades att i staden leva som daglönare eller i annat fall låta leja sig till båtsman eller ryttare. Andra möjligheter erbjöds dock arbetaren i en stifts- och länsstad genom att där anta sysslor som domkyrkoringare eller slottsknekt. Denna typ av stad gav således utökade möjligheter för arbetargrupper utanför borgerskapet. Den kyrkosmed, som var anställd av kyrkan för att utföra arbeten för kyrkan och skolan, hade icke tillstånd att utföra arbeten för någon av borgerskapet utan att också tillhöra detta och hantverksskrået.

För dem som tillhörde olika arbetargrupper i den förindustriella staden innebar det såsom varande icke-borgare att vara utestängda från de bättre arbetsmöjligheter som erbjöds borgerskapet.

Andra kategorier av icke-borgare fanns emellertid med fasta och goda arbeten. Sådana utgjorde prästerskapet i kyrka och skola liksom länsstyrelsens och tullens högre tjänstemän. I stifts- och länsstaden bodde betydelsefulla tjänstemän med speciella uppgifter, varav även sådana med höga ämbeten. Dessa hade inte borgerskapstillhörighet.

Då dessa skilda kategorier av stadsbor utanför borgerskapet, arbetargrupperna och tjänstemännen i speciella samhällsfunktioner, inte ägde borgerskapets politiska rättigheter, var detta av olika betydelse. För de förra innebar det, att de var helt utan sådana. De hade därmed ingen möjlighet att politiskt påverka sin livssituation, och de kunde därmed utnyttjas av dem som behövde deras tjänster.

På samma sätt hölls kvinnorna genom avsaknaden av alla politiska rättigheter helt utanför möjligheten att ändra på de rådande sociala förhållandena i staden och att förbättra sin egen situation. För dem

innebar ställningen såsom icke-borgare att vara helt underordnade männens tänkesätt och beslut.

För de högre ämbetsmännen hade avsaknaden av de borgerliga politiska rättigheterna inte denna betydelse. De hade andra mer privilegierade sådana. Landshövdingen utgjorde dessutom för borgerskapet en högre beslutsfattande instans.

Allmän rådstuga var som tidigare framhållits en gemensam sammankomst för stadens hela borgerskap, då betydelsefulla nyheter och viktiga beslut meddelades. Vanligen var då också landshövdingen närvarande. Från denna mötesplats var icke-borgaren således utestängd, vilket också detta för skilda kategorier av stadsbor var av olika betydelse. För den lägre stående stadsbon innebar det en påminnelse om att han inte räknades som en fullvärdig stadsbo. För stadsbor tillhörande högre sociala kategorier innebar det ett bevis på att man inte behövde beblanda sig med "det gemena borgerskapet".

Borgaren hade rättigheter men också skyldigheter till stat och kommun i form av skatter och besvär. Städerna hade åtagit sig penningbevillningar i form av en viss summa, vilka gick under namn av kontributioner. Årsskatten fördelades mellan borgarna av dem själva. Vissa år betalades extra kontributioner.

Skattskyldighet ålåg huvudsakligen det allmänna borgerskapet men därutöver alla som idkade handel. Städernas borgmästare och råd åtog sig under senare delen av 1600-talet att betala K M:t och riket tiondepenning, den s.k. centonalen, av sina löner.

Mantalspenningar skulle betalas av alla vuxna i staden mantalsskrivna. Borgerskapet hade möjlighet att vid uppgörandet av mantalslängderna bevaka sin rätt, så att man inte behövde betala penningar för fler personer än man var skyldig att göra. Denna skatt hade sitt ursprung i den s.k. kvarntullen, som tidigare funnits men ändrades sedan stadsborna börjat använda handkvarnar, och skatten härigenom hade minskats.[12]

Borgerskapet skulle vidare stå för det s.k. båtsmanshållet. För detta var borgarna fördelade på ett antal rotar. Varje rote svarade för en ordinarie båtsman och dennes underhåll samt för lejning av en s.k. fördubblingsbåtsman.[13]

Andra skatter som betalades av borgerskapet var boskapspenningar och herredagspenningar. Kommunala skatter utgjorde även kaplanspenningar och klockarpenningar.[14]

[12] Herdin 1929, s. 153 f.
[13] Båtsmanshåll och rotering 1697–1730, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[14] Taxeringslängder, Stadens äldstes arkiv, VSA.

Även icke-borgare bland stadsborna hade emellertid skattskyldighet. Av tjänstemännens löner utgick centonal, och för annan inkomst än lön skulle erläggas femtepenning.[15] Prästerskapet betalade även de kontributioner och svarade för några dragoner.[16] Även adel skulle i likhet med alla andra betala var fjärde penning av ränta och vinst av s.k. fruktbart kapital.[17] En legohjonsavgift infördes, vilken utgick med 2 daler smt för en hantverksgesäll och dräng och hälften för en piga. Tjänstefolk med mer än 60 daler kmt i lön skulle ge tiondelen därav i skatt.[18]

En skatt som betalades också av andra i staden än borgarna utgjorde bakugnspenningarna, vilken betalades av dem som hade ugnar till bakning. Denna skatt kom att utgå efter en särskild tariff och var då en förmögenhets- och fastighetsskatt.[19]

Bland de besvär som ålåg borgerskapet var inkvartering av trupper av värvningsryttare samt av krigsfolk för längre eller kortare tid. Kommunala besvär bestod främst av gatuarbeten och brobyggen. Dessa besvär åtskilde borgare och icke-borgare.

Sammanfattningsvis kan sägas, att borgerskapets rättigheter utgjorde det betydelsefulla och positiva för borgaren, även om de till en del var beskurna, medan skyldigheterna, dvs. skatter och besvär, med rätta gick under benämningen "den borgerliga tungan". Vissa skatter delades med andra stadsbor, men besvären gavs åt det allmänna borgerskapet.

Borgerskapet utgjorde endast en ringa del av stadsbefolkningen, nämligen de män och hushållsföreståndare som hade burskap i staden. Kvinnor kunde, som ovan framhållits, inte antagas som borgare och saknas därför i en borgarförteckning. Stadshistorisk forskning har ofta diskuterat hur stor borgerskapets andel av stadsbefolkningen var. För Västerås del finns en uppgift, given av magistraten, att det allmänna borgerskapet, dvs. de som var utom magistraten, år 1688 till antalet var 287, vilket skulle betyda inalles ung. 300 personer med magistraten inräknad.[20]

För en bättre bedömning av de äldre städernas storlek brukar man i stadshistorisk litteratur i stället ange antalet mantalsskrivna personer. Antalet mantalsskrivna var i Västerås vid det angivna tillfället

[15] Se t.ex. 1699 års landsbok, Västmanlands län, fol. 792, RA.
[16] 1699 och 1700 års landsböcker, Västmanlands län, RA. Ågren 1922, s. 138.
[17] RR 1699-09-12, RA.
[18] RR 1700-08-08, RA.
[19] Centrala tullräkenskaper A II:3:1, s. 59 ff., RA. Jfr Herdin 1929, s. 158.
[20] Västerås oordningar, Stadens äldstes arkiv, VSA.

1028 personer. Mantalsskrivna var både män och kvinnor men utgjordes endast av dem som var skyldiga och hade möjlighet att betala mantalspenningar. Bland de mantalsskrivna saknas sålunda personer under 15 år och över 60 år samt vissa grupper av stadsbefolkningen.[21] Så betalade t.ex. stadens båtsmän mantalspenningar endast för hustrun. Inte heller antalet mantalsskrivna anger således hela stadsbefolkningen. De som bodde i staden var långt fler.

Med kyrkoarkivalierna som källmaterial, vilka upptar de som bodde i stadens gårdar, erhålles en mer verklighetstrogen och fullständig uppfattning om stadsbefolkningens storlek och sammansättning. Någon fördelning på borgare och icke-borgare gör inte kyrkoarkivalierna. Termen borgare kan emellertid ibland användas även i detta material, men då för att åtskilja två personer med samma namn. Det kyrkliga källmaterialet upptar samtliga personer, som tillhör församlingen, i detta fall staden, och skiljer sig från det tidigare nämnda källmaterialet genom att nämna alla personer vid namn. Den totala folkmängden i Västerås stad år 1697 har i denna undersökning med användning av kyrkoarkivalierna beräknats ha varit 2168 personer, varav 914 män och 1254 kvinnor, inklusive barn. Mantalslängden upptar för samma år 1108 personer, varav 465 män och 633 kvinnor samt 10 inhyses personer, vilka inte könsfördelats.

2. Grupper av stadsbefolkningen tillhörande stadens speciella funktioner

De båda större grupper, som stadsbefolkningen har indelats i, är konstruerade som analysredskap för denna undersökning. De är sammansatta med avseende på specialfunktionstillhörighet eller ej i denna bestämda typ av stad och skall här användas för jämförelsen av sociala förhållanden hos olika samhällsgrupper i staden. Den första gruppen får då utgöras av de samhällsgrupper och individer som är boende i staden för någon av de tre speciella funktioner staden hade såsom bergslagshamn med handel och förmedling av järn och koppar, som stiftsstad med särskild utbildning och som länsstad.

Vid bestämningen av grupptillhörighet har det avgörande fått utgöra den huvudsyssla vederbörande innehade. En lektor var t.ex. i första hand lärare vid stadens gymnasium. Om han har sålt något av den spannmål han erhöll i lön, har detta betraktats som en tillfällig bisyssla, och han har därmed inte betraktats som handelsman. Även

[21] Mantalsskrivningsåldern ändrades år 1652 till 15 år från tidigare 12 år. Jfr Herdin 1929, s. 4.

om en kopparslagare ibland förmedlat koppar, har han förts till den huvudsyssla han innehade som hantverkare. Den lönande bisyssla han genom nämnda handel skaffade sig, anmärktes på. Hantverkare skulle hålla sig till sitt hantverk och inte idka någon handel.[22]

Av vissa skäl har vid gruppbestämningen till specialfunktionernas grupper samtliga de stadsbor förts, vilka hade sina primära inkomster inom dessa områden. En distinktare åtskillnad mellan de som endast tillhörde de speciella funktionernas arbetsområde och övriga skulle bl.a. tabellariskt bli onödigt svårbemästrat. En fördel med att ha kategorierna samlade är, att jämförelser på olika områden lättare kan göras.

Problemen gäller i detta fall tre kategorier. Den första är *handelns* grupp. Samtliga som benämnts handelsmän har här förts till handelns specialgrupp. En del av dessa hade emellertid kramhandel eller liknande, dvs. en handel som förekom i alla städer. Några av de mest betydande handelsmännen i Västerås hade både den speciella handel, som förenade Bergslagen med Mälardalen och Stockholm, och en betydande kramhandel i staden. Jag har därför inte velat och kunnat skilja dem åt. Det var vidare förekomsten av den speciella handelsfunktionen som präglade stadens handel.

Det andra problemet gäller *rådmännen,* som i denna sin syssla var anställda av staden. Här har dock valts att föra dem till vad som måste betraktas som deras huvudsysselsättning, nämligen handelns grupp och i något fall till hantverkarnas.

Det tredje problemet gäller *domprosten* och *stadskaplanen.* Dessa har förts till kyrkans grupp, trots att de var anställda av staden. Detta har gjorts av bestämda skäl. De hade båda en annorlunda situation och speciella arbetsuppgifter som präster i stiftsstaden. Domprosten var bl.a. ledamot av domkapitlet. Även stadskaplanen hade fler speciella förrättningar än andra städers kaplaner. På grund av stadens speciella funktion som länsstad, hade stadskaplanen även åligganden som fängelsepräst etc. Underkaplanen var domprostens personlige adjunkt.

En indelning av detta slag i grupper är som synes inte alldeles oproblematisk. Den har ändå så avsevärda förtjänster framför den konventionella indelningen i borgare och icke borgare, att den trots detta har valts.

Grupperna har sammanställts efter den husförhörslängd som uppgjordes över stadsbefolkningen år 1697, vilken är stadens äldsta. För kompletterande uppgifter har använts övriga kyrkoarkivalier, dvs. vigsel-, dop- och begravningsböcker. Ytterligare upplysningar har hämtats ur annat samtida källmaterial som rådstugurättens protokoll, boupptecknings, landsböcker med verifikationer, stadens äld-

[22] Rrp 1697-05-19, Västerås stads arkiv, ULA.

stes arkiv och annat liknande material samt ur tryckta källor. I grupperna har könsfördelning gjorts. Barnen har betecknats som vuxna vid 15 års ålder, som denna tid utgjorde myndighetsålder.[23] Familjernas tjänstefolk, uppdelade på män och kvinnor, har förts till varje grupp, eftersom dessa på olika sätt ingick i respektive grupps arbete eller produktion. Så tjänade t.ex. handelsmännens drängar och pigor som s.k. tjänstedrängar och -pigor, dvs. arbetade i handelsbodar eller på annat sätt direkt med handeln. Hantverkarnas gesäller och lärlingar deltog liksom deras tjänstefolk i produktionen. Bland tjänstefolket fanns i vissa familjer också en anställd amma. Allt tjänstefolk har i gruppfördelningen förts till de grupper där de haft sin anställning och varit boende. De skall dock uppmärksammas såsom arbetargrupper.

Den ekonomiska specialfunktionens båda viktigaste grupper utgjordes av handelsmännen och skepparna. Dessa båda grupper hade ett intimt samarbete i handeln med järn, koppar och spannmål, där de var förmedlare mellan Bergslagen och Stockholm. Några av *handelsmännen* var i första hand faktorer i sådan handel, dvs. förmedlade andras järn och då i större skala, medan andra hade handel både med "eget järn" och "främmande järn". Några hade dessutom en betydande kramhandel i Västerås gatubodar. De handelsmän som stod för den större handeln hade egen skuta och egen skeppare. De hade då sjöbod nere vid hamnen. Turordning och antal resor med skutorna till Stockholm reglerades genom skeppargillet i Västerås i samverkan med magistraten. Enligt Västerås stads skutordning av år 1664 skulle den ordning skutorna fick lastas bestämmas genom lottkastning på rådhuset.[24] En av stadens mest betydande handelsmän och rådmän denna tid, Lars Olofsson, var under lång tid magistratens ledamot i det s.k. skepparskråret, som också leddes av en skepparålderman.[25]

I retur från Stockholm gick med skutorna malt, fisk, salt, spannmål och kramgods. Finsk strömming och stor sill sändes i större mängd. Bland varorna märktes även sådana, som var speciellt lämpliga att föra sjövägen, t.ex. vanliga ölglas och fönsterglas.[26]

Gamla handelssläkter fanns i staden, men de var inte många. Det var denna tid främst medlemmar av släkterna Gudmundsson (Wulf), Jernstedt och Butnut. Kyrkoarkivalierna och rådstugurättens handlingar visar att handelsmän av dessa släkter började sin handelsverk-

[23] Kompendium 1940, s. 17.
[24] Västerås stads handlingar (1659–1810), landskontoret, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[25] Rrp 1680- och 1690-talen, Västerås stads arkiv, ULA.
[26] Västerås småtullar, Västmanlands län 1682, Centrala tullräkenskaper, RA. Jfr Settervik 1947, s. 12.

samhet i mycket unga år och fortsatte med den livet ut. Ibland tycks man ha haft några läroår i Stockholm för att sedan slå sig ner i hemstaden. Så var t.ex. Johan Jernstedt först några år i Stockholm. Också en av hans systrar återvände efter att ha blivit änka till Västerås för att där ägna sig åt en handel som sedan kunde övertagas av sonen Engelbert Gother och dennes efterkommande. Också andra handelssläkter i staden fick en fortsättning på detta sätt på kvinnolinjen, t.ex. Kock, Funck och Westman. Att nya handelsmän då och då kom till Västerås från Stockholm hörde till mönstret. Detta hörde oftast samman med giftermål.[27] Men också grannstäderna var representerade som härkomstort. Från Köping kom Jacob Strang av en för Köping välkänd handelssläkt, och från Arboga härstammade Samuel Westman, som lade grunden till en ny handelssläkt i Västerås.[28]

Några av de mest betydande handelsmännen denna tid var själva grundare av *nya handelssläkter* i Västerås. Till dessa hörde Johan Funck, Frans Kock, Johan Beurling och Anders Svensson. De kom alla utifrån. Kock var tysk och blev genom giftermål besläktad med Gudmundsson Wulf, som tidigare nämnts som en av de äldre handelssläkterna i staden. De tre andra kom från Västergötland och är alla tre exempel inte bara på geografisk utan också på social mobilitet. En av dem, ovannämnde Anders Svensson, son till en "danneman" i Älgarås i Skaraborgs län, kom vid 20 års ålder till Västerås, var sedan under några år borgmästarens i Västerås bokhållare vid Trångfors bruk vid Kolbäck i Västmanland för att sedan i Västerås grundlägga en handelsverksamhet, som skulle komma att vara i flera generationer. De båda andra västgötarna hade en liknande bana från bodbetjänt till handelsmän och rådmän i staden och bildandet av nya handelsdynastier.[29]

Några av de mest betydande handelsmännen sände sina söner till Uppsala universitet sedan de genomgått gymnasiet i hemstaden. Dessa övergav knappast handeln. Efter att ha fått tjänster i hemstaden som stadssekreterare, borgmästare eller slottsfogde, ägnade de sig också i fortsättningen åt en lönande handel.[30] Handelsmännens söner i Västerås studerade inte till lärare och präster.[31] De två undantagen härifrån var den ene tillhörande släkten Wulf, som först blev kaplan i Västerås, och den andre en av den förut nämnde västgöten Anders Svenssons söner, kyrkoherde i Orsa i Dalarna och av Muncktell framhållen som särdeles nyttig.[32]

[27] Vigselbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA. Nicolai kyrkas vigselbok, SSA.
[28] Elgenstierna 1907, s. 41, Hülpherska samlingen, VSB.
[29] Hülpherska samlingen, VSB.
[30] Lagergren m.fl. 1931–1972 ur Västmanlands-Dala Nations Album. Bd 1.
[31] Ekström 2:1, Muncktell 1–3.
[32] Muncktell 2, s. 309. Han inhämtade alla underrättelser som kunde erhållas om finnarna i samtliga dalasocknar, om deras härkomst, seder m.m.

En möjlighet att utöka sin handelsverksamhet med järn var att också vara bruksägare. Denna möjlighet hade även handelsmäns änkor. Under 1600-talet måste man då hålla en bokhållare och annat folk i sin tjänst vid bruket. Söner till handelsmän eller änkor med egna bruk slog sig sedan under 1700-talet ner med sina familjer vid bruket och kallade sig brukspatroner. Exempel på detta i den undersökta gruppen är handelsmannen Lars Olofssons och hans hustru Maria Wilckens son Olof Westmarck.[33] Handelsmanssöner fanns också i 1600-talets Västerås som genom krigstjänst försvann. Isac Anderssons söner, den ene dragon och den andre fången i Turkiet, är exempel på detta.[34]

De som var boende i Västerås undersökningsåret och i källmaterial av olika slag har yrkesbeteckningen handelsmän var inte fler än 27 personer. Vid årets slut tillkommer två nya.[35] Också 8 änkor bedrev handelsverksamhet, varav hälften var änkor efter tidigare handelsmän som tillika varit rådmän i staden och en var borgmästaränka med egen bruksrörelse. Flertalet av dem tillhörde stadens äldre handelssläkter – Jernstedt, Trumbel och Butnut. Tillsammans utgör de således 35 personer med handelsrörelse. Det är dessa med familjer och hushåll som fått beteckna handelsmännens grupp i tabell 2. Några av dessa handelsmäns hustrur har i vissa källserier, t.ex. rådstugurättens protokoll, omnämnts såsom månglerskor. Av samma material framgår att handelsmännens tjänstefolk tjänade i gatubodarna och som varubud mellan skutorna i hamnen och försäljningsställena.

Vid sidan av dessa som i undersökningen upptagits såsom handelsmän fanns personer som hade köpenskap som bisyssla, däribland hantverkarna. Hantverksprodukter köptes direkt av tillverkaren, t.ex. hattar av hattmakaren, peruker av perukmakaren och skor av skomakaren. Dessa har inte här upptagits såsom handelsmän utan som hantverkare. På samma sätt har de personer av magistraten – borgmästaren, stadssekreteraren och den rådman som tillika var kämnärspreses – liksom slottsfogden, vilka hade handel som en lönande bisyssla, i undersökningen inte förts till handelsmännens grupp utan till de grupper, där de hade sina huvudsakliga uppgifter och funktioner. Att de fortsatte med en handel, som vanligen var ärvd från tidigare generationer, såsom en lönande bisyssla skall dock senare uppmärksammas, då det gäller deras ekonomiska förhållanden.

De som en gång kommit in i en lönande handelsverksamhet i staden hade inte benägenhet att flytta till andra städer. Stockholm

[33] Hedlund 1974, s. 66.
[34] Rrp 1692-11-26, Västerås stads arkiv, ULA.
[35] Stadens äldstes arkiv, VSA, Västerås stads arkiv, ULA, Västerås kyrkoarkiv, ULA.

utgjorde dock ett alternativ. Handelsmän som önskade använda Västerås som handelsort tvingades att bosätta sig i staden men tilläts bo på landsbygden, om de ägde ett rusthåll. Så var t.ex. handelsmannen i Västerås Daniel Widichsson rusthållare i Romfartuna utanför staden men hade samtidigt gård och tjänstefolk i staden.[36]

Tabell 2. Gruppen med handel som huvudsaklig sysselsättning i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna		små		tjänstefolk		Summa
			s.	d.	s.	d.	m.	kv.	
handelsmän	27	24	3	4	22	33	24	38	175
änkor med handel		8		7	3	5	5	14	42
Summa	27	32	3	11	25	38	29	52	217

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoarkiv, ULA Rådstugurättens protokoll 1680–1690-talen, Västerås stads arkiv, ULA

Som tabellen visar ingår i gruppen ett stort antal tjänstefolk. Tidigare har framhållits att en stor del av dem deltog i handelsverksamheten i bodar eller på annat sätt. Gruppens familjer med små barn hade också alltid en anställd amma bland tjänstefolket. I några av denna grupps hushåll bodde dessutom några yngre släktingar, 2 unga män och 3 unga kvinnor sammanlagt, som husförhörslängden klart åtskiljer från tjänstefolket. De har inte upptagits i tabellen ovan men skall beaktas dels som varande stadsbor och dels i frågor rörande familj och hushåll.

Handelsmännen hade *skeppare* i sin tjänst och ägde egna skutor. En stor del av handeln var knuten till sjöfarten över Mälaren till Stockholm. Egna företagare bland skepparna fanns naturligtvis också. Genom en kungl. resolution år 1672 fick skutägarna i Västerås tillstånd att, utan stockholmarnas och andras intrång, ensamma få föra sådant som kom till Västerås, koppar, järn och annat, till Stockholm och där ta last tillbaka.[37] I Västerås ordnades som tidigare nämnts ett skutskeppargille, som erhöll en av Västerås borgmästare och råd utfärdad skutförordning med bestämmelser om tillåtet antal skepp, resor och lastens storlek. Enligt denna fick 29 skutor i Västerås deltaga i dessa transporter och varje skuta tilläts ta 500 skeppund (omkr. 68 ton).[38] Men en ny kungl. resolution år 1680 ändrade

[36] Husförhörslängden, Västerås stads kyrkoarkiv, ULA, Mantalslängder, Västmanlands län, RA, Husförhörslängden, Romfartuna kyrkoarkiv, ULA, RR 1683-05-14, fol. 194 f, RA.
[37] Flintberg 1789, s. 328. Rrp 1691-06-25, Västerås stads arkiv, ULA.
[38] Västerås stads handlingar (1659–1810), landskontoret, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA. Settervik 1947, s. 11 ff.

bestämmelserna så, att stockholmarna inte kunde förbjudas att transportera nödvändiga varor från uppstäderna vid Mälaren till Stockholm.[39] Av rådstugurättsprotokoll framgår att stockholmsskeppare också kunde inlåta sig i salttransporter från Stockholm till Västerås, vilket eljest tillhörde den viktiga last skepparna från Västerås förde med sig tillbaka hem.[40]

Skepparyrket gick ofta i arv i Västerås, så att skeppare kunde ha ärvt det på fädernet eller mödernet, och ibland på båda hållen. Förteckningar på äldre skeppare i staden finns i listform i landsböckerna och i taxerings- och mantalslängder. En särskild sådan ingår också i den indelning av borgerskapet i Västerås som magistraten där gjorde för år 1686.[41] Kyrkoarkivalierna får sedan användas för påbyggande uppgifter. Vid familjerekonstitutionen finner man beträffande skepparfamiljerna, hur yrket från äldre skeppare, som Anders Larsson, Daniel Pålack, Erik Jonsson och Erik Jöransson, övertogs av söner. Man finner då även, att skepparverksamheten ibland uppehölls av änkan till en skeppare, till dess att en eller flera söner själva allt mer övertog den. Skeppare fanns emellertid denna tid som var söner till andra borgare i staden. Skepparåldermannen Grels Ersson var son till en slaktare och Johan glasmästares söner inledde en ny skeppardynasti. Uppgiften om Grels Erssons härstamning är hämtad från rådstugurättens protokoll och är ett exempel på hur dessa kan komplettera kyrkoarkivaliernas ofta knapphändiga upplysningar.[42] De skeppare som denna tid fanns i staden härstammade därifrån. De hade inte kommit utifrån. Studerar man generationerna närmast före och efter denna period finner man inte någon förändring i fråga om geografisk eller social mobilitet. Att vara skeppare i Västerås innebar att ta vara på en arbetsmöjlighet som låg nära till hands för dem som bodde där.

Av tabell 3 över skepparnas grupp framgår att de hade få tjänare anställda. De som fanns i gruppen, fanns hos några få av skepparna. De flesta skeppare skötte ensamma sitt arbete, ofta i tjänst hos någon handelsman eller annan person i staden som bedrev handel.

Tabell 3. Skepparnas grupp i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna		små		tjänstefolk		Summa
			s.	d.	s.	d.	m.	kv.	
skeppare	29	26	1	7	22	29	4	6	124
änkor		4	2	2	1	1		1	11
Summa	29	30	3	9	23	30	4	7	135

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Taxeringslängder, Västerås äldstes arkiv, VSA
Mantalslängder, RA

Noterna: Se nästa sida.

Allt järn som kom till Västerås skulle vägas vid järnvågen vid hamnen. En vägare och en kontrollör samt en dragare hade sitt arbete där. Den förre vägaren, Lars Adrian, hade tillika varit rådman. Den nye vägaren, Carl Svedman från Svedvi socken i Västmanland, var av prästsläkt i flera generationer både på fädernet och mödernet. Faderns fallenhet för dryckenskap och stora skulder var kanske orsaken till att sonen inte gick studievägen utan fick välja en annan bana.[43] Tjänsten som vägare erhöll han efter att ha varit skrivare hos bergsfogden Engelbrekt Rebben, som hade handel via Västerås.[44] Han kom alltså till staden utifrån och erhöll en tjänst, som trots hans dåliga utgångsläge, väl närmast innebar en horisontell social mobilitet. Han fick en ny miljö med nya och andra möjligheter för sig själv och sin framtida familj. Han kom för att stanna i staden.

Kontrollören, som enligt rådstugurättsprotokoll skulle biträda vägaren, var son till tullinspektoren i Västerås för Västmanland, Henrik Basilier, som kommit med familjen till staden från Stockholm. Dennes tjänst utgjorde snarare en genomgångs- och utbildningstjänst.

Dragaren var född i Haraker socken i Västmanland och var antagen för detta arbete av staden. Han var således en av staden anställd arbetare, varför man knappast kan beteckna hans förändrade yrkessituation som något annat än en måttligt uppåtgående social mobilitet. Han hade erhållit en fast anställning.

Tabell 4. Anställda vid järnvågen i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
vägare	1	1						1	3
änka		1		1	1			1	4
kontrollör	1								1
dragare	1	1			1	1			4
dragare, f.d.	1	1							2
Summa	4	4		1	2	1		2	14

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoa rkiv, ULA
Rådstugurättens protokoll, Västerås stads arkiv, ULA

Knappast något tjänstefolk fanns i denna grupp. Inga drängar eller pigor behövdes som medhjälpare i arbetet utan endast i ett par av hemmen, där en piga var anställd i hushållsarbetet.

[39] Stiernman 5. 1775, s. 782. Rrp 1699-12-23, Västerås stads arkiv, ULA.
[40] Rrp 1700-09-26, Rrp 1700-10-08, Västerås stads arkiv. ULA.
[41] Stadens äldstes arkiv, VSA.
[42] Rrp 1679-03-27 och 1679-10-06, Västerås stads arkiv, ULA.
[43] Ekström 1971, s. 444.
[44] Mantalslängder, 1690-talet, RA.

Den del av stadsbefolkningen som tjänade stadens funktion som stiftsstad och centrum för den högre utbildningen i stiftet bestod av de *präster* och *lärare* som fanns i staden och vid gymnasiet och trivialskolan med dess skriv- och räkneklass, den s.k. apologistklassen, men också av dem som innehade olika arbeten och tjänster vid domkyrkan. Till dessa senare hörde klockare, organist, kyrkvaktare, ett antal ringare och ett par hantverkare.

De flesta lärarna var prästvigda. Detta hörde samman med det tänkta målet för deras levnadsbana, som oftast var inriktad på en kommande tjänst i kyrkan. Men det hade också sitt samband med lärartjänsternas art och fördelning vid skolan och gymnasiet. Den som önskade bli prästvigd måste först ha erhållit en tjänstetitel i stiftet, t.ex. ha antagits till en tjänst vid skolan. De yngre lärarna fick tjänster i filosofiska ämnen. Allt efter som lektoraten blev lediga stod de sedan i tur att erhålla de mer eftertraktade tjänsterna.[45] I gymnasiet fanns sju lektorer. Rektoratet uppehölls för ett år i taget i tur och ordning av lektorerna. För trivialskolan fanns en rektor, en konrektor och fyra s.k. kollegor. Slutligen fanns denna tid också en adjunkt för gymnasiet och en rector cantus, dvs. en musiklärare. De förnämsta lärartjänsterna var de båda teologie lektoraten, som kommit till för och var nödvändiga för prästutbildningen i stiftsstaden. Högre akademisk utbildning krävdes för dessa tjänster. Till dem hörde prebenden i stadens närhet, vilka givits gymnasiet vid dess tillkomst, och som också senare under århundradet stabiliserade lärarnas löner.[46] Det teologie lektoratet hade blivit en väg att erhålla kyrkans förnämsta ämbeten. De teologie lektorerna kunde söka och erhålla kyrkoherdetjänsterna i de mest eftertraktade pastoraten i stiftet. För att nå sådana lärartjänster med prebenden satt många lärare under lång tid i lägre befattningar. Genom denna ordning med möjligheten att avancera inom skolan kom lärarna att stanna där för en längre tid, och skolan fick en fastare lärarkår.

De som i den undersökta gruppen övergick till kyrkoherdetjänster i stiftet hade haft lärartjänst under minst 7 år, men också upp till 27 år. Då de lämnade skoltjänsten och övergick till prästtjänst var de mellan 39 och 56 år. De stora och vid denna tid mest eftertraktade pastoraten i stiftet var alla regala pastorat, dvs. tillsattes av K M:t. Endast tre av lärarna i den undersökta gruppen stannade vid skolan. Två av dessa hade inte önskat prästvigas utan förblev lektorer i respektive matematik och grekiska. De hade därför inte heller kunnat avancera till teologie lektorer. De blev kvar i sin lärartjänst till

[45] Dkp 1691-06-10, VDA.
[46] Lindroth 1975, del 2, s. 67, 1696 års jordebok över prästerskapets inkomster, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.

hög ålder.[47] Till grund för undersökningen om prästernas och lärarnas sociala ursprung, utbildning och tjänster ligger uppgifter hämtade ur Gunnar Ekströms utförliga Västerås stifts herdaminne och för 1700-talets prästmän också Muncktells herdaminne.[48]

Trivialskolans rektor och konrektor liksom gymnasieadjunkten blev efter ett antal år vid skolan av konungen utnämnda till kyrkoherdar i stiftet. Dessa tre hade således också en positiv tjänstemobilitet, liksom de som vid denna tid hade tjänster som lektorer. Av de fyra s.k. kollegorna i trivialskolan erhöll endast en slutligen ett pastorat. De andra slutade som suprema, dvs. förste kollega eller som kaplan. Kollegornas möjligheter till avancering i tjänstehänseende var klart sämre än lektorernas. Samma situation hade rector cantus, musikläraren, som stannade i staden och tjänsten.

De lärare som blev lektorer eller rektorer och oftast sedan erhöll fullmakt på kyrkoherdetjänster vara alla söner till kyrkoherdar i stiftet, som också dessförinnan varit lektorer vid gymnasiet i Västerås, eller var son till en domprost. Undantag från detta var en lektor som inte var prästson. Kollegorna var söner till kaplaner och s.k. djäknepräster, dvs. utbildade vid Collegium Pietatis, prästseminariet i Västerås. Lektorernas bröder var vanligen kyrkoherdar i stiftet. Kollegornas bröder var klockare eller försörjde sig som privatlärare.[49] Här fanns en genomgående klar skillnad mellan de olika lärarkategorierna, med samband bakåt och framåt genom generationerna.

De *präster* som fanns i stiftsstaden var, förutom biskopen, stadens kyrkoherde – som under 1600-talet fått titeln domprost – och två kaplaner, en överkaplan och en underkaplan. Den senare var domprostens adjunkt. Dessutom fanns domkyrkans syssloman och en hospitalspräst. Den regementspastor, som husförhörslängden nämner bland prästerskapet, bodde inte i staden utan på sitt boställe i Kumla i S:t Ilians socken, varför han och hans familj inte tas med i gruppen.[50]

Biskopen, som denna tid var Carl Carlsson, var på många sätt ett undantag i prästgruppen. Samtliga präster och lärare var födda inom stiftet och hade därigenom också fått sin första utbildning vid Västerås gymnasium. De flesta var också prästsöner. Biskopen var född i Kalmar och var son till en förmögen handelsman där med en betydande utrikeshandel. Liksom nästan alla biskopar i Västerås under 1600- och 1700-talet kom han till Västerås efter att ha varit pastor primarius i Stockholm och, i likhet med dessa andra, hade han också

[47] Husförhörslängden, Västerås kyrkoarkiv, ULA. Rudbeckianska skolans arkiv, VSA.
[48] Ekström 1971, Muncktell 1843–46.
[49] ibid.
[50] Hans namn var Isac Westman. Han var gift med Margareta Wilckens, som var syster till Maria Wilckens och senare som änka bodde i Västerås.

varit prästeståndets fullmäktige i riksens ständers bank.[51] Innan han blev biskop hade han erhållit adliga privilegier och rättigheter samt adelskap för sina barn. Han var också teologie doktor.[52]

Även domprosten kom till Västerås från Nicolai församling (Storkyrkoförsamlingen) i Stockholm men var prästson från stiftet. Han hade samma slags bakgrund som lektorerna vid gymnasiet.

En annan kategori präster utgjorde kaplanerna, hospitalsprästen och domkyrkans syssloman. De hade inte magisterexamen från universitetet i Uppsala utan hade sin utbildning från stiftsstaden. De som sökte och erhöll kaplanstjänster i stiftet under tiden 1650–1750 var oftast söner till kaplaner eller kollegor vid skolorna. Kaplanerna flyttade från en kaplanstjänst, till en annan. Anmärkningsvärt är, att sönerna också blev kaplaner, vilket förhållande kunde fortsätta i flera generationer. Ett sätt att komma från en kaplanstjänst var att bli s.k. nådårspräst, vilket betydde att vikariera på en kyrkoherdetjänst det nådår som prästänkan hade, i hopp om att sedan få överta tjänsten. I jämförelse med andra kaplanstjänster i stiftet hade tjänsten som stadskaplan i Västerås, trots att den ansågs vara mycket arbetsam och besvärlig, vissa fördelar.[53] Att kaplanstjänsterna i stiftsstaden, både den som stadskaplan och den som domprostens adjunkt, var eftertraktade tjänster för åtskilliga framgår av uppgifter i Ekströms herdaminne men framför allt av rådstugurättens och domkapitlets protokoll rörande tjänstetillsättningarna. Kaplanerna i Västerås avled båda och ersattes av nya just de i undersökningen mest aktuella åren (1697 och 1698). Den ordinarie kaplanen valdes och godkändes så av landshövdingen som magistraten med de 24 stadens äldste närvarande på rådhuset.[54] Tjänsten som domkyrkans syssloman hörde till de tjänster som kunde leda till erhållande av ett pastorat i stiftet. Samtliga kaplaner i Västerås denna tid – de två i undersökningsgruppen och deras efterträdare – förblev kaplaner. Hospitalsprästen och domkyrkans syssloman erhöll båda så småningom pastorat.

Några borgarsöner i Västerås denna tid blev präster. En del av dessa blev och förblev kaplaner, medan de andra blev kyrkoherdar. Följande översikt visar deras sociala bakgrund.

Kaplaner	*Faderns yrke*	*söner*	*sonsöner*
Isac Ahrman	skomakare		
Jon Amnelius	borgare (troligen skeppare)		
Olaus Björn	klock- o. grytgjutare		
Andreas Etzelius	skeppare		
Eric Hallenberg	skräddarålderman	kaplaner	kyrkoherde
Jacob Hoppe	sämskmakare		
Johan Hyckert	skomakarålderman	kaplan	prost
Eric Lång	rådman		

Noterna: Se nästa sida.

Av dessa lyckades Olaus Björn efter att ha varit adjunkt hos sin svärfader få efterträda honom, och Jon Amnelius också få ett pastorat.

Kyrkoherdar	*Faderns yrke*
Johan Lind	stadskirurg
Zacharias Westbeck[55]	tullnär
Tobias Westblad	handelsman
Johan Wulf	handelsman

Vad som skilde dessa två grupper åt var utbildningen. Den senare gruppen hade föräldrar som hade råd att skicka sina söner till akademien. Ingen i den första gruppen hade akademisk examen.

Tabell 5. Gruppen av präster och lärare i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
biskop	1	1			2	3		2[a]	9
domprost	1	1				1	1	3	7
kaplaner	2	2			1			2	7
hosp.präst	1	1			1		1	2	6
syssloman	1	1				2		2	6
änkor		6	2	4	2	3		3	20
Summa	6	12	2	4	6	9	2	14	55
lektorer	7	7		2	5	5	2	10	38
rektor	1	1				1		1	4
conrektor	1							1	2
adj. gymn.	1							1	2
kollegor	4	4			2	3		1	14
rector cantus	1							1	2
Summa	15	12		2	7	9	2	15	62
Summa summarum	21	24	2	6	13	18	4	29	117

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Domkapitelsprotokoll 1670–1715, VDA
[a] De flesta av biskopens tjänstefolk fanns vid hans gård Gillberga i Dingtuna socken utanför Västerås.

[51] Löfström 1931. s. 5 f., 11.
[52] Holm, SBL 7, Hellström 1951, s. 433.
[53] Rrp 1699-03-29, Västerås stads arkiv, ULA.
[54] ibid.
[55] Han blev kyrkoherde och prost i Österlövsta i Uppland. Se Fant-Låstbom 1843, del 2, s. 191 ff.

Två tidigare studerande vid gymnasiet tjänade domkapitlet och skolan som respektive cursor consistorii – konsistoriets löpare eller vaktmästare – och hörare eller lärarassistent i skolan. Den förre blev efter något år prästvigd och kaplan, den senare föll för kravet på inomäktenskaplig börd och nekades att bli präst. Båda hade familjer. Hörarens son fick dock de möjligheter fadern inte haft och är ett exempel på att uppåtgående social mobilitet kunde ske över två generationer.[56] Dessa båda har förts till den arbetsgemenskap som också bestod av organisten och klockaren. Samtliga dessa har kommit utifrån, de båda första från Avesta och Falun i Dalarna och de andra från respektive Lindesberg och Tortuna i Västmanland. Organisten hade tillsatts efter prov och klockaren efter rekommendation. De stannade i Västerås och i sin tjänst. Någon pensionering för dem förekom inte, utan man stannade så länge man orkade och önskade. Organisten var, liksom en rad tidigare organister i Västerås, son till en organist.[57] Klockaren var son till en korpral.[58]

Tabell 6. Kyrkobetjäning vid domkyrkan i Västerås år 1697.

yrke	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
cursor cons.	1	1			1	2			5
höraren	1	1			1			1	4
organisten	1	1					2	1	5
klockaren	1	1				1	1	1	5
Summa	4	4			2	3	3	3	19

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Domkapitelsprotokoll åren 1660–1715, VDA

Både i den prästerliga och den icke prästerliga arbetsgruppen förekommer endast ett litet antal tjänstefolk. Förutom en piga i hushållet är i den förra gruppen, då spädbarn finns, också en amma anställd och boende i hushållet. Få drängar finns. Organisten har två lärlingar.

Två hantverkare var anställda av kyrkan, en boktryckare och en kyrkosmed. Boktryckarens verksamhet, som allt ifrån gymnasiets tillkomst var nära knuten till arbetet vid skolan och kyrkan, var reglerad med bestämda tillstånd för vad han tilläts trycka. Kyrkosmeden var anställd för att betjäna kyrka och skola och tjänstemännen

[56] Hans namn var Lars Vicander, och han är känd för sin avhandling om 1700-talets Västerås. Se Lindgren-Fridell 1936, s. 23 ff.
[57] Sjögren 1958, s. 104 ff, 163.
[58] Dkp 1681-05-07, VDA.

där. Om han ville betjäna också folk i staden, skulle han antagas som borgare och gå med i smedskrået. Materialproblem har lagt hinder i vägen att få någon kännedom om dessa båda utifrån komna hantverkares sociala bakgrund. Boktryckaren Boëthius Hagen kom till Västerås hösten 1669. Bland boktryckeriets handlingar i domkapitelsarkivet finns det kontrakt som den 15 dec. 1669 skrevs med honom. Domkapitelsprotokollen ger ingen annan upplysning om honom än att han är en ung man, "som färdigt kan arbeta".[59] I Klemmings Svensk boktryckerihistoria antages han vara den boktryckare som år 1667, kallad Boethius Haggh, omnämnts som boktryckare i Lund.[60] Kyrkosmeden Hans Wagner kom från Frankfurt. Båda gifte sig i Västerås och stannade där till sin död.

Tabell 7. Kyrkans hantverkare i Västerås år 1697.

yrke	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
boktryckare	1	1			1		1	2	6
kyrkosmed	1	1			3	3	3	1	12
Summa	2	2			4	3	4	3	18

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Tjänstefolk ingick i gruppen som medhjälpare i dessa hantverkares arbete. Boktryckarens och kyrkosmedens gesäller och lärgossar omtalas i husförhörslängden och annat källmaterial.

Den grupp av *arbetare* som hade anställning vid domkyrkan bestod främst av arbetslaget av ringare men också av kyrkvaktare, den s.k. kyrkstöten, orgeltrampare och dödgrävare. De rekryterades bland drängar eller arbetskarlar som kom till staden och måste för att klara sitt uppehälle också ta daglönearbeten. Husförhörslängden uppger för år 1697 ett antal av tio ringare. De hade kommit från västmanländska socknar i Västerås närhet, Skerike, Skultuna osv., eller var dalkarlar från Siljansbygden eller västra Dalarna. Det var således landsbygdens folk som sökt sig till staden för att få arbete där.[61] Klockaren var enligt klockarstadgan deras arbetsledare, och laget måste åtminstone bestå av åtta ringare men antalet var denna tid oftast högre.[62] Klockringningsseden hade under 1600-talet utökats och antagit väldiga proportioner, varför ringarna med sin knappa lön ofta tröttnade på sin tjänst.[63] Karaktären av hedersbetygelser, som

[59] Dkp 1669-09-08, § 9, VDA.
[60] Klemming och Nordin 1883, s. 213.
[61] Husförhörslängden år 1697, Västerås kyrkoarkiv, ULA.
[62] Mantalslängder, Västerås, Västmanlands län, RA. Bringéus 1958, s. 66 f.
[63] Bringéus 1958, s. 285. Rrp 1688-05-02, Västerås stads arkiv, ULA.

kungs- och biskopsringningar, firande av allehanda jubileer och användandet av ringning eller klämtning för tidsangivande, liksom det förhållandet att möjligheten att begära ringning var betingad av ekonomiska villkor, gjorde att den mist mycket av sin religiösa betydelse.[64] Ringaren, som vanligen först varit dräng då han kommit till staden, kunde sedan övergå till arbeten som vårdväktare, kyrkvaktare eller slottsknekt. Den som kom till staden med familj, vilket dalkarlarna kunde göra, började dock inte först som dräng. En dräng i staden denna tid hade inte familj.

Tabell 8. Gruppen arbetare vid domkyrkan år 1697.

yrke	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
ringare	10	8			4	2			24
kyrkvaktare, dödgrävare	2	2	1		1	2			8
orgeltramparänka		1	1	1				1	4
Summa	12	11	2	1	5	4		1	36

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Som framgår av tabellen saknas här anställt tjänstefolk. Domkyrkoringarna och övriga anställda utgjorde själva en tjänande grupp. Endast änkan hade en piga i sitt hushåll.

Den del av stadsbefolkningen som tjänade stadens funktion som *länsstad* skall här upptagas efter olika arbetsområden: länsstyrelsen, slottet och tulladministrationen. *Länsstyrelsens* grupp i staden bestod av landshövding, landskamrer, lanträntmästare, landssekreterare och deras skrivare, familjer och tjänstefolk. En s.k. provinsialfiskal får även föras till gruppen.

Med de uppgifter Stiernman ger i sitt verk Swea och Götha Höfdinga-Minne rörande raden av *landshövdingar* i Västerås och Västmanland under större delen av 1600-talet och Elgenstiernas kompletterande upplysningar som grund för undersökningen kan man få kännedom om mönstret i dessa landshövdingars sociala bakgrund och tjänstegång.[65] Den vanliga vägen till landshövdingeposten för 1600-talets landshövdingar i Västerås gick från en tjänst i kungens kansli eller i krigskollegiet, eller som assessor i kammarrevisionen, till krigsråd eller kansliråd och så landshövding, antingen genast i

[64] Bringéus 1958, s. 218 f., 220, 231, 285 f.

[65] Stiernman 1836 och Elgenstierna 1927 om landshövdingarna Knut Kurck, Gustaf Sparre, Ernst Johan Creutz, Maurits Posse, Baltsar Gyldenhoff, Lars Wallenstedt, Polycarpus Cronhielm, Gustaf Cronhielm.

Västerås eller först i ett annat län. De landshövdingar som lämnade Västerås för en annan tjänst, gjorde det för att bli riksråd eller kungligt råd som benämningen var under senare delen av århundradet, och sedan president vid någon av hovrätterna, dvs. till andra ämbeten inom den högre civilförvaltningen. Som alla högre ämbeten var landshövdingeämbetet förbehållet adelsmän. Tidigare under 1600-talet hade alla landshövdingar i Västerås varit söner till adelsmän och riksråd. Polycarpus Crumbügel, adlad Cronhielm, som åren 1693–1698 var landshövding i Västerås, var son till en landsdomare och notarius publicus i Sachsen. Hans närmaste företrädare var biskopsson från Strängnäs och sonson till en bonde i Närke.[66] På väg uppåt i karriären hade de blivit adlade. Landshövdingen vid undersökningstillfället skilde sig således från de övriga tjänstemännen vid länsstyrelsen dels genom sitt adelsskap, dels genom sitt främlingsskap.

Något år som skrivare åt landskamreren eller lanträntmästaren var för många efter universitetsstudierna inledningen till tjänster vid länsstyrelsen, slottet eller stadens magistrat. De som börjat som skrivare åt landskamreren i Västerås under åren före undersökningstiden hade sedan fått tjänster som häradsskrivare, stadssekreterare, borgmästare, landskamrer eller landsfiskal. Johan Remmers väg till justitieborgmästareämbetet i Västerås hade börjat med tjänsten som bokhållare vid Skultuna bruk och sedan gått över tjänsterna landssekreterare, lanträntmästare, kronobefallningsman och slottsfogde, alla dessa senare tjänster i Västerås.[67] Innan han tillträdde tjänsten som slottsfogde i Västerås hade han under en kort tid varit "stads- och handelsborgmästare" i Köping.[68]

Landskamreren Johan Mehnlöös hade kommit till Västerås från Stockholm och Kammarkollegium. Han var född i Hälsingland, men för övrigt är hans sociala bakgrund okänd. Efter akademiska studier i Uppsala och en tid som kopist i Kammarkollegium hade han blivit kammarskrivare i kammarrevisionen. Våren 1684 blev han länsbokhållare i Västerås.[69]

Lanträntmästaren Nils Nycop hade varit inspektor på Strömsholms slott, innan han kom till Västerås. Fadern, som härstammade från Nyköping, var teologie professor i Åbo och senare biskop i Viborg. En av Nils Nycops söner blev landskamrer och en annan kammarnotarie, medan hans brorson, borgmästarson från Köping, senare blev lanträntmästare i Västerås.[70]

Landssekreteraren Eric Thuen hade börjat som skrivare hos

[66] Elgenstierna 8, s. 661 f., Lars Wallenstedt.
[67] Mantalslängder för Västerås stad, 1680- och 1690-talen, Västmanlands län, RA.
[68] Elgenstierna 1907, s. 10.
[69] Kleberg 1957, s. 95.
[70] Elgenstierna 1907, s. 6.

häradshövdingen i Skinnskattebergs härad i Västmanlands län Per Gyllenhöök och sedan varit notarie under häradsrätterna. Efter detta utnämndes han till landssekreterare i Västerås.[71]

Tjänstetidens längd var för landshövdingen enligt fullmakten tre år, men den kunde förlängas. Någon sådan tidsbegränsning fanns inte för de övriga tjänstemännen vid länsstyrelsen. Landssekreteraren bodde 13 år i Västerås och utnämndes sedan till justitie- och politieborgmästare i Köping. Landskamreren och lanträntmästaren stannade i tjänsten, vilket innebar att de båda var stadsbor i Västerås omkring 40 år.

Tabell 9. Länsstyrelsens grupp i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
landshövding	1	1					6	4	12
tjänstemän	4	2					2	4	12
skrivare	3								3
Summa	8	3					8	8	27

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Mantalslängder åren 1696 och 1697 för Västmanlands län, RA

Av flera orsaker var gruppen ovanligt liten. Endast de tjänstemän som behövdes på landskontoret och lanträntеriets kontor bodde i staden. Andra länsstyrelsens tjänstemän av olika slag var mantalsskrivna och boende i socknarna runt staden.[72] Barn saknades helt, därför att landshövdingen var gammal och tjänstemännen och skrivarna antingen ogifta eller nygifta. En ovanligt stor andel utgöres däremot av tjänstefolk, där landshövdingens olika slag av tjänare utgör merparten.

Den grupp som tjänstgjorde *vid Västerås slott* och tillhörde slottsstaten bestod av slottsfogde, slottsvaktmästare och slottsknektar. Slottsfogden Arvid Jernstedt, den ende borgaren i gruppen – och som sådan jämställd med stadens magistratspersoner – hade kommit till sin tjänst efter att ha börjat som slottsskrivare i Västerås och sedan varit handelsborgmästare där.[73] Han tillhörde en av stadens mest betydande handelssläkter sedan generationer och bedrev handel också som slottsfogde med s.k. eget järn och med egen skuta. Ledaren för slottsvakten, dvs. för de sex vaktknektarna, var den s.k. slottsvaktmästaren, som även han en tid varit skrivare i landskonto-

[71] Elgenstierna 1907, s. 10 f.
[72] Mantalslängder, Västmanlands län, 1690-talet, RA.
[73] Mantalslängder, Västerås stad, 1680- och 1690-talen, Västmanlands län, RA.

ret. Hans handhavande av länshäktet vid Västerås slott kan följas i den specifikation han gjort över fångförtäringen år 1697.[74] Materialsvårigheter har dock lagt hinder i vägen att belägga vilken social bakgrund han själv, Ture Olsson Bure, hade.

De sex slottsknektarna var en till härstamning enhetlig grupp. De rekryterades från de stadsbor som betecknades som "fattiga arbetskarlar", t.ex. "sotgubbens son", och hade tidigare tjänat som "ängavakt" eller ringare. Deras anställning som slottsvakt kan betraktas som en modest uppåtgående social mobilitet. Slottsknektarna i undersökningsgruppen hade senare tjänst som hjulmakare vid slottet, soldat eller ryttare.

Tabell 10. Anställda vid Västerås slott år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
slottsfogde	1	1				1	3	5	11
skrivare	1								1
slottsvaktmäst.	1	1				2			4
knektar	6	6			6	5		1	24
slottsskrivaränka		1			1	1		2	5
Summa	9	9			7	9	3	8	45

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA Personalstater, Statskontorets arkiv, RA

Den övervägande andelen tjänstefolk i gruppen finns naturligen hos slottsfogden, som ju också bedrev handel.

Tulladministrationen bestod av en tullinspektor för Västmanlands län och en för sjötullen i Västerås hamn, sju tullskrivare vid stadens tullportar och tre s.k. besökare. *Tullinspektoren* för landtullarna, Henrik Basilier, hade tidigare varit tullnär i Stockholm. Han var av en handelssläkt som under 1500-talet bott i Antverpen och sedan en tid haft handel med gobelänger i Hamburg. Farfadern hade kommit till Sverige. Sonen var vägarens biträde vid järnvågen i Västerås och påbörjade därmed en bana liknande faderns. Också tullinspektoren Hans Barthels vid Västerås sjötull denna tid hade kommit längre bortifrån. Han var son till våg- och stämpelmästaren i Västervik, och yrket hade här alltså gått i arv. *Tullskrivarna* hade i stället staden eller den närmaste omgivningen som hemort. Om dessa bytte tjänst var det endast till en annan tullport. Ett visst samband kan ses mellan dem och handelsmän i staden. I tre fall blev söner till handelsmän

[74] Länsräkenskaper, verifikationer, år 1697, Västmanlands län, RA.

denna tid tullskrivare i staden.[75] De lägsta tulltjänstemännen var de s.k. *besökarna*. En besökare avancerade inte till tullskrivare utan förblev i sin tjänst, vilket måste ha berott på att de saknade utbildning för detta, t.ex. från den s.k. apologistklassen. En av besökarnas söner övertog senare tjänsten efter fadern, vilket framgår av en senare husförhörslängd.[76]

Tabell 11. Gruppen tillhörande tulladministrationen i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
tullinsp.	2	2			4	2	3	2	15
tullskriv.	7	6			7	8		3	31
besökare	3	3				1			7
Summa	12	11			11	11	3	5	53

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Personalstater, Statskontorets arkiv, RA

Gruppens tjänstefolk finns här hos tullinspektorerna. Endast hälften av tullskrivarnas familjer har en piga anställd i hushållet.

3. Övriga grupper av stadsbefolkningen

Den andra av de båda huvudgrupperna i denna undersökning utgöres av de grupper av stadsbefolkningen som inte främst tjänar stadens speciella funktioner och är boende där för dessas skull. Den första av dessa består av de *ämbets- och tjänstemän* som svarade för stadens administrativa och allmänna skötsel. Dessa fanns i alla städer oavsett de speciella funktioner de kunde ha. I ledningen för dem stod i varje förindustriell stad en eller flera borgmästare som jämte ett antal rådmän bildade den s.k. magistraten. Sedan handelsborgmästaren i Västerås år 1693 utnämnts till slottsfogde, fanns där endast en borgmästare, som då innehade tjänsten som både justitie- och handelsborgmästare. Johan Remmer hade utnämnts av K M:t men var välkänd för staden. Som ovan omtalats hade han tidigare innehaft tjänster i Västerås. Efter att ha varit stadssekreterare i Västerås var han halvtannat år "stads- och handelsborgmästare" i Köping. Därefter utnämndes han till slottsfogde på Västerås slott, var sedan lant-

[75] Bland dessa var rådmannen Carl Anderssons son, Johan Tajardt.
[76] Husförhörslängden från år 1714–, Västerås kyrkoarkiv, ULA.

räntmästare och därefter kronobefallningsman vid Kungsör. År 1688 blev han borgmästare i Västerås.[77]

Rådmännen, som under denna tid var åtta till antalet, utgjordes så gott som uteslutande av de handelsmän som hade den mest betydande handeln. Att rådmanskåren skulle bestå av handelsmän var en praxis som rådde i Västerås. Ett undantag i denna grupp infördes under 1660-talet då en hantverkare, skomakaren Bertil Wilcke, på landshövdingens rekommendation insattes som rådman.[78] Postmästaren, vägaren eller en av stadens båda kirurger var andra tider sådana undantag. En av rådmännen vid undersökningstiden var bokbindaren. Han stod med sin handelsverksamhet handelsmännen mycket nära i fråga om sysselsättning och intresseområde. I denna undersökning har de rådmän, som i första hand varit handelsmän, förts till gruppen med denna stadens speciella funktion. Rådmansämbetet var för dem endast en bisysselsättning. Av samma skäl har bokbindaren förts till hantverkarnas grupp. Av rådmännen upptages därför här endast den rådman som tillika var kämnärspreses. Detsamma gäller rådmansänkor. Endast de som inte fortsatte handelsverksamheten är upptagna här.

Rådmans- liksom borgmästarämbetena gick i Västerås under den karolinska tiden ofta i arv från far till son. Släkter med sådana traditioner var t.ex. Willems, von Werdt och Beurling. Det var i flera fall till Sverige invandrade släkter, bl.a. från Holland, som sedan blev staden trogna och gjorde den stora tjänster. Den rådman som upptages här, Henrik Arosell, var rådmansson från staden och hade tidigare innehaft tjänster där först som vägare och sedan som stadskassör.[79]

Västerås hade vid denna tid en provinsialläkare anställd och en apotekare. Doktor Samuel Skragge härstammade ursprungligen från Norge, varifrån släkten kommit till Värmland. Tre generationer visar här på en stigande social mobilitet, som ibland kunde förekomma: farfadern var en fattig sergeant i Gustav II Adolfs krig, fadern hade efter magisterexamen i Uppsala och tjänst som präst hos riksamiralen blivit kyrkoherde i Västerås stift och sonen efter medicinska studier i hemlandet och utlandet först provinsialläkare och senare kungens livmedikus, i vilket samband han också adlades.[80] Skragge kom år 1685 till Västerås och verkade där till århundradets slut. I Sätra by i Kila-Fläckebo socken i Västmanland fann han en hälsokälla som han från sommaren 1700 höll öppen för allmänheten. Stads-

[77] Mantalslängder, Västerås stad, Västmanlands län, RA.
[78] Rrp 1668-05-06, Västerås stads arkiv, ULA.
[79] Se hans brev till lantmätaren Jonas Carlsteen i Akt Västerås stad 28, VLLA. – Mantalslängder, Västerås stad, Västmanlands län, RA. – En av hans döttrar skulle senare komma att bli mormor till Carl Mikael Bellman.
[80] Sveriges apotekarhistoria. Bd 1, 1923, s. 397, Sacklén 1824, 1, s. 387 f, Ekström 1971, s. 219.

bor från Västerås började då att för sin hälsas skull vistas vid Sätra brunn.[81] Just vid undersökningstillfället bosatte han sig i Brottberga utanför staden och har därför inte förts med i gruppen såsom stadsbo. Han visar emellertid på ett viktigt förhållande i relationen stad–landsbygd, som lätt skulle kunna förbigås om hans exempel inte uppmärksammades.[82]

Apotekaren Johan Samuel Jagenteufel hade år 1684 fått privilegium för hållande av apotek i Västerås med frihet från all borgerlig tunga. Två apotekare hade tidigare funnits i staden, den förste dock gemensam med övriga städer i Västmanland. Jagenteufel var son till borgmästaren i Stettin men var född på Gottorp i Schleswig-Holstein. Sextonhundratalets apotekare i de svenska städerna hade vanligen sin utbildning från utländska orter och hade därifrån kommit till Sverige.[83]

I landet hade postverket utvecklats under århundradet, och posten kom och avgick vissa bestämda dagar i veckan till de olika städerna. Uppgifter om dessa gavs i de almanackor som utgavs i riket. Postmästaren i Västerås Abraham von Werdt hade nyligen efterträtt sin far i tjänsten. Släkten, som var från Brabant, bodde i Västerås under generationer, och flera av dess medlemmar var rådmän.[84]

För ordningen och vakttjänsten i staden svarade gruppen av stadstjänare och vårdväktare. Stadsvaktmästare var den tidigare stadstjänaren Hans Orre. Vårdväktarna hade tidigare haft arbeten som drängar eller varit ringare vid domkyrkan. De hade alltså liksom dessa kommit till staden bland gruppen arbetare, sedan varit bofasta i staden en tid och med dessa tjänster avancerat i socialt avseende. Bestämda uppgifter om deras härstamning har dock inte påträffats vid undersökningen. Någon bestämd utbildning har inte heller antytts. De stadens tjänstemän med familjer och tjänare som inte *främst* ingår i en annan av stadens befolkningsgrupper har upptagits i tabellen nedan.

Tabell 12. Stadens tjänstemän i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
borgmästare	1	1		1	2	3	2	3	13
skrivare	1								1
stadssekreterare	1	1			2	2	2	3	11
kämnärspreses[a]	1	1			2	2	1	2	9
notarie	1	1			1			1	4
kassör	1	1				4		1	7
rådmansänkor		3	1	1				2	7
Summa	6	8	1	2	7	11	5	12	52

Noterna: Se nästa sida. forts.

Forts. från föregående sida.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
apotekare	1	1				4		1	7
postmästare	1	1			1	3	1	2	9
Summa	2	2			1	7	1	3	16
stadsvaktmästare	1	1			3	1			6
stadstjänare	4	4	1		2	5		1	16
vårdväktare	4	4		1	2	3	1		14
Summa	9	9	1	1	7	9	1	1	38
Summa summarum	17	19	2	3	15	27	7	16	106

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Rådstugurättens protokoll 1680–1690-talen, Västerås stads arkiv, ULA
[a] Han var även rådman.

Det tjänstefolk som förekommer i gruppen finns främst hos dem som bedriver handel eller på annat sätt behöver dem i sin verksamhet. Amma finns anställd i de högre tjänstemännens familjer.

En av stadens stora befolkningsgrupper utanför de speciella funktionernas område utgjorde *hantverkarna,* vilka jämte handelsmännen i alla förindustriella städer bildade en av borgerskapets båda huvudgrupper. Hantverkarna hade en för sin tid lång och gedigen utbildning, som i en rad hantverk efter lärotiden som lärling och gesäll avslutades med mästarprov. Rekrytering, utbildning, mästarprov och andra gemensamma yrkesfrågor sköttes av respektive skrå i staden och, som framgår av rådstuguprotokoll, med magistratens stöd och intresse. Vid nyrekrytering utifrån skedde beslut om antagande på rådstugan, då beslutet ju gällde antagande av en ny borgare i staden. Skråväsendet med dess medeltida anor utvidgades och utvecklades allt mer under 1600-talet. Dess allmänna karaktär och utveckling, speciellt med inriktning på förhållandena i huvudstaden, har behandlats i forskningen av E. Söderlund, F. Lindberg, B. Lager och andra.[85]

I Västerås fanns redan under 1640-talet ett skräddarskrå och ett skomakarskrå, vilka båda också hade brödraskap för gesällerna. Sockenskräddarna och sockenskomakarna runt staden var anslutna till skråämbetet i Västerås och betalade också vissa utskylder till

[81] Hidemark 1972, s. 18 ff. Palmsköldska samlingen 494, UUB.
[82] Mantalslängden år 1697, Västerås stad, Västmanlands län, RA.
[83] Sveriges apotekarhistoria. Bd 1–4, 1923–1925. Bd 3, s. 1498, Begravningsskrift 1698-05-15, VSB.
[84] Grape 1951, s. 682.
[85] Söderlund 1943, Söderlund 1949, Lindberg 1964, Lager 1962.

staden.[86] Hattmakarna fick skrå i Västerås år 1702.[87] Då inte tillräckligt många mästare fanns i staden, som företrädde samma yrkeskategori, för att bilda eget skrå, gick flera städer samman i ett gemensamt skrå. Västerås hade på detta sätt skrågemenskap med Arboga. Bevarade skråhandlingar visar att mötesplatsen för sammankomsterna då skiftade mellan städerna. Av guldsmedsämbetets minnesbok, bevarade i Nordiska muséets arkiv, finner man att detta ämbete hade skrågemenskap för städerna inte bara i Västmanland utan också i Södermanland. Åldermannen bodde i Torshälla i Sörmland.[88]

Inte alla hantverk hade utbildning i Västerås. Man finner av rådstugurättsprotokollen att det var vanligt att hantverkarsöner, men också söner till andra, t.ex. tullskrivare, av sina föräldrar skickades till Stockholm för utbildning där, varvid man begärde bördsbrev från magistraten i hemstaden. De verkstäder i Västerås som hade gesäller och lärlingar, och följaktligen utbildning, vid 1600-talets slut var hattmakare, kopparslagare, krukmakare, linvävare, sadelmakare, skinnare, skomakare, skräddare och smeder. Vid några av dessa verkstäder arbetade också mästarnas söner för att senare överta verksamheten. Så var särskilt fallet med de mest lönande hantverken. Bokbindarverkstaden gick så i arv inom familjen Westman, och kopparslagare var på samma sätt genom generationer söner av familjen Leffler i den verkstad dess förste medlem, Tobias Leffler d.ä., påbörjade under 1660-talet.

Skomakare och skräddare fanns i alla äldre städer i stort antal. Mästarna hade under 1700-talet fler anställda än fallet var vid 1600-talets slut, då de oftare arbetade ensamma.

En viss stagnation i hantverket under 1700-talets förra del avspeglas dock i det siffermässiga antalet hantverkare. Detta kan jämföras med vad som brukar framhållas beträffande städers handel under samma tid. En betydelsefull förändring sker sedan genom ökade utbildningsmöjligheter i staden, vilket framgår av det ökande antalet inte bara av gesäller utan också av lärlingar. Dessa utbildningsmöjligheter i hantverk saknades i 1600-talets Västerås.

Av de skräddargesäller som under 1640-talet tillhörde skräddargesällskråret i Västerås härstammade de flesta från Västergötland, men inte från Sjuhäradsbygden utan från Skaraborgs län, vilket framgår av deras bevarade skråhandlingar.[89] Flera av dem blev sedan mästare i Västerås, som kyrkoarkivalierna och domböckerna visar. De smeder som var mästare i Västerås vid 1600-talets slut var smedssöner från Romfartuna socken utanför staden. Vallonsmederna Johan och Olof Duwall är upptagna i taxeringslängden av år 1696 för

[86] Taxeringslängder, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[87] Skråhandlingar, Nordiska muséets arkiv.
[88] ibid.
[89] Skräddargesällskråets protokollsbok, Skråhandlingar: Västerås, Nordiska muséets arkiv.

Västerås. De bodde emellertid inte i staden utan också de i Romfartuna, som kyrkoarkivalierna visar. Av Romfartuna vigselbok framgår att åtminstone den ene av dem fått sin utbildning i Västerås.[90] Då staden var i behov av någon speciell hantverkare vände magistraten sig till respektive skråämbete i Stockholm för att erhålla en sådan från dem. Dessa var i allmänhet invandrade hantverkare som i unga år vid mitten av århundradet kommit till Sverige. Västerås hade vid 1600-talets slut åtskilliga invandrare bland hantverkarna, vilka sedan lärde ut sin hantverksskicklighet till nya generationer. Kopparslagaren Tobias Leffler, stamfadern för den svenska släkten Leffler, som kommit från Breslau, var en av dessa. Sämskmakare, bagare, skinnare och skomakare kom från Tyskland, skutbyggare från Finland och perukmakaren troligen från Frankrike.

En sammanställning av den till hantverkarna hörande gruppen har gjorts i tabell 13. Till den har också förts de hantverkaränkor som i egna hushåll levde med barn och tjänstefolk.

Tabell 13. Hantverkarnas grupp i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	gesäll	lärl.	tjänstef. m.	tjänstef. kv.	Summa
hantverkare	106	99	10	14	104	128	27	23	7	39	557
änkor		35	2	18	8	7	4			4	78
Summa	106	134	12	32	112	135	31	23	7	43	635

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Ett ovanligt stort antal tjänstefolk finns i gruppen. Många användes troligen som hjälp i hantverket. De flesta är emellertid kvinnor.

En av de stora folkgrupperna i staden som stod utanför de speciella funktionerna där var de *arbetare* som ej tidigare upptagits som tjänstefolk. Det var en heterogen skara av män och kvinnor med eller utan familj. De utgjorde stadens outbildade arbetskraft, som var mångsysslare eller gång efter annan bytte sysselsättning, allt efter de möjligheter som erbjöds. Man tog arbeten för några dagar där det fanns att få. Staden eller domkyrkan var ofta arbetsgivaren. Mindre arbetslag var vanligt förekommande i daglönearbeten vid byggen, vid tillfälliga arbeten vid tegelbruket intill staden eller vid gatu- och broarbeten i staden. Ett par kvinnor ingick vanligen i sådana arbetslag, ofta med handräckningsuppgifter, men också ensamma utförande arbeten som vitlimmare, murare eller gruskörare.[91]

[90] Romfartuna kyrkoarkiv, ULA.
[91] Stadens räkenskaper, Stadens äldstes arkiv, VSA. Domkyrkans räkenskaper, VDKA.

Den outbildade arbetskraften förändrades och förnyades av dem som kommit till staden från landsbygden, främst den västmanländska men också från andra landskap. Den övervägande delen av dessa kom ensamma utan familj och tjänade först som drängar och pigor. De västmanländska socknar de representerade var främst de som ligger norr och öster om staden samt socknarna intill Kolbäcksån i väster. Som ett genomgående drag finner man att de socknar och orter som denna del av befolkningen kom ifrån låg intill de stora landsvägarna mot Västerås. Det ständigt förekommande bytet av tjänstefolk ger intrycket att den geografiska rörligheten bland dem under 1600-talet var lika stor som den mobilitetsforskarna funnit rörande 1800-talet. Anteckningar i husförhörslängden omtalar de socknar pigorna och drängarna kommit ifrån och vart de sedan flyttade. De som stannade i staden och bildade familj där övergick då till daglönearbeten.[92]

De i arbetargruppen som härstammade från orter längre bort, från Dalarna, Västergötland, Småland eller andra landskap, tog vanligen upp arbeten som snickare, skoflickare och liknande. De arbetare som på detta sätt emellanåt upptog sysselsättningar som tillhörde hantverksyrken, men utan att ha deras ordnade utbildning och utan att tillhöra deras skrån, hölls av hantverkarna för att vara s.k. bönhasar, dvs. sådana som arbetade i smyg med en otillåten hantering, och var illa sedda. Bland arbetarna var emellertid mångsyssleriet det vanliga.[93]

De arbetsvandringar som dalfolket företog satte också spår i den stadsbefolkning som kom utifrån och blev bofast i Västerås. Under hela 1600-talet fanns, vilket framgår av kyrkoarkivalierna, gott om dalfolk boende i staden. Domkyrkoringarna var ofta dalkarlar liksom trädgårdsarbetarna. Dalakvinnor hade murararbeten och liknande.[94]

En särskild yrkesgrupp utgjorde de "norrlänningar" som ägnade sig åt strömmingsfiske vid norrlandskusten och de fiskare med den s.k. notkungen vilka använde fiskevattnen vid Västerås. Dessa tillhörde borgerskapet. De norrlänningar som fanns i Västerås hörde, som deras bouppteckningar visar, hemma i Ångermanland och återvände dit – med respass från staden, som domboken meddelar – under sommarhalvåret. Några av dem hade gemensam skuta.[95] Dessa fiskare ägnade sig helt åt fisket och förblev också stadsbor i Västerås.

Till arbetargruppen hörde gatläggare, byggnadsarbetare av olika

[92] Husförhörslängden och andra kyrkoarkivalier, Västerås kyrkoarkiv, ULA. Rådstugurättens protokoll, Västerås stads arkiv, ULA.

[93] Rådstugurättens protokoll, Västerås stads arkiv, ULA. Stadens räkenskaper, Stadens äldstes arkiv, VSA. Domkyrkans räkenskaper, VDKA.

[94] ibid.

[95] Se t.ex. bouppteckningen efter norrlänningen Mickel Eriksson 1711-11-12, Västerås stads arkiv, ULA.

slag och en mängd som utförde körslor av sten och byggnadsmaterial. Dessa omnämnes återkommande i stadens och kyrkans räkenskaper och kallas då arbetskarlar. Trädgårdar och humlegårdar hade anställda inte bara trädgårdsmästare utan också trädgårdsdrängar och humlegårdsläggare. Kyrkoarkivalierna använder ofta yrkesbestämningar som hänsyftar på detta. För tidens kommunikation fanns flera åkare men också en enspännare och en utridare var anställda i staden.[96] Att sälja öl betraktades som en borgerlig näring, som om den bedrevs i större omfattning, krävde burskap.[97]

Bland arbetargruppens kvinnor fanns de som försörjde sig som djäknekokerska, barnmorska, lärmor, kopperska, vallkulla, men också som ovan framhållits, med arbeten som murare, vitlimmare av väggar och tunga arbeten som kalkrörerska och hantlangare vid byggen och som gruskörare.[98] Att göra förtjänst på handstickade tröjor som man själv förfärdigat tilläts däremot inte. Det kvinnorna tillverkade skulle användas inom hemmet och av familjen. Att försörja sig genom att spinna garn tycks emellertid, av uttalanden i rådstugurättsprotokollen att döma, ha varit tillåtet. Man samlade också mossa och näver, som såldes till fyllnad vid byggen och reparationer av hus, vilket framkommer av skilda räkenskaper.

Flertalet i gruppen hade dessa olika arbeten under hela sitt liv och var också kvar i staden. En del av de yngre arbetarna lät leja sig som ryttare eller som en av stadens anställda båtsmän. Tabell 14 visar storleken av arbetargruppen i Västerås år 1697, förutom de som utgjorde tjänstefolk i andra grupper.

Tabell 14. Arbetargruppen fast boende i Västerås år 1697.

			deras barn						
	män	kvinnor	vuxna		små		tjänstefolk		Summa
			s.	d.	s.	d.	m.	kv.	
fiskare/hustrur	8	7	1	1	10	6		2	35
arbetare/hustrur	78	75	2	3	61	51	1	10	281
änkor/og. kv.		128	14	31	24	31		5	233
Summa	86	210	17	35	95	88	1	17	549

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA Rådstugurättens protokoll 1687–1701, Västerås stads arkiv, ULA och RA

Anmärkning: Med arbetargruppen avses här den i staden fast boende och skrivna. I tabellen bortses från de personer som utgjorde tjänstefolk och bodde hos andra grupper. Därutöver kan ha funnits tillfälliga arbetare.

[96] Rrp 1693-03-29, 1696-03-14, Västerås stads arkiv, ULA. Mantalslängder, Västerås stad, Västmanlands län, RA.
[97] Taxeringslängder, VSA.
[98] Västerås kyrkoarkiv, ULA. Stadens räkenskaper, Stadens äldstes arkiv, VSA. Domkyrkans räkenskaper, VDKA. Rådstugurättens protokoll, Västerås stads arkiv, ULA.

Också i arbetargruppen ingick tjänstefolk, så gott som endast pigor, vilka dock i anseende till gruppens storlek inte var många. Här fanns inte så många möjligheter att använda tjänstefolk i arbetet som t.ex. hos hantverkarna och handelsmännen.

I 1600-talets Västerås bodde också vid denna tid tolv *ryttare*, tre gamla soldater, en kapten, en löjtnant och en korpral samt några regements- och stadsmusiker med familjer. Ryttarna var liksom de *båtsmän* som tidigare varit stadsbor, rekryterade ur arbetargruppen, dvs. från dem som utan specialutbildning kommit till staden, främst från den närmaste landsbygden. Bland Västerås högre borgerskap fanns denna tid rusthållare. Ryttaren kunde då också finnas i staden. Man talade om "kamrerens ryttare" osv.[99]

Genom riksdagsbeslut den 7 juni 1631 förband sig städernas borgerskap att mot befrielse från utskrivning årligen tillhandahalla amiralitetet i Stockholm ett visst antal friskt och dugligt sjöfolk.[100] Denna försäkran upprepades vid följande riksdagar. Men då krigstiderna krävde mer folk, beviljade borgarståndet vid riksdagen i Stockholm år 1644 sitt ordinarie båtsmanstal fördubblat.[101] I krig eller vid krigsfara hade kronan rätt att uppbåda fördubblingen, men eljest användes denna att fylla vakanser i städernas ordinarie båtsmanstal.[102] År 1680 föreskrevs att städer som inte var indelade i rotar för båtsmanshållet skulle indelas för detta.[103] Västerås var under 1690-talet och början av 1700-talet indelat i 28 rotar, som vardera höll en ordinarie båtsman och om möjligt en fördubblingsbåtsman.[104] Dessa båtsmän tillhörde Uppstäders bösseskyttarkompani, till vilket också båtsmännen från Arboga och Köping hörde.

Då båtsmannen antogs skulle han vara mellan 18 och 30 år eller något däröver.[105] Mönstringsrapporterna i rådstugurättsprotokollen visar ibland att så också var fallet bland dem som antogs i Västerås.[106] Ofta var han då först några år fördubblingsbåtsman för att sedan bli insatt som ordinarie båtsman. Av dessa mönstringsrapporter framgår också att, om en båtsman för sjukdom eller av annan orsak avgick, måste han själv leja en ny karl i sitt ställe.[107] Oftast hade dock båtsmannen avlidit eller rymt. Lyckades då inte roten att skaffa ny

[99] Generalmönsterrulla för Livregementet till häst, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Indelningsverk och jordeböcker, 1680- och 1690-talen, KrA, samt Regementsräkenskaper för Livregementet till häst, KrA.
[100] Zettersten 1890, s. 64, Stiernman, Alla Riksdagars och Mötens Beslut 1, s. 826.
[101] Zettersten 1890, s. 65.
[102] Cavallie 1975, s. 196.
[103] RR 1680-09-20 och 1680-10-02, RA. Zettersten 1890, s. 65.
[104] Båtsmanshåll och rotering, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[105] RR 1633-12-18, RA.
[106] Rrp 1693-04-01, Västerås stads arkiv, ULA.
[107] Rrp 1688-06-16 och 1692-05-21, Västerås stads arkiv, ULA.

båtsman, kunde landshövdingen fordra att den bäste mannen i roten skulle insättas som båtsman.[108]

Av 1697 års befolkning i Västerås var 28 män ordinarie båtsmän. Därutöver fanns några fördubblingsbåtsmän. De som blev båtsmän kom vanligen från socknarna runt Västerås – S:t Ilian, Dingtuna, Lundby, Badelunda, Västerås Barkarö, Romfartuna, Irsta, Tillberga, Kärrbo – dvs. de socknar som tillhörde Västerås län. Men de kunde också komma från socknar längre bort: Aspö, Säby, Tärna Färnebo, Avesta, Leksands och Järna socknar, de senare i Dalarna. I något fall var det en båtsmansson från Västerås. De som kom utifrån var bondsöner eller torparsöner och någon hade själv prövat på att vara bonde. De som kom längre bortifrån var vanligen hantverkare av något slag, t.ex. murare eller skomakare, men saknade hantverkarutbildning genom skråväsendet.[109]

Båtsmännen var endast en del av året i tjänst. Av mönstringsrapporterna i rådstugurättens protokoll framgår att de dessemellan hade annat arbete, t.ex. tjänade ute på landet, arbetade hos kyrkosmeden, for på västeråsskutor till Stockholm eller tjänade hos någon i Stockholm.[110] De båtsmän som överlevde båtsmanstjänsten försörjde sig sedan med något annat arbete i staden, t.ex. med skoflickeri eller som sotgubbe, eller fick tjänsten som rotmästare i båtsmanshållet. Gruppen av båtsmän och annat krigsfolk med familjer visas i tabell 15.

Tabell 15. Båtsmän, ryttare och övrigt krigsfolk i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	tjänstefolk m.	tjänstefolk kv.	Summa
båtsmän	36	30	1		13	21		1	102
ryttare	12	11	1		10	4			38
soldater	3	2				2			7
befäl[a]	3	3			1	2		1	10
skalmejblåsare	4	4	1		1	5		2	17
trumslagare	3	3		1	3	6			16
trumpetare	1	1							2
Summa	62	54	3	1	28	40		4	192

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Rådstugurättens protokoll, 1690-talet, Västerås stads arkiv, ULA

[a] En kapten, en löjtnant och en korpral.

Det krigsfolk, som utgör befäl, torde ha funnits denna tid i staden av olika orsaker, i ett fall sannolikt i väntan på befordran. För övrigt

[108] Rrp 1695-05-07, Västerås stads arkiv, ULA.
[109] Rrp 1693-04-01 och 1696-02-05, Västerås stads arkiv, ULA.
[110] Rrp 1693-04-01 och 1694-07-12, Västerås stads arkiv, ULA.

hade Västmanlands regemente sin mönstringsplats strax utanför staden.

Inte mycket tjänstefolk fanns i gruppen. Endast någon piga förekommer. Orsaken till detta är, att de allra flesta i gruppen tillhörde stadens fattigaste invånare, vilka bodde inhyses eller tillsammans med andra.

4. Rekryteringen till stadens befolkningsgrupper

Rekryteringen till stadsbefolkningens grupper skedde på olika sätt och bestämdes av olika faktorer. Vissa mönster framträder och är av speciellt intresse.

Som tidigare beaktats fanns några betydande gamla *handelssläkter* i staden med en verksamhet som fortsatte genom generationer, dels av söner och döttrar, dels av mågar. Dessa handelssläkter hade generation efter generation personförbindelser med Stockholm och betydande handelssläkter där. Fem handelsmän hade vid 1600-talets slut kommit från Stockholm.

Nya handelsmän kom också, som tidigare framhållits, från andra håll, varav en från Tyskland och tre från Västergötland. Dessa senare hade genom tidigare anställning vid västmanländska bruk fått kontakt med Västerås och handeln där. Från grannstäderna hade två kommit och från landsbygden i stadens närhet tre av de yngre, liksom lika många av de äldre. Två av handelsmännen var prästsöner från stadens omgivning och med personanknytning till staden genom att släkt funnits där i äldre tider.

Handelsmännen rekryterades således främst från den egna gruppen, men därnäst från handelssläkter i Stockholm och grannstäderna. Gruppen rekryterades vidare från landsbygden runt staden, från Västergötland och någon gång även från utrikes ort. Tidigare släktanknytningar till staden fanns i flera fall. Prästsöner förekom bland dessa. Några hade fått handelsutbildning genom tidigare anställning vid järnbruk.

Skepparna rekryterades främst från den egna gruppen, genom att verksamheten gick i arv på fädernet eller mödernet, eller bådadera. Därnäst rekryterades den från arbetar- eller hantverkargrupperna. Skepparna rekryterades dock från stadsbefolkningen och kom inte direkt från andra orter. Den nye vägaren vid järnvågen var prästson från en socken utanför staden, och järndragaren kom från landsbygden i stadens närhet.

Rekryteringen till *prästerskapet* i kyrka och skola skedde efter ett ganska bestämt mönster: den som prästvigdes skulle tillhöra stiftet,

vilket betydde att samtliga kom från Västmanland och Dalarna, och var med något enstaka undantag prästsöner. Från detta mönster skilde sig biskopen, som var en handelsmans son i Kalmar, och som kommit till staden efter en högre prästtjänst i Stockholm. Gruppen rekryterades således denna tid med något enda undantag från den egna gruppen. Anmärkningsvärt är, att också undergrupperna rekryterades från de egna grupperna, så att lektorer var söner till tidigare sådana och kollegor var söner till tidigare kollegor. Då borgares söner blev präster uppstod den skillnaden, att handelsmannens och den högre s.k. hantverkarens, t.ex. stadsfältskärens, son blev kyrkoherde, medan den vanlige hantverkarens blev kaplan.

Även andra tjänstemän vid domkyrkan hade kommit från olika orter i stiftet. Organisten, som var son till organisten i Lindesberg, tillsattes efter prov, och klockaren, som kommit från landsbygden i stadens närhet, efter rekommendation. Organisten hade tidigare släktanknytning till staden.

Kyrkans båda hantverkare kom från avlägsnare orter, boktryckaren från Lund och kyrkosmeden från Frankfurt i Tyskland.[111] Domkyrkoringare, kyrkvaktare etc. rekryterades från stadens stora outbildade arbetargrupp, vilket här särskilt skall framhållas. Dessa som kommit till staden från landsbygden, i stadens närhet men också längre bortifrån, hade på detta sätt en möjlighet att erhålla en fast syssla i staden.

Till detta skall läggas, att ett krav för att kunna bli prästvigd var denna tid inomäktenskaplig börd, vilket utestängde en av skolans anställda från alla prästerliga tjänster.

Andra faktorer bestämde rekryteringen av tjänstemännen vid *länsstyrelsen* och är av speciellt intresse då det gäller Karl XI:s tid. Landshövdingarna var denna tid vanligen unga, och de innehade ämbetet som regel under en 3-årsperiod. Den landshövding som tillhörde stadsbefolkningen år 1697 var genom sin högre ålder ett undantag härifrån. Den tidigare landshövdingen, Lars Wallenstedt, hade före sin landshövdingeperiod i Västerås varit inrikes statssekreterare hos konungen och utsågs efter landshövdingetjänsten till kungligt råd och president i Svea hovrätt. Hur oerhört viktig utnämningspolitiken var denna tid har nyligen Anna-Brita Lövgren betonat, då hon också visat, att just ämbetsmännen på dessa högsta tjänster på central nivå genom sitt deltagande i beredningen och föredragningen hade möjlighet till inflytande på K M:ts beslut i olika ärenden.[112] Då ett flertal av dessa ämbetsmän under någon period hade varit i skilda länsstäder som landshövding, bör man se rekryteringen till landshövdingeposten i detta sammanhang. Landshövding-

[111] Rrp 1691-12-22, Västerås stads arkiv, ULA.
[112] Lövgren 1980, s. 179 f.

arnas ökade makt i länsstäderna under senare delen av 1600-talet, vilket tidigare också påpekats av bl.a. Folke Lindberg, har här även en del av sin förklaring.[113]

Landskamreren hade tillsatts efter tjänst i Kammarkollegiet, även det ett viktigt ämbetsverk denna period, och lanträntmästaren efter tjänst på Strömsholms slott. Länsstyrelsens högre tjänstemän hade således rekryterats från bestämda ämbetsmannakretsar i Stockholm och dess intresseområde.

Slottsfogden på Västerås slott hade tidigare varit handelsborgmästare i staden och tillhörde en av dess mest betydande handelssläkter. Slottsknektarna hade rekryterats från den stora outbildade arbetargruppen bland stadsbefolkningen.

Av tulltjänstemännen hade tullinspektoren från Västmanlands läns småtullar tidigare varit tullnär i Stockholm, och tullinspektoren vid Västerås hamn hade kommit från Västervik. De lägre tullnärerna rekryterades från den egna gruppen i staden.

Övriga grupper av stadsbefolkningen, dvs. de som fanns utanför stadens speciella funktioner, rekryterades även de på skilda sätt.

Hantverkarna bildade skråvis sina undergrupper, inom vilka rekrytering till stor del skedde från den egna gruppen. Den som inte upptog faderns hantverk, tog således gärna ett näraliggande inom samma skrå. Mer lönande hantverk rekryterades från den egna gruppen genom att söner fortsatte verksamheten men också genom att andra hantverkares söner upptog det.

Hantverkare hade också kommit från avlägsnare orter. Som tidigare nämnts hade skräddare kommit från olika mindre socknar i Skaraborgs län i Västergötland. Två vallonsmeder fanns tidvis i staden men var eljest boende i dess närhet. Hantverkare med specialutbildning hade kommit som invandrare till Sverige. Så kom t.ex. skutbyggare liksom en flamskvävare från Finland, en kopparslagare från Breslau, perukmakaren troligen från Frankrike, men också sämskmakare, skinnare och skomakare från Tyskland.

Det är här inte möjligt att göra någon kvantifiering av hur många som rekryterats från den egna gruppen och hur många som kommit utifrån. Nya hantverkare hade ständigt kommit utifrån, generation efter generation. Staden var en s.k. öppen stad, som antog och även önskade dit de hantverkare, som det för tillfället var behov av. Stränga skråregler uteslöt dock den som icke var "ehelich und ehrlich", dvs. hade inomäktenskaplig börd och var född i en accepterad familj. På detta sätt uteslöts mången arbetarson från möjligheten att utbilda sig till hantverkare.

[113] Lindberg 1975, s. 163.

Till den stora outbildade arbetargruppen skedde en ständig rekrytering från den västmanländska landsbygden men också från orter i andra landskap, som Dalarna, Västergötland, Småland och av norrländska landskap särskilt Ångermanland.

Från denna arbetargrupp lejdes ryttare och stadens båtsmän, vilka vanligen var sådana som kommit från stadens omgivande socknar.

Stadens tjänstemän rekryterades från den egna gruppen, högre tjänstemän i magistraten som en grupp och lägre i fiskala och olika vakttjänster som en annan grupp. Specialutbildade befattningshavare som provinsialläkaren och apotekaren liksom postmästaren kom via Stockholm och var i den egna eller en tidigare generation invandrare från olika europeiska länder.

Rekryteringen till stadsbefolkningens grupper skedde således efter följande mönster:

a) *från den egna gruppen:* handelsmän, skeppare, hantverkare samt tullens och stadens lägre tjänstemän,
b) *från stadens omgivningar:* handelsmän, lektorer och kollegor med tidigare personell anknytning till staden, outbildade arbetare, båtsmän och ryttare,
c) *från Stockholm:* handelsmän med anknytning till mer betydande släkter, högre prästerskap, dvs. biskop och domprost, alla högre tjänstemän i länsstyrelsen och vid tullen samt postmästaren,
d) *från avlägsnare orter:* (inom landet) handelsmän med tidigare tjänst vid järnbruk, tullinspektor, hantverkare samt outbildade arbetare, (från andra länder) hantverkare och befattningshavare med specialutbildning,
e) *från stadens outbildade arbetargrupp:* slottsknektar och domkyrkoringare.

Studiet av rekryteringen till stadsbefolkningens grupper uppvisar några bestämda mönster. Verksamheten i handel, sjöfart och hantverk gick gärna i arv genom flera generationer i staden. Från Stockholm kom mer betydande handelsmän, biskop och domprost, samtliga högre tjänstemän i länsstyrelsen, tullinspektoren för Västmanlands län och postinspektören. Hantverkare och befattningshavare med specialkunskaper var invandrare från olika europeiska länder. Till staden kom från dess omgivning dels outbildade arbetare, dels sådana som hade tidigare personell anknytning till den och därför sökte sig dit. Till staden kom också lärare vid skolan, lektorer och kollegor, för att senare anta prästtjänster i stiftet. Den stora arbetargruppen rekryterade sedan grupperna av domkyrkoringare, båtsmän, ryttare och slottsknektar.

Stor geografisk rörlighet visar sig sålunda i 1600-talets rekrytering av stadsbefolkningens grupper.

5. Sammanfattning

I den avhandling, som här föreligger, har i stället för den traditionella uppdelningen av stadsbefolkningen i borgare och icke borgare gjorts en indelning av denna efter den stadens samhällsfunktion som var och en tjänade. En del av stadens invånare fanns i staden för dessa speciella funktioners skull. En andra del utgjordes av övriga stadsbor.

På grund av att vid denna gruppering har valts att föra rådmännen liksom domprost och stadskaplan till grupperna för stadens speciella funktioner på respektive handelns och kyrkans områden, har gruppen av övriga stadsbor något reducerats.

Den stadstyp som här har studerats, nämligen den svenska stifts- och länsstaden i förindustriell period med också en speciell ekonomisk handelsfunktion, hade sålunda en andel av befolkningen som tjänade tre speciella samhällsfunktioner. Dessa tre bestod av en handelns befolkningsgrupp, en tillhörande kyrka och skola och slutligen en tredje grupp tjänande länsstadens administrativa och övriga uppgifter. Den övriga befolkningen bildade också den några klart från varandra skilda grupper. En första av dessa utgjordes av magistratspersoner och andra, vilkas huvuduppgift var att handha stadens allmänna skötsel. Två andra utgjorde stadens hantverkare och den outbildade arbetargruppen. Slutligen fanns den grupp av stadsbor som lejts till båtsmän eller ryttare eller var gamla soldater.

För att få en uppfattning om hur stadsbefolkningen var uppdelad på dessa grupper, i och utanför stadstypens speciella samhällsuppgifter, har en sammanfattningstabell gjorts (tabell 16).

Den ekonomiska specialfunktionens befolkningsgrupp bestod av handelsmän, skeppare samt några anställda vid järnvågen vid hamnen. Handeln med järn och koppar från Bergslagen, vilket skulle förmedlas till Stockholm, var det viktiga företaget i denna stadens funktion. De handelsmän som i första hand ägnade sig åt denna handel hade egna skutor och skeppare i sin tjänst. I retur från Stockholm gick med skutorna malt, fisk, salt, spannmål och kramgods. Finsk strömming och stor sill sändes i större mängder. För övrigt togs då med sådana varor, som lämpligen sändes sjövägen, t.ex. glasvaror.

Några betydande gamla handelssläkter fanns denna tid i staden, med en handelsverksamhet som fortsatte genom flera generationer, ibland även på kvinnolinjen. Men även nya handelssläkter grundades under perioden. Dessa kom då utifrån, inte från andra grupper i staden. Två framgångsrika handelsmän, som grundade nya betydande handelssläkter i Västerås, kom från Västergötland och var exempel både på geografisk och på uppåtgående social mobilitet. Flera

handelsmän kom från Stockholm och någon enda från en grannstad som Arboga.

De mer betydande handelsmännen hade egna skeppare i sin tjänst. Även skepparyrket gick i arv till nya generationer, så att skeppare kunde ha ärvt det på fädernet eller mödernet, och ibland på båda hållen. Skepparänkor förblev stadsbor, liksom det normala var att handelsmännens änkor gjorde det. Någon flyttningsbenägenhet hos skepparna har inte undersökningen kunnat finna.

Vid järnvågen intill hamnen, där allt järn som gick via staden skulle vägas, fanns vägare, kontrollör och järndragare. Vägaren och dragaren kom från olika socknar utanför staden. Den förre var av prästsläkt i flera generationer både på fädernet och mödernet. Den senare tillhörde den del av landsbygdens befolkning som sökte sig till staden för att där erhålla något arbete. De förblev stadsbor.

Till varje grupp har förts det tjänstefolk som varit anställt i den. Detta har gjorts eftersom också dessa anställda har deltagit i arbetet med handeln. Handelsmännen hade ett större antal tjänstefolk, medan skepparna hade ytterst få anställda.

Tabell 16. Stadens befolkningsgrupper i Västerås år 1697.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	I hushåll. också m.	också kv.	ge- säll	lärl.	tjänstef. m.	tjänstef. kv.	Summa
I. Handel													
a) tab. 2[a]	27	32	3	11	25	38	2	3			29	52	222
b) tab. 3	29	30	3	9	23	30					4	7	135
c) tab. 4	4	4		1	2	1						2	14
II. Kyrka och skola													
a) tab. 5	21	24	2	6	13	18					4	29	117
b) tab. 6	4	4			2	3					3	3	19
c) tab. 7	2	2			4	3					4	3	18
d) tab. 8	12	11	2	1	5	4						1	36
III. Län, slott, tull													
a) tab. 9	8	3									8	8	27
b) tab. 10	9	9			7	9					3	8	45
c) tab. 11	12	11			11	11					3	5	53
Summa	128	130	10	28	92	117	2	3			58	118	686

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Anmärkning: För undergrupperna se respektive tabell.

[a] Här har tillagts 2 män och 3 kvinnor, vilka omtalas i texten.

Tabellen fortsätter på nästa sida.

	antal	hustrur	deras barn vuxna s.	vuxna d.	små s.	små d.	I hushåll. också m.	också kv.	ge-säll	lärl.	tjänstef. m.	tjänstef. kv.	Summa
Grupper utanför specialfunktionerna													
I. Stadens tjänstemän, tab. 12	17	19	2	3	15	27					7	16	106
II. Hantverkare, tab. 13	106	134	12	32	112	135			31	23	7	43	635
III. Arbetare, tab. 14	86	210	17	35	95	88					1	17	549
IV. Båtsmän m.fl., tab. 15	62	54	3	1	28	40						4	192
Summa	271	417	34	71	250	290			31	23	15	80	1.482
Summa summarum	399	547	44	99	342	407	2	3	31	23	73	198	2.168

Källor: Husförhörslängd, dop- och begravningsbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA
Anmärkning: För undergrupperna se respektive tabell.

De stadsbor som tjänade stadens funktion som stiftsstad bestod av stadens präster och gymnasiets och trivialskolans lärare, alla med biskopen som chef, några tjänstemän vid domkyrkan med icke prästerlig utbildning, två hantverkare, dvs. en boktryckare och en kyrkosmed, samt en arbetargrupp bestående av domkyrkoringare och kyrkvaktare med dessas familjer och tjänstefolk.

Präster och lärare, organist och klockare, hantverkarna, liksom gruppen av domkyrkoringare kom alla till staden utifrån och således inte från andra grupper i staden. Undantag från detta utgjorde de domkyrkoringare som tidigare tjänat i staden som drängar. De flesta lärarna var prästvigda, eftersom det tänkta målet för deras levnadsbana oftast var inriktat på en kommande tjänst i kyrkan. Två skilda grupper fanns bland lärarna: gymnasiets lektorer, som med få undantag senare erhöll goda kyrkoherdetjänster i stiftet, och trivialskolans s.k. kollegor, som om de övergick till prästtjänster i stiftet blev kaplaner. Dessa båda kategorier av lärare och präster hade olika utbildning. Den förstnämnda hade akademisk utbildning, medan den andra endast hade utbildning från stiftsstaden. En undersökning av de borgarsöner i staden, som blev präster, visar betydelsen av om de kunde få utbildning vid akademien eller inte. De hantverkares söner som blev präster erhöll utbildning endast i hemstaden och fick därför tjänster som kaplaner, medan handelsmäns söner med högre utbildning blev kyrkoherdar.

Biskopen utgjorde på flera sätt ett undantag i prästgruppen: han var inte född i stiftet, hade adliga privilegier och rättigheter samt adelskap för sina barn. Han hade tidigare tillhört Stockholms högre prästerskap och då varit politiskt aktiv.

Flera prästänkor med barn bodde kvar i staden och har upptagits i gruppen. Inte mycket av tjänstefolk ingår i gruppen. Även vad gäller tjänstefolk är biskopen ett undantag genom att ha fler anställda än de övriga. De båda hantverkarna har även tjänstefolk i sin verksamhet.

De stadsbor som tjänade stadens funktion som länsstad hade tre olika arbetsområden: länsstyrelsen, slottet och tulladministrationen. Länsstyrelsen bestod av landshövding, landskamrer, lanträntmästare och landssekreterare och deras skrivare. Landshövdingen skilde sig på olika sätt från de andra tjänstemännen: han var adelsman, född i ett annat land, vistades endast några år i staden och hade ett stort antal tjänare.

Landskamreren och lanträntmästaren kom till Västerås från tjänster i respektive Kammarkollegium och på Strömsholms slott. Landssekreteraren hade börjat som skrivare hos häradshövdingen i Skinnskattebergs härad i Västmanlands län och sedan varit notarie under häradsrätterna. Tjänstemännen och deras skrivare var ännu ogifta eller nygifta, varför gruppen var liten.

Slottsfogden på Västerås slott tillhörde en av de mest betydande handelssläkterna i staden och fortsatte att bedriva handel där. Vid slottet fanns en s.k. slottsvaktmästare, vilken bl.a. hade hand om länshäktet. För övrigt fanns i slottsvakten sex slottsknektar. Tjänstefolk fanns så gott som endast hos slottsfogden.

Tulladministrationen bestod av två tullinspektorer, en tullskrivare vid varje tullport i staden samt tre lägre tulltjänstemän, de s.k. besökarna. Yrket som tulltjänsteman gick vidare till nästa generation på sådant sätt, att sonen var kvar inom samma slag av tulltjänst som fadern haft.

Tullinspektoren för landtullarna hade tidigare varit tulltjänsteman i Stockholm. Han var av en handelssläkt som under 1500-talet bott i Antverpen. Farfadern hade kommit till Sverige. Tullinspektoren vid stadens sjötull var son till våg- och stämpelmästaren i Västervik.

Tullskrivarna vid tullportarna härstammade från staden eller dess närmaste omgivning, vilket också de lägsta tulltjänstemännen, besökarna, gjorde. Tjänstefolk fanns hos tullinspektorerna.

I *den del av stadsbefolkningen som inte tjänade stadens speciella samhällsfunktioner,* finns två av stadens största grupper, nämligen hantverkarna och de outbildade arbetarna. De övriga i denna del utgöres dels av *de ämbets- och tjänstemän* som svarade för stadens allmänna skötsel, dels den grupp av befolkningen som lejts av stadsborna att tjäna som båtsmän eller ryttare eller var gamla soldater.

Staden hade denna tid endast en borgmästare, som således var både justitie- och handelsborgmästare. Eftersom rådmansämbetet för flertalet rådmän var en bisyssla, har dessa förts till de grupper,

där de hade sin huvudsyssla. Den rådman som även var kämnärspreses utgör undantaget bland dem.

Vidare hade staden en anställd provinsialläkare, som denna tid lärde stadsborna att för sin hälsas skull vistas vid en hälsobrunn, och en apotekare med privilegium för hållande av ett apotek i staden. Även en postinspektör var stationerad där. De båda senare härstammade från respektive Schleswig-Holstein och Holland.

Även de bland *hantverkarna* som hade en mer ovanlig yrkeskunskap, t.ex. perukmakaren och skutbyggaren, kom från andra länder. Skomakare och skräddare fanns i stort antal. Skräddargesäller hade under 1640-talet kommit särskilt från Västergötland, men inte från Sjuhäradsbygden utan från mindre socknar i Skaraborgs län. Hantverkarna hade en god skråutbildning. Gesäller och lärlingar liksom ett stort antal tjänstefolk tjänade i hantverkarnas yrkesverksamhet, och dessa har därför också förts till hantverkargruppen.

En mycket stor grupp av stadsbefolkningen utgjorde också *arbetarna,* varav många kommit från den omgivande landsbygden men andra även från orter längre bort, såsom orter i Dalarna, Västergötland och Småland. Den geografiska rörligheten av outbildad arbetskraft kan knappast ha varit mindre under 1600-talet än den senare var under 1800-talet.

Även för kvinnor bland dessa erbjöds varjehanda arbetsmöjligheter: djäknekokerska, barnmorska, vallkulla, månglerska, kalkrörerska, vitlimmare och hantlangare vid byggen etc.

De 28 ordinarie *båtsmän,* liksom de s.k. fördubblingsbåtsmän, som staden skulle förse amiralitetet med, befann sig en stor del av året i staden. Båtsmännen härstammade med få undantag från socknarna i stadens närhet, men var i något fall son till en tidigare båtsman där. Också ryttare, skalmejblåsare och trumslagare fanns bland stadsborna och har förts till gruppen av krigsfolk.

I denna undersökning föres således handelsmännen och hantverkarna till skilda grupper. Traditionellt har dessa såsom borgare betraktats som en gemensam grupp av stadsbor. De förra tjänar emellertid en av stadens speciella funktioner, medan de senare inte gör detta utan har sin uppgift att hålla staden vid liv. Denna skillnad mellan handelsmännen och hantverkarna kan för deras sociala och ekonomiska förhållanden ha varit av stor betydelse.

Stor geografisk mobilitet visade sig i rekryteringen till olika grupper, även om speciellt handel, sjöfart och hantverk fortsatte i samma släkter genom flera generationer. Invandrare från olika europeiska

länder kom till staden med specialkunskaper på skilda områden. Högre tjänstemän för stadens speciella funktioner kom från Stockholm. I alla tre grupperna som tjänade stadens specialfunktioner anställdes arbetare från den outbildade arbetargruppen, vilket betyder sådana som hade kommit till staden från dess omgivande landsbygd eller orter på längre avstånd från staden. På grund av att dessa stadsbor saknade utbildning, erhöll de emellertid arbeten på lägsta nivå på alla arbetsområden. Den specialiserade äldre staden kunde dock på grund av sina särskilda samhällsfunktioner erbjuda de outbildade arbetarna fler arbetsmöjligheter än om staden varit utan dessa funktioner. Detta skedde således i en tid långt före industrialiseringen, vilken vanligen brukar framhållas som den företeelse som lockat landsbygdens befolkning till städerna. Den stora outbildade arbetargruppen i den äldre staden, som kommit dit från landsbygden, blir då en ganska bortglömd grupp bland stadsbefolkningen.

IV. STADSBORNAS EKONOMI

1. Gruppernas "primära" inkomster

Den svenska historiska forskningen har under de senaste decennierna sett det vara av central betydelse att närmare studera adelns, böndernas och de egendomslösas villkor i jordbrukarsamhället.[1] Vi har härigenom fått en betydligt större kännedom om det äldre svenska samhället. På samma sätt är det också angeläget att få större kännedom om de skilda villkor de samtida städernas befolkning levde under.

Det har aldrig förnekats i forskningslitteraturen att stora skillnader i ekonomisk status har funnits mellan enskilda stadsbor i dessa städer. Detta har tagits som något självklart. Men vari denna ekonomiska ojämlikhet i städerna bestått, och hur de ekonomiska skillnaderna varit beskaffade mellan stadsbefolkningens olika grupper under den tid engelsmännen kallar "the early modern time", dvs. perioden 1500–1800, är ett ännu alldeles outforskat område. För att förstå befolkningens levnadsvillkor i 1600-talsstaden måste man se på vilka ekonomiska tillgångar stadsborna förfogade över och hur resurserna var fördelade dem emellan. Detta kan också ge en förklaring till den utveckling som sedan skedde under 1700-talet i fråga om stadsbornas ekonomiska förhållanden.

I diskussionerna om förändringarna i det förindustriella samhället har man sett städernas borgerskap som en framåtsträvande samhällsgrupp, som skaffat sig allt större utrymme för sina näringsintressen. Städernas borgare har då betraktats som ett socioekonomiskt skikt med en gemensam funktion i den samhälleliga produktionen.[2]

Nyligen har Kekke Stadin granskat borgarnas möjligheter till kapitalsamling i några svenska småstäder, däribland Västerås grannstäder Enköping och Arboga, under perioden 1680–1715. För detta använder hon sig av borgerskapets skatte- och taxeringslängder och diskuterar fördelningen av stadsjorden samt förekomsten av anställda hos dessa borgare. De slutsatser hon drar härav är, att en social differentiering och en ekonomisk koncentration till ett betydligt färre antal personer bland borgarna i det övre skiktet ägde rum denna tid och skulle få en vidare utveckling under 1700-talet, med bl.a. det stora nordiska kriget vid århundradets början som en pådrivande faktor. Hon hävdar att jordinnehavet i städerna i likhet med fördel-

[1] Revera–Torstendahl 1979, Nilsson 1964, Nilsson 1977, Revera 1975, Ågren 1963, Bodell 1970.
[2] Berthold m.fl. 1973, s. 212 ff, Dobb 1973, s. 78, 105, 148. Jfr Stadin 1979, s. 9 f.

ningen av de ekonomiska tillgångarna försköts allt mer till städernas elit.[3]

I denna diskussion framstår frågan om de materiella tillgångarnas fördelning mellan stadsbefolkningens olika kategorier i 1600-talsstaden som väsentlig och intressant. Kan man se samma tendens i Västerås? Frågan är om den ekonomiska jämlikheten kan sägas ha varit större i den äldre staden än den var i en senare period. Hur var med andra ord den ekonomiska ojämlikheten mellan stadsbefolkningens grupper i 1600-talsstaden beskaffad?

Främsta orsaken till avsaknaden av studier rörande stadsbornas ekonomiska förhållanden under den här aktuella perioden torde vara frånvaron av ett enhetligt *källmaterial* som kan läggas till grund för en direkt jämförelse mellan en stads alla invånare. Att rekonstruera den ekonomiska strukturen är därför en svår uppgift. För att utreda de enskildas ekonomi måste källmaterial av olika art användas, och detta ger helt olika upplysningar på grund av att det uppgjorts för olika ändamål. För en del grupper av stadsbefolkningen får man detaljerade upplysningar om inkomsterna, deras storlek och varifrån de härrör. För andra grupper har källmaterialet endast ungefärliga uppskattningar av den ekonomi dessa stadsbor hade, och uppgifterna ges som jämförelsetal dem emellan. Man kommer då inte åt storleken av deras inkomster. Uppgifterna från dessa väsensskilda källor är därför ojämförbara. En särskild komplikation slutligen har sin grund i dåtidens bokföringssystem och tillvägagångssätt att i allmänhet värdera varor och tjänster efter det s.k. kronovärdet.[4] Naturapersedlarnas marknadspris låg vanligen över kronovärdet, ibland mycket över. På det här sättet blir särskilt de, som erhöll en större andel av lönen i spannmål, för lågt värderade.

Trots de problem som följer av att en direkt jämförelse inte kan göras av de ekonomiska förhållandena mellan stadens olika befolkningsgrupper, och trots problemet med naturapersedlarnas för låga värdering, skall dessas villkor diskuteras och ett försök till ekonomisk strukturering göras. Först skall dock en presentation ges av det källmaterial som här har använts.

Ett första källmaterial är de taxeringslängder i form av *öretals- eller fyrktalslängder* som gjordes över dem som hade egen förvärvsverksamhet i staden för uttaxeringar till kronan och staden. Staden betalade som årsskatt till kronan ett belopp som fastställts av riksdagen. För denna summa, som i Västerås utgjorde 75 daler smt, dvs. 225 daler kmt, fick staden själva taxera sina borgare. Vid taxeringen åsattes varje borgare ett visst antal ören eller delar av ören efter en

[3] Jfr Stadin 1979, s. 142, 151, 148.
[4] K. Ågren 1963, s. 22 ff, Revera 1975, s. 66.

allmän bedömning av deras borgerliga näring i staden. Efter detta öretal betalade sedan borgarna proportionellt sin andel av skatten. Ett visst belopp betalades för varje öretal. Öretalet var således ett jämförelsetal mellan dessa skattebetalares inbördes skatteförmåga och baserades på en grov uppskattning av denna. Några säkra siffror att gå efter hade man inte.[5] Detta betyder att vi inte vet vad var och en av dessa faktiskt förtjänade.

Öretals- eller taxeringslängderna upprättades i Västerås av magistraten med de 24 äldste närvarande, av vilka hälften var handelsmän och hälften hantverkare. Sådana längder finns för Västerås bevarade från år 1679, några från 1680- och 1690-talen samt ytterligare några från första decenniet av 1700-talet.[6] Här har 1696 års taxeringslängd fått användas, eftersom ingen sådan finns bevarad för år 1697. Denna längd är då inte gjord över exakt samma befolkning som husförhörslängden upptar för året därpå. Detta ger emellertid intressanta upplysningar rörande kontinuiteten i olika verksamheter. Positivt för jämförelsen med övriga grupper är emellertid att det ekonomiska källmaterial som finns för dessa andra grupper också är uppgjort år 1696.

Ett annat slag av upplysningar ger de källor som för vissa av stadsbefolkningens grupper och individer anger inkomsterna i absoluta belopp men som trots detta måste uttryckas i ungefärliga belopp. Denna typ av uppgifter erhålles för kyrkliga och statliga tjänstemän. För år 1696 finns för Västerås stift en särskild *Jordebok över prästerskapets inkomster.*[7] Den specificerar vars och ens inkomster i den prästerliga gruppen med upplysning om varifrån inkomsterna härrör och med naturainkomsterna uttryckta i penningbelopp efter kronovärderingen. För uppgifter om kaplanernas löne- och bostadsförhållanden finns i Västmanlands länsstyrelses arkiv en speciell volym gällande 1680- och 1690-talen.[8] Klarare än något annat källmaterial visar en volym i Västerås domkapitels arkiv den enorma skillnaden mellan kyrkoherdens och kaplanens inkomster. Volymen innehåller *skrivelser till domkapitlet* år 1695 från stiftets olika församlingar, vilka i detalj beskriver vad man på de olika hållen bestod kyrkoherden, kaplanen och klockaren.[9] För vissa inkomstuppgifter har respektive *domkyrkans och hospitalets räkenskaper* varit det källmaterial som här använts.[10] Kompletterande upplysningar har inhämtats i

[5] Taxeringslängd för Västerås stad år 1696, VSA, Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Rrp 1700-08-29 och 1700-11-08, Västerås stads arkiv, ULA. Jfr Dahlgren 1967, s. 13, Petré 1958, s. 435.

[6] Rrp 1695-12-09 och 1698-08-03, Västerås stads arkiv, ULA, Taxeringslängder, Stadens äldstes arkiv, VSA.

[7] Jordebok över prästerskapets inkomster, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.

[8] Handlingar rörande kapellansbol 1680- och 1690-talen, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.

[9] Samlingar angående prästrättigheter, VDA.

[10] Västerås domkyrkas räkenskaper, VDKA, Västerås hospitals räkenskaper, VDKA.

domkapitelsprotokollen för 1600-talets senare decennier eller i 1680- och 1690-talens *rådstugurättsprotokoll.*[11]

Som källmaterial för upplysningar om de löner stadens och länets tjänstemän erhöll har använts *Fögderiers och städers specialräkningar* men också 1696 och 1697 års *landsbok för Västmanlands län,* där städernas räkenskaper denna tid även var införda.[12] Landsbokens räkenskaper redovisar varifrån inkomsterna härrörde, hur de var sammansatta och hur de värderats i pengar. *Personalstater* i Statskontorets arkiv anger vilka belopp dessa tjänstemän skulle ha.[13]

Eftersom postverket inte lades under länsstyrelserna utan under en särskild överpostdirektör för riket, har *Överpostdirektörens arkiv* använts som källa för uppgiften om postinspektörens inkomst.[14] För uppgifter om tulltjänstemännens olika löner har tullarkivalier i Västerås stadsarkiv utgjort källmaterialet.[15]

För frågan om båtsmännens ekonomiska villkor har använts det källmaterial i Stadens äldstes arkiv, som innehåller uppgifter om gällande bestämmelser om den aktuella tidens båtsmanshåll i staden, hur rotefördelningen av stadsborna var gjord, ekonomiska förhållanden, båtsmansrullor från Kungliga Amiralitetet etc.[16] *Mönstringsrapporterna,* som intagits i rådstugurättsprotokollen för olika år, ger kompletterande upplysningar om båtsmännens lön och rättigheter.[17]

För diskussionen om stadsbornas ekonomiska status skall de fyra grupper, som stadsbefolkningen i denna undersökning indelats i, åter användas. Den första av dessa grupper, *handelns grupp,* tillhör de öretalstaxerade i staden, då ju handel jämte hantverk är vad som främst räknats som borgerlig näring. Antalet örelagda personer de olika åren motsvarar i stort den andel av befolkningen som hade burskap i staden. Principerna då det gällt burskap har under de olika decennierna varit något olika både då det gällt de västmanländska bruken och sockenhantverkarna runt staden. Avkortning och befrielse gjordes för dem som varit sjuka eller på annat sätt oförmögna under året. Petré framhåller beträffande Uppsala att hänsyn också togs till vars och ens hushåll och underhållsplikter.[18] Hur fördelningen på olika öretal gjordes i Västerås några skilda år visar tabell 17. Som flera forskare framhållit kan man inte använda förändringarna i öretalsfördelningen från period till period för en bedömning av sta-

[11] Rrp 1680- och 1690-talen, Västerås stads arkiv, ULA.
[12] Landsböcker för Västmanlands län, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[13] Personalstater, Statskontorets arkiv, RA.
[14] Postverkets stater 1673–1799 och Generalpostbok för åren 1695–1697, Överpostinspektörens arkiv, RA.
[15] Accisrättens arkiv, VSA.
[16] Båtsmanshåll och rotering, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[17] Rrp 1690-03-05, 1692-07-01, 1694-07-12 och 1695-08-31, Västerås stads arkiv, ULA.
[18] Petré 1958, s. 435, 438.

dens allmänna ekonomiska utveckling.[19] Öretalen är jämförelsetal mellan de beskattade borgarna, och att dessa satts efter en mycket grov uppskattning av vars och ens skatteförmåga måste understrykas. Under de senare åren av den tid då denna form av taxering användes, lades allmänt i städerna en större del av befolkningen i de lägre öretalen än tidigare.

Tabell 17. Öretalsfördelningen i Västerås några år under perioden 1679–1709.

År	Antal 1/4 öre	1/2 öre	3/4 öre	1 öre	1–10 öre	mer än 10 öre	Summa
1679	43	90		63	80	6	282
1686	96	107		49	57	3	312
1696	86	77	5	41	49	5	263
1706	122	76	13	22	33	4	270
1709	152	48	12	19	26	4	261

Källor: Taxeringslängder, Stadens äldstes arkiv, VSA

De s.k. Ramnäs- och Simblaarvingarna till Västmanlandsbruken var de högst lagda i öretalen, dock tätt följda av slottsfogden Arvid Jernstedt samt handelsmännen Lars Olofsson och Anders Persson Holm.[20] Tidigare hade också handelsmannen Johan Rasmundsson tillhört dessa högst taxerade.[21] De stadsbor som var lagda i de högre öretalen var alla handelsmän, och då främst engagerade i den speciella handel staden hade med förmedling av järn och koppar från Bergslagen.

Två förhållanden gällande handelsmännen och taxeringen skall framhållas i detta sammanhang. Det första som bör beaktas är den kredithandel som alla större handelsmän var inblandade i. Ilkka Mäntylä har betonat att åtminstone i Finland utgjordes större delen av köpmännens handel denna tid av kredithandel.[22] Ingenting tyder på att situationen i Sverige var annorlunda. I en fingerad diskussion mellan en adelsman och en köpman, införd i Kommerskollegii handlingar 1697, sägs om den dåtida handeln i Sverige: ”– – – här är allting uti en sådan confusion att de alla är skyldiga den ene till den andre och med skuld så sammanflätade att de sig icke kunna utreda och åtskilja – – –”.[23] Rådstugurättsprotokollen för Västerås visar ett utbrett nät av kredithandel, där Stockholm och Bergslagen är inblandade. Sådana förhållanden åberopar också handelsmannen i Västerås Lars Olofsson i sin förklaring till sekreteraren och actor causae Johan Nordschölds beordrade observationer våren 1700. Denne ha-

[19] Petré 1958, s. 438, Ljung 1963, s. 405.
[20] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[21] Taxeringslängder, 1680-talet, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[22] Mäntylä 1979, s. 11.
[23] Palmsköld 81, s. 255 ff, UUB.

de gjort noggranna undersökningar för att finna dem i städerna som åren innan kunde ha undsluppit att betala kontribution för s.k. fruktbart kapital.[24] Förutom med Bergslagen hade de högst taxerade handelsmännen i Västerås en utbredd handel med pantsättning med bönder och torpare i socknarna längs färdvägarna i östra Västmanland.[25] Höljt i dunkel är hur mycket man vunnit på denna handel. Sedan brukspatronerna i Bergslagen år 1700 genom en kungl. förordning erhållit förmåner i sin handel, avtog den handel uppstäderna vid Mälaren haft i Bergslagen på ett märkbart sätt.[26]

Det andra förhållandet som bör beaktas är att dessa handelsmän, genom att tillhöra dem som handhade kontributionstaxeringen, hade möjlighet att hålla öretalet på önskad nivå. Justeringar nedåt av öretalet har gjorts för dessa i de längder som finns bevarade.

Dessa båda omständigheter försvårar bedömningen av relationen mellan handelsmännen och övriga grupper i fråga om inkomster. Hur de kategorier, som har räknats till handelns grupp, år 1696 var fördelade på olika öretal visar tabell 18. Större delen av dem som i tabellen benämnes övriga utgöres av stadens hantverkare.

Ett gemensamt drag för samtliga kategorier, handelsmännen och skepparna liksom övriga borgare, är den stora spridningen på olika öretal. Man kan alltså inte uppfatta vare sig handelsmän, skeppare eller andra borgare som ekonomiskt homogena grupper av stadsbefolkningen. Inom varje grupp finns stora individuella skillnader.

En betydelsefull skillnad finns mellan handelsmännen och skepparna. *Skepparna* ligger i de lägre öretalen medan *handelsmännen* återfinns i de högre. De högst taxerade skepparna är jämställda med köpmän i staden med mindre betydande handel. Johan Trumbel är den ende som i Stockholmsförteckningar betraktas som skeppare och som har handel. Han tillhörde också en gammal handelssläkt i Västerås. Tillsammans med skepparåldermannen Grels Ersson hör han till de högst taxerade skepparna, dvs. med öretalet 2, medan tre handelsmän har öretalet 3 och tio är taxerade i öretal mellan 4 och 13.[27] Den slutsats som måste dras av detta är, att skepparna i Västerås inte kan ha haft någon betydande handel denna tid. De hade inte den starka ekonomiska ställning som stapelstädernas skeppare ofta hade med egen vidsträckt handel, särskilt med den för tiden viktiga varan salt, som dessa själva också kunde hämta med sina större skutor och partsrederier.[28] Av den s.k. Västerås skutordning framgår också att skepparna mer stod i handelsmännens tjänst: de

[24] Ankomna brev och remisser, Actor causae J. Nordschölds kontor, Reduktions- och räfstearkiv, RA.
[25] Bou efter handelsmannen Lars Andersson 1706-07-10, Västerås stads arkiv, ULA.
[26] Rrp 1700-07-23, Västerås stads arkiv, ULA.
[27] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[28] Lokala tullräkenskaper, Kalmar, RA. Jfr Hedlund 1979, s. 8 f, Gerentz 1944, s. 57 f.

skulle stanna kvar i arbetet hos samma handelsman över både sommaren och hösten.[29]

Tabell 18. Antal personer i olika öretal av handelns och övriga grupper av de öretalstaxerade i Västerås år 1696.

Grupper	Antal	1/4 öre	1/2 öre	3/4 öre	1 öre	1–10 öre	mer än 10 öre	Summa m	Summa kv
handelsmän			2		3	21	5	31	
änkor			2		5	2			9
skeppare		9	7	1	2	6		25	
änkor		3			1				4
mätare, dragare		3						3	
änkor									1
Summa		15	12	1	11	29	5	69	14=83
övriga		67	59	4	25	18		173	
änkor		4	6		5	2			17
Summa		71	65	4	30	20		173	17= =190
Summa summarum		86	77	5	41	49	5	232	31= =263

Källor: Taxeringslängd för år 1696, Stadens äldstes arkiv, VSA
Mantalslängder för år 1696 och 1697, RA
Husförhörslängd och andra kyrkoarkivalier, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Jämförelsen mellan taxeringslängden av år 1696 och mantalslängden och husförhörslängden av år 1697 visar en kontinuitet i olika kategoriers verksamhet. Man kan finna att *änkor till handelsmän* fortsatt handeln, och att änkor till skeppare uppehållit verksamheten till dess en son övertagit den. En förutsättning för *skepparänkorna* har varit att de haft en vuxen son, beredd att överta, eller möjligheten att få en måg som skeppare. Översikterna av handelns och skepparnas grupper i tabell 2 och 3 visar, att skepparänkorna haft vuxna söner i det egna hushållet, medan handelsmännens änkor inte haft detta. Husförhörslängden visar, att en skepparänka haft en son som nyligen blivit skeppare. Änkorna är dock alltid mycket lågt taxerade i öretalen.

De handelsmäns änkor, som själva en längre tid fortsatte handeln utan att ingå äktenskap med en ny handelsman, återfinns inte heller de i de högre öretalen. En enda av dem taxerades i öretalet 2. De övriga stod endast i öretalen 1/2 eller 1. Orsaken till deras mindre handel denna tid kan vara, att de i sina affärsförbindelser framträdde

[29] Västerås skutordning, Handlingar angående städerna, Västerås, Landskontoret, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.

via manliga ombud och skriftligen, vilket innebar omständligare transaktioner. De handelsmän i staden som bedrev den större handeln företog själva resor till Bergslagen och Stockholm i handelsärenden. I jämförelse med de skepparänkor, som uppehöll någon verksamhet, hade de dock en betydligt bättre ekonomisk situation. Flertalet av dessa var taxerade i det lägsta öretalet. Troligen har man vid öretalstaxeringen tagit den allmänna hänsyn som Petré påpekat och med hänsyn till deras hushållssituation inte satt upp dem i allt för höga tal.[30]

Förutom dessa båda större kategorier fanns för den speciella handelns skull de personer som var anställda vid järnvågen. De var samtliga anställda av staden men erhöll sin lön på olika sätt. Vägaren hade en grundlön av 100 daler smt från staden.[31] Att han var befriad från borgerlig tunga bör ses som en extra löneförmån.[32] Ett olösligt materialproblem har varit att bestämma hur mycket dessa som hade sin tjänst vid vågen, vägaren, dragaren och de tre mätarna betalades av dem som förde varor över staden och vågen. Flintberg uppger vad man skulle ge i avgift för olika slags varor, men detta utgjorde inte tjänstemännens löner.[33]

Mätarna anlitades i handeln för uppmätning av spannmål, salt och andra mätbara varor. De var alla år 1696 taxerade i lägsta öretalet, dvs. 1/4 öre.[34] Detta år stod dock ännu änkan efter den tidigare mätaren Per Simsson kvar, taxerad för 1/2 öre. Hur stor deras inkomst var finns emellertid ingen uppgift om. Då en tidigare dragare i Västerås övertog tjänsten från sin företrädare, som av ålder och sjukdom var oförmögen att fortsätta arbetet, fick den nye lova att ge var tredje penning av dragareförtjänsten till den avgående äldre.[35]

I handelsgruppen kan man sålunda finna tre olika ekonomiska skikt: en liten grupp handelsmän med höga inkomster men utomordentligt invecklade inkomstförhållanden, en ekonomisk mellangrupp av skeppare, handelsmän, vägaren vid vågen samt änkor med handelsverksamhet, alla med lägre inkomster, och slutligen en grupp av enklare skeppare, änkor med skepparverksamhet samt dragare och mätare, med de lägsta inkomsterna.

Övriga öretalstaxerade återkommer vi till senare då hantverkarna och liknande kategorier diskuteras.

I *kyrkans grupp* finns präster, lärare, organist och klockare, boktryckare, kyrkosmed, kyrkvaktare samt ringare. En jämförelse skall

[30] Petré 1958, s. 435.
[31] Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[32] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[33] Flintberg 2:1, 1788–89, s. 343 f.
[34] ibid, s. 33 f, 342.
[35] Rrp 1688-05-21, Västerås stads arkiv, ULA.

göras mellan de inkomster dessa hade. Först skall då dessa inkomster sammanföras och något diskuteras.

Prästlönernas ungefärliga storlek i Västerås vid 1600-talets slut visas i tabell 19. På grund av naturainkomsternas värdering efter kronovärdet rör det sig endast om normativa belopp. Detta betyder, att särskilt spannmålen, genom försäljning, kunnat göras mera värd, vilket kan ha spelat en viktig roll för dem som erhöll betydande kvantiteter spannmål i lönen.

Tabell 19. Prästlönerna i Västerås vid 1600-talets slut.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	tjänste-bostad	lönens art
biskopen	2.000	X	hemmansräntor, kronotionden, prebenden
domprosten	890	X	hemmansräntor, kronotionden +tillkommer ovärderade: prästrättigheter i form av penning-avgifter
sysslomannen	170	X	ränta av ett kronohemman, del av domkyrkotunnornas spann-mål + annan spannmål
stadskaplanen	160	X	bestämd lön av staden +tillkommer ovärderade: frivilliga mindre avgifter t.ex. vid begravningar
underkaplanen	—	X	underhåll av domprosten
hospitalsprästen	100	X	halva lönen från hospitalet, spannmål från Sevalla kyrko-härbärge +matvaror och ved från hospitalet

Källor: Jordebok över prästerskapets inkomster, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA
Hospitalets räkenskaper, VDKA

Jämförelsen mellan de olika prästernas inkomster avslöjar avsevärda skillnader dem emellan. Klart överlägsen de övriga i fråga om ekonomiska rättigheter är *biskopen*. Flertalet av inkomstkällorna hade lång tradition. Något ändrades dock och förbättrades för mottagarna under den aktuella perioden. Biskopens inkomster bestod i hemmansräntor och andra räntor, kronotionden samt Dingtuna och Lundby prästbol. Sedan urminnes tider fanns bestämmelsen att varje klockare som bodde i närheten skulle göra två dagsverken årligen åt biskopen. De andra betalade i stället 2 daler kmt. Hemmansräntorna åtnjöt han för hemmanen Tunby och Rocklunda, till vilket hörde tre åkervretar och en liten äng nära staden, samt från kanikehemmanet Lundby med sätesgårdsfrihet. Biskopstorpet, beläget på stadsjorden, tillkom därutöver, dock utan att någon avkastning därifrån beräkna-

des. Från prebendesocknarna Dingtuna och Lundby erhöll biskopen mantals- och prästpenningar. Kronotionden erhöll biskopen från ovannämnda hemman och från socknarna Färnebo, Romfartuna, Tortuna, Lundby och Skerike i Västerås län samt från kyrkohärbärgena i Färnebo socken i Gamla Norbergslagen och av Tortuna sockens kyrkohärbärge i Väsby läns fögderi.[36] Biskopens sammanlagda inkomster var beräknade till ett bestämt belopp, som framgår av tabell 19.

De inkomster stadens kyrkoherde, *domprosten,* hade bestod på liknande sätt som biskopens av bestämda räntor och kronotionden från hemman och socknar samt den s.k. prosttunnan från en rad socknar i Västerås kontrakt. Hemmansräntan kom från kronohemmanet Rönnby vid Västerås stad. Av annexförsamlingen S:t Ilians socken erhöll domprosten mantalsprästpenningar. Högst värderad av domprostens olika inkomster var den kronotionde han uppbar av Dingtuna och S:t Ilians socknar samt Västerås stad.[37] Domprostens inkomster kunde väsentligt ökas genom de allmänt påbjudna prästrättigheterna för olika tillfällen, vilka tillkom pastor i församlingen.

En enhetlig undergrupp gentemot dessa båda utgörs av kaplanerna, sysslomannen vid domkyrkan och hospitalsprästen.

Förutom tionden av olika slag gav man också kyrkoherden avgifter vid olika tillfällen, t.ex. vid lysning, vigsel och kyrkotagning. K M:ts Påbud och förordning av den 8 febr. 1681 rekommenderade avgifternas storlek för olika tillfällen. Avgifterna gavs eljest efter råd och lägenhet. Som påskpenningar gavs 1 öre smt av var person som gick till nattvarden.[38] Sådana prästrättigheter, s.k. jura stolae, bör väsentligt ha ökat inkomsterna för stadens kyrkoherde. Dessa avgifter är inte upptagna i en jordebok över vad som var prästerskapet förlänt av K M:t. Eftersom de var av frivillig art är de inte heller redovisade i något annat källmaterial. Även biskopen bör ha haft betydande sådana inkomster.

Kaplanens inkomster var i samtliga församlingar förutom 8 tunnor säd, som kyrkoherden skulle bestå honom med, en halvspann eller ¼ tunna säd från vart matlag i församlingen, matskott, dvs. matvaror efter lust och förmåga, samt altarlega av något hö. Kaplanen skulle då själv hålla häst i sockenbud.[39] Avgörande för inkomstens storlek var således församlingens storlek. Under 1680- och 1690-talen skötte åtskilliga kaplaner också klockarsysslor för att överleva.[40] Dessa

[36] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 369, 382, 172, 310, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[37] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 420, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[38] Kyrkolagarna 8. 1970, s. 9 f.
[39] Samlingar angående prästrättigheter, VDA.
[40] Handlingar rörande kapellansbol 1680–1690-talen, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA. Jfr Sundberg 1948, s. 31.

ekonomiska förhållanden var således vad som erbjöds de borgarsöner från Västerås som denna tid blev kaplaner i stiftet.

Stadskaplanen i Västerås var anställd av staden och hade en bestämd årslön därifrån.[41] Utom de 8 tunnor spannmål han fick av domprosten skulle han också som årlig lön ha 6 tunnor spannmål för sin tjänst hos fångarna på slottet.[42] Av stor betydelse för hans försörjning var de frivilliga gåvor han kunde få vid olika förrättningar. Dessa var dock betydligt anspråkslösare än de man förärade domprosten.[43] I jämförelse med landsbygdens kaplaner bör man likväl kunna hävda att stadskaplanen hade en bättre ekonomisk situation. Denna distinktion gjordes också vid betalningen av Älvsborgs lösen tidigare under århundradet, då stadskaplaner fick betala 4 riksdaler och kaplaner på landet 2 riksdaler. Samtidigt betalade då en kyrkoherde 16 riksdaler.[44] Vid kontributionen år 1687 betalade stadskaplanen i Västerås 6 daler, medan kaplanerna i församlingarna runt staden erlade 2, 3 eller 4 och som ett undantag 5 daler. Denna distinktion hade uppgjorts av biskopen. Adjunktens, dvs. underkaplanens kontribution utgjorde samtidigt 2 daler, klockaren 3 och organisten 6 daler.[45] *Underkaplanen* var domprostens adjunkt, och tjänsten var inte ordinarie. Han underhölls av domprosten och hade ingen annan förtjänst än det som i nåder gavs honom. Att få tjänsten som ordinarie kaplan, stadskaplan, betydde därför att i betydande grad avancera.[46] En liknande ekonomisk situation hade de båda återstående prästerna i staden, sysslomannen vid domkyrkan och hospitalsprästen.[47] De hade inkomster som varken kunde göras mer värda genom handel med spannmål eller utökas med inkomster av prästrättigheter.

I Västerås fanns denna tid sex *prästänkor*. Två av dem var domprostänkor och de andra änkor efter kaplaner och benämnda "fattiga prästänkor". Efter ett kungl. brev av den 21 okt. 1686 var vid Västerås en vret, den s.k. Papegojvreten, anslagen fattiga prästänkor. Den räntade 4 tunnor spannmål.[48] Domkyrkan gjorde också årligen en utbetalning av 4 daler smt under bestämningen "till fattiga prästänkor".[49]

[41] Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA. Prästerskapets räkenskaper 1668–1810, landskansliet, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[42] RR 1685-06-24, fol. 361, RA.
[43] Rrp 1698-03-02, Västerås stads arkiv, ULA.
[44] Lundkvist 1974, s. 194.
[45] Prästerskapets räkenskaper 1668–1810, Landskansliet, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[46] Kyrkolagarna 8. 1970, s. 9 f, Rrp 1699-03-29, Västerås stads arkiv, ULA.
[47] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 468, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Hospitalets räkenskaper, VDKA.
[48] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 467, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[49] Domkyrkans räkenskaper, VDKA, Dkp. 1698-02-16, VDA.

En jämförande översikt av *lärarlönerna* i ungefärliga belopp visas på liknande sätt i tabell 20, också med arten av inkomst angiven.

Tabell 20. Lärarlönerna i Västerås vid 1600-talets slut.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	lektors-gård	lönens art
förste teol. lektor	280	X	spannmål, prebende
andre teol. lektor	250	X	spannmål, prebende
filosofie lektor	190	X	spannmål, ränta från prebende-hemman
rektor (trivialskolans)	150	X	spannmål
konrektor	86	X	spannmål
adjunkt	135	—	spannmål, insamlade medel av sockengång
kollega 1	120 c:a	—	insamlade medel av sockengång
kollega 2	87 c:a	—	insamlade medel av sockengång
kollega 3	86 c:a	—	insamlade medel av sockengång
kollega 4	66 c:a	—	insamlade medel av sockengång

Källor: Jordebok över prästerskapets inkomster, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA

Anm. Lärarna (särskilt rektorerna) kunde erhålla sportler från eleverna.

Lärarnas inkomster visar en klar skillnad mellan *lektorernas* och kollegornas, både vad beträffar inkomsternas storlek och art. Den för samtliga lektorerna lika grundlönen utgjordes av 66 tunnor spannmål. Förste teologie lektorn fick därutöver tertialen och mantalspenningar från sitt prebende Haraker och andre teologie lektorn motsvarande från sitt prebende Hubbo. De filosofie lektorerna hade utöver grundlönen räntan av tre prebendehemman, Jädra och Gilfors i Skultuna socken och Jädra i Hubbo socken, samt vissa socknars mantalspenningar.[50]

Trivialskolans rektor och konrektor hade en ekonomisk situation liknande lektorerna och bebodde också lektorsgård. De saknade dock prebendetilläggen. Adjunkten hade denna tid som notarie ett bestämt tillägg till sin lön.[51]

Kollegorna hade ingen fast lön men erhöll den inkomst som kunde insamlas vid s.k. sockengång på olika håll i stiftet. Tre gånger om året, dvs. under ferierna, företogs vandringar i de socknar som var bestämda för var och en av kollegorna, varvid insamlades de varor in natura som bönderna ville ge till kollegornas understöd. Förste kollegan hade sig förunnad socknarna Leksand och Munktorp, andre kollegan Tuna och Rytterne, tredje kollegan Rättvik och slutligen fjärde kollegan Orsa och Älvdalen. Varorna hade för de inkomst-

[50] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 396, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[51] ibid, fol. 397.

uppgifter, som skulle uppges för prästerskapet, värderats i ungefärliga belopp. Kollegorna erhöll var och en till hushyra ungefär 8 daler smt, vilket de emellertid år 1695 måste extra begära om och sedan erhöll.[52]

Präster och lärare i stadens kyrka och skola var sålunda delade på ömse håll i två grupper, en med högre inkomst och en med mycket låg sådan. Gemensamt för de högre inkomsterna var att de var stabila och, om de förändrades, var det troligast att de ökade. Gemensamt för de låga inkomsterna var, att de var instabila och ovissa. Lektorerna och stadens kyrkoherde, domprosten, hade samma art av inkomster, på samma sätt som kollegor och kaplaner hade sinsemellan liknande inkomstförhållanden. De bildade klart åtskilda ekonomiska skikt.

För en jämförelse av de inkomster övriga anställda i kyrkans grupp hade, har en sammanställning av dessa gjorts i tabell 21. Den årliga lön som *cursor consistorii* fick härrör från två kollekter, som upptagits till konsistoriet, samt av sockengång i Färnebo socken, och uppvisar därmed likhet med kollegornas ekonomiska situation.[53] *Organisten* var liksom stadskaplanen upptagen i stadens avlöningsstat och betalades en årslön därifrån. Från domkyrkan liksom från enskilda erhöll han extra inkomster, varför hans samlade inkomster kunde variera. Vid kontributionerna jämställdes organisten i Västerås med stadskaplanen där.[54]

Stadens borgare var taxerade också för den s.k. klockarepenningen, vilken det aktuella året uppgick till sammanlagt 55 daler smt.[55] Enligt K M:ts Påbud och förordning av den 8 febr. 1681 om avgifter vid skilda kyrkliga förrättningar skulle *klockaren* ha en mindre avgift för de besvär han hade i samband med dessa. De rekommenderade avgifterna vid dop, vigsel och kyrktagning var till klockaren i allmänhet hälften av vad prästen borde erhålla. Han fick också 2 tunnor spannmål om året för att han tillsammans med kaplanen besökte fångarna på slottet.[56] Hans samlade inkomster är omöjliga att bestämma. Genom att en stor del av dessa utgjordes av frivilliga avgifter från enskilda personer, och inkomsterna kom från skilda håll, finns de inte redovisade i något källmaterial. Han bör dock ha haft en betydligt bättre ekonomisk situation än vad klockarna på landsbygden runt staden hade. Som bevis på detta kan man se 1687 års

[52] ibid, fol. 398, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Rudbeckianska skolans arkiv, VSA. Jfr Kallstenius 1923, s. 19 och Lindroth 1975, s. 67 f.
[53] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 398, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[54] Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Domkyrkans räkenskaper, VDKA.
[55] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[56] RR 1685-06-24, fol. 361, RA.

kontributionstaxa, då klockaren i Västerås skulle betala 3 daler, medan andra klockare var uppsatta till 1 och 2 daler. Var och en skulle då ge efter sina villkor.[57] Vid den kontribution som betalades år 1699 betalade klockaren högre sådan än kaplanen och organisten.[58]

Tabell 21. Övriga anställdas inkomster vid domkyrkan i Västerås vid slutet av 1600-talet.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	lönens art
cursor consistorie	35	kollekter, sockengång
organisten	195	lön från staden, betalning från kyrkan för extra spelning
klockaren	55	betalning av borgerskapet efter taxering +tillkommer ovärderade: avgifter vid olika kyrkliga förrättningar
ringarna	ovisst	betalning av dem som begärde klockringning
kyrkvaktaren	5	betalning från domkyrkan +tillkommer ovärderat: betalning av enskilda för utfört arbete
boktryckaren	25	spannmål +tillkommer ovärderat: betalning av enskilda för utfört arbete
kyrkosmeden	180	betalning från domkyrkan för utfört arbete

Källor: Jordebok över prästernas inkomster, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA
Domkapitelsprotokoll 1690-talet, VDA
Domkyrkans räkenskaper, VDKA
Anm. Beträffande lönebeloppet för kyrkvaktaren se texten.

Någon lön från kyrkan betalades inte *domkyrkans ringare.* Rådstugurätten beviljade ringarna den 23 febr. 1674 en betalning av 1/12 daler smt för var ringning. De skulle då inte därutöver fordra mat och dryck i gårdarna.[59] Detta torde vara den betalning de skulle erhålla vid begravningsringningarna av de stadsbor som begärde sådan. Bouppteckningarna uppger också någon gång betalningen till ringarna vid begravningen.[60] Summan kan ses som ett mått på vad de erhöll av sitt arbete som ringare också vid andra tillfällen. För att tjäna 1 daler smt måste de således ringa 12 gånger. Vid sidan av sin anställning som ringare hade de alltid tillfälliga arbeten vid byggen och liknande.

[57] Prästerskapets räkenskaper 1668–1810, Landskansliet, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[58] 1699 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, RA.
[59] Domkyrkans räkenskaper, VDKA, Rrp 1674-02-23, Västerås stads arkiv, ULA.
[60] Se t.ex. bou efter besökaren Michael Eriksson 1691, nov. och borgaren Christiern Johansson 1698-03-22, Västerås stads arkiv, ULA.

Ofta hade de sådana kortvariga arbeten också vid domkyrkan, då de betalades med en dagslön av ⅓ daler smt. Deras inkomster var mycket ovissa och små. Ofta avfördes de därför från olika uppbörder för sin fattigdoms skull.[61]

Kyrkvaktaren erhöll en lön från domkyrkan, som i stället för 2 tunnor spannmål har betalats med ungefär 14 daler smt. Dessutom erhöll han betalning från enskilda som dödgrävare och för en och annan syssla åt staden såsom vanlig arbetare.[62]

Detta är ett intressant exempel på vad skillnaden mellan kronovärdet och marknadspris kan betyda. Om lönen för denne kyrkvaktare inte varit avlöst i pengar efter marknadsvärdet, skulle hans lön i källmaterialet ha upptagits till 4 ½ daler smt. Spannmålen var för lågt värderad, vilket man måste ha i minnet, eftersom många löntagares inkomster, särskilt på den kyrkliga sidan utgjorts av större eller mindre kvantiteter spannmål.

Orgeltramparänkan betalades av domkyrkan med 5 ⅓ daler smt. År 1696 betalades också en orgeltrampare med samma summa.[63] Året därpå var orgeln däremot mestadels stum, först och främst på grund av landssorg efter den döde konungen. Denna änka bör också ha haft en verksamhet av något slag, eftersom hon i taxeringen är upptagen för 1 öre.[64] De arbetare som var anställda vid domkyrkan hade således ett säkrat arbete men med en mycket oviss och låg betalning.

De båda hantverkare som var anställda av kyrkan skulle i första hand arbeta för kyrkan och skolan och dem som var anställda där. *Boktryckaren* skulle enligt upprättat kontrakt till sitt underhåll ha 10 tunnor spannmål av Lillhärads kyrkotionden, vilket värderades till i runt tal 25 daler smt.[65] Enligt det kontrakt som uppgjordes med honom den 15 dec. 1669 skulle han trycka en del mindre blad utan avgift, medan annat betalades honom efter en bestämd taxa.[66]

Kyrkosmeden betalades år 1696 från domkyrkan med en årslön av ungefär 180 daler smt, därför att han det året haft extra arbete med klockorna. År 1694 hade hans årslön endast varit ungefär 44 daler smt.[67] För att få utföra arbeten även åt stadsbor utanför den kyrkliga kategorin, skulle de tillhöra skråverksamheten, läggas i öretal som andra hantverkare och betala vanliga utskylder till staden. Boktryckaren taxerades år 1696 för ½ öre. Kyrkosmeden var vid varje taxering lagd i talet ¾ öre, oavsett vilken inkomst han haft från kyrkan.[68]

[61] Domkyrkans räkenskaper, VDKA.
[62] ibid.
[63] ibid.
[64] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[65] 1696 års Jordebok över prästerskapets inkomster, fol. 60, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[66] Handlingar angående boktryckeriet, VDA.
[67] Domkyrkans räkenskaper, VDKA.
[68] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.

Detta kan tolkas på olika sätt. Han kan ha haft samma storleksordning av utförda arbeten åt stadsbor utanför kyrkans kategori, vilket därför skulle ha givit samma öretal. Min tolkning är, att man vid taxeringen såg till den enskildes allmänna förmåga att betala de årliga pålagorna, och att förändringar åt ena eller andra hållet av inkomsten inte mycket påverkade öretalet.

Inom kyrkans grupp var således inkomstnivåerna synnerligen olika med en högt betald liten elit, en någorlunda välbetald mellangrupp och en mycket dåligt betald undergrupp.

Också för *gruppen län, slott och tull* skall sammanställningar göras av individuella inkomster. En första sådan visar inkomstförhållandena för tjänstemän i länsstyrelsen i tabell 22.

Tabell 22. Tjänstemännens inkomster vid länsstyrelsen i Västerås vid slutet av 1600-talet.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	tjänste-bostad	lönens art
landshövdingen	1.740	X	hemmans- och andra räntor i pengar och in natura, bl.a. spannmål och dagsverken
landskamreren	500	—	,, ,,
landssekreteraren	300	—	,, ,,
lanträntmästaren	200	—	,, ,,
skrivare	100	X	,, ,,

Källor: 1696 års landsbok för Västmanlands län, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA
Personalstater, Statskontorets arkiv, RA

Landshövdingens inkomster från olika delar av hövdingedömet, Västerås län, Ulvesunds län, Skinnskatte och Gamla Norbergslagen, Salbergs län och Väsby län, och består av skatter av olika slag. Under senare delen av 1600-talet och början av 1700-talet låg Kungs-Ladugården, Johannesberg, under landshövdingarna.[69] Också *landskamrerens, lanträntmästarens* och *landssekreterarens* löner kom från hemmansräntor och mantalsräntor och utgjordes av spannmål och andra naturaprodukter liksom dagsverken från länets olika fögderier.

De som tjänstgjorde *vid Västerås slott* hade de inkomster som redovisas i tabell 23.

[69] 1696 års landsbok, fol. 134, 310 f., 405, 568 och 662, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Grau 1904, s. 275 f., Geografiskt-statistiskt lexikon över Sverige, del I–L, s. 54.

Tabell 23. Inkomster som de tjänstgörande vid Västerås slott hade vid slutet av 1600-talet.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	tjänste-bostad	lönens art
slottsfogden	400	—	räntor från olika fögderier
slottsvaktmästaren	78	X	mantalspenningar
vaktknektar	39	—	mantalspenningar

Källa: 1696 års landsbok för Västmanlands län, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA

Den viktigaste skillnaden är storleken av de belopp som räntorna sammanlagt värderades till. De med större inkomster hade också större möjligheter att avyttra genom handel med naturainkomster.

Slottsfogden erhöll natura- och penninginkomster från fögderierna Västerås län, Salbergs län och Väsby län till ett sammanlagt uppskattat belopp av 400 daler smt.[70] Därjämte var slottsfogden Arvid Jernstedt en av stadens mest betydande handelsmän, för vilken handel han vid öretalstaxeringen av borgarna taxerades för 12 öre.[71] Han hade således inkomster från två olika håll, båda tjänande stadens speciella funktioner.

Lönerna till Västerås slotts *betjänter,* slottsvaktmästaren och vaktknektarna, var anslagna av mantalspenningarna. De sex vaktknektarna utgjorde en av stadens låglönegrupper.

De tre kategorierna av *tulltjänstemän* hade löner efter en uppgjord stat på det sätt som visas i tabell 24.

Tabell 24. Tulltjänstemännens löner i Västerås vid slutet av 1600-talet.

Inkomsttagare	årslön, daler smt	Anm
tullinspektor	450	
tullskrivare	70–90	Vid de större tullportarna
s.k. besökare	36	

Källor: Accisrättens arkiv, VSA
Personalstater, Statskontorets arkiv, RA

De fattiga tullnärerna försökte skaffa sig extra inkomster genom handel vid tullportarna, för att sedan sälja till högre priser vid torgen, och dessutom genom att ha ölförsäljning vid tullporten. Sådant förbjöds dem emellertid både av tullinspektoren och magistraten.[72]

[70] 1696 års landsbok, fol. 155, 313, 569 och 676. Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[71] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[72] Rrp 1696-05-02, Västerås stads arkiv, ULA.

På samtliga tre områden inom gruppen län/slott/tull fanns således en tjänsteman med en betydligt högre inkomst än de övriga. På samma sätt återfinns en ekonomiskt sett ytterst svag undergrupp på varje område. Skrivarna i länsstyrelsen var dock i en utbildningssituation och kom oftast att avancera, medan vaktknektarna och de s.k. besökarna vid tullen inte hade denna möjlighet.

I den del av stadsbefolkningen som vid våra jämförelser har betraktats som *gruppen utanför stadens speciella funktioner* ingår flera större eller mindre kategorier, om vilkas inkomster vi får upplysningar av olika slag. Hit hör stadens tjänstemän i magistraten och olika vakttjänster, stadens båtsmän, men också alla hantverkare och arbetare, dit också gesäller och tjänstefolk hör. Varje kategori måste här studeras för sig.

En sammanställning av inkomsterna för de tjänstemän som betalas efter stat göres i tabell 25. Högst betalades de som ingick i *magistraten,* och då främst borgmästaren och stadssekreteraren. Den inkomst varje rådman erhöll för sin tjänst vid rådstugan var en extra inkomst, då denna tjänst som ovan framhållits för de flesta var en bisyssla vid sidan av deras egentliga verksamhet som handelsmän eller, som i ett fall, såsom hantverkare. Lönerna utbetalades två gånger per år med hälften varje gång.

Även här fanns en lågt betald kategori i tjänande position. Dessa var de som hade vakttjänster av olika slag.[73]

En särskild kategori utgjorde de tjänstemän som var anställda av flera städer i Västmanland gemensamt och därför också fick sin lön från skilda håll. *Provinsialläkaren* Samuel Skragge betalades t.ex. med 200 daler smt från vardera av städerna Västerås och Arboga samt med 100 daler smt från Köping.[74] Den dåvarande *apotekaren* var den förste apotekare som hade lön på stat.[75] Utöver denna lön hade han sedan den förtjänst apoteket gav.

I staden fanns en *postinspektör,* som var anställd av poststyrelsen i riket och betald från överpostdirektörens kontor i Stockholm. Hans årslön var 160 daler smt.[76]

[73] Städers och fögderiers specialräkningar: Västerås, och Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[74] ibid.
[75] ibid. Sveriges Apotekarhistoria 1923–25, s. 1497, Jagenteufel.
[76] Postverkets stater 1673–1799 och Generalpostbok för åren 1695–1697, Överpostinspektörens arkiv, RA.

Tabell 25. Lönerna efter stat för tjänstemän anställda av staden Västerås vid slutet av 1600-talet.

Inkomsttagare	årslön, dlr smt	Anm.
borgmästare	500	
stadssekreterare	250	
rådman	80	
stadsvaktmästare	40	
stadstjänare	34	
vårdväktare	12	
provinsialläkare	500	betalad av städerna Västerås, Arboga och Köping
provinsialfiskal	400	betalad av städerna Västerås, Arboga, Köping och Sala
apotekare	50	+tillkommer ovärderat: inkomster av apoteket

Källa: Städers och fögderiers specialräkningar, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA
1696 års landsbok för Västmanlands län, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA

Anställda av staden och med bestämd lön från de rotar stadens borgare var indelade i, var de *båtsmän* eller bösseskyttare som staden måste förse amiralitetet i Karlskrona med. K M:t utgav den 23 maj 1690 en förordning vad samtliga städer borde ge sina båtsmän i årlig lön, beklädnad, underhåll och utrustning såväl i freds- som krigstider.[77] Om lejningen av båtsmän sägs där att det för en båtsman var vid 20 daler smts böter förbjudet att i städsel eller lega ta över 20 daler smt. Båtsmännen i Västerås fick den årliga lönen beräknad efter nämnda kungl. förordning, bestående av 24 daler kmt, hushyra av 8 daler kmt samt ett par skor, ett par strumpor och en skjorta, vilket tillsammans utjämnades till 40 daler kmt, dvs. ungefär 12 daler smt. Pengarna utbetalades i mars och september som höst- och vårpenningar med hälften var gång.[78] Då båtsmännen var uppbådade, var staden inte skyldig att utbetala deras lön och rättighet förrän underskrivna rullor inkommit, att männen var i livet och verkligen i K M:ts tjänst. Inte heller kunde båtsmanshustrun få ut något av mannens lön då han var borta från hemorten eller utan hans vetskap och vilja. Undantag gjordes dock när man visste att mannen hade sitt underhåll nere i Karlskrona av K M:t och kronan. Man hänvisade till

[77] Stiernman 5, s. 129 f.
[78] Båtsmanshåll och rotering, Stadens äldstes arkiv, VSA.

praxis i andra städer.[79] Om mannen dog eller rymde fick hustrun ingenting. Hon fick ut mannens lön till hans dödsdag men inte längre. Resten av insamlade medel skulle roten ha till legan åt den nyantagne. *Fördubblingsbåtsmannen* hade ingen lön av staden utan fick endast legan.

Mönstringsrapporterna visar att landshövdingen övervakade att båtsmännen fick ut sina rättigheter av rotarna men också att båtsmannen många gånger själv måste se till att han fick in den utlovade lönen av roteborgarna och ofta fick vänta på den. Båtsmansfamiljens inkomst var således osäker. Eftersom båtsmannen långa tider var hemma, måste han också förse sig med annat arbete, vilket också var nödvändigt för att öka hans inkomster. Om sådana extra arbeten talades tidigare i kap. III. Båtsmannen betalade inte mantalspenning för egen del men väl för hustrun.[80] Befrielsen från denna skatt räknades som en löneförmån.[81]

Ryttaren var anställd av en rusthållare och fick sina förmåner av denne. De bestod av en lega och en årlig lön, vilka var godvilliga överenskommelser mellan rusthållaren och ryttaren. Rusthållaren var skyldig att hålla ryttaren med en stuga.[82] Något kontrakt med uppgift på vad en ryttare erhållit i Västerås denna tid har inte påträffats i något källmaterial. I en överstes brev till K M:t år 1694 finns uppgiften att rusthållare i Västmanland betalade ryttaren 36 daler kmt. Vid kontributionen år 1699 uppgavs också årslönen för gemena ryttare vara 12 daler smt, dvs. 36 daler kmt.[83]

Förutom handelns olika kategorier var det främst *hantverkarna* som öretalstaxerades. Det är övervägande dessa som i tabell 18 får beteckningen "övriga" i jämförelsen mellan handelns och andra taxerade grupper. De flesta av hantverkarna var lagda i de lägsta öretalen, ¼ och ½ öre. Endast 13 av de 106 hantverkarna taxerades år 1696 i öretal över 1, varav fyra var lagda i öretalet 2, tre i öretalet 3 och endast en, kopparslagaren Tobias Leffler, i öretalet 6.[84]

I en rad hantverk, nämligen de som utövades av skräddare, skomakare, smeder, snickare och krukmakare, där många fanns av samma slag, fanns individuella skillnader i samma hantverk. Bland skomakarna varierade således öretalet från ¼ öre för de lägst taxerade till 3 öre för den högst taxerade. Fattigast var skinnare, vävare, svarvare och förmögnast kopparslagare enligt denna taxering. De som hade verkstad med fler än en anställd låg i något högre öretal. Att ha en

[79] Rrp 1690-03-05, Västerås stads arkiv, ULA.
[80] 1697 års mantalslängd för Västerås, Västmanlands länsstyrelses arkiv, RA.
[81] Jfr Lext 1968, s. 59.
[82] Thurgren 1858, s. 57 f.
[83] Överste Spens till K M:t 1694-03-09, Generalers och överstars brev, RA. Jfr Braunerhjelm. 3. 1914, s. 98. 1699 års landsbok för Västmanlands län, fol. 1779, RA.
[84] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.

enda anställd betydde således inte för hantverkaren i 1600-talsstaden, att verksamheten utökades så mycket att den ekonomiska situationen förbättrades.[85] Åldermännen, vilka samtidigt var de som hade verkstad med gesäll och lärling, låg i högre öretal än övriga. Hantverkarna är således en ekonomiskt heterogen grupp. I tabell 18 visas hur hantverkarnas inkomster aldrig når handelsmännens storleksordning. Hantverkarna tillhör övervägande de lägst taxerade, medan handelsmännen utgör de högst taxerade.

Att dessa hantverkare var egna företagare, liksom handelsmännen också var det, gör det omöjligt att bestämma storleken på deras inkomster. De behövde inte uppge detta exakt för taxeringen eller i något annat sammanhang.

I hantverkargruppen var *gesällerna* anställda och betalades med en bestämd veckolön. Det betydelsefullaste i deras lön var fri kost och logi hos arbetsgivaren. Dessutom skulle lönen utgöras av vissa kontanter. I skomakargesällernas i Västerås protokollsbok från 1700-talet är inskrivet som en inledning skråordningen från mitten av 1600-talet. Någon löneuppgift finns där inte, men en av punkterna fastslår, att man skulle hålla fast vid den uppgjorda lönen "för all tid".[86] I de bestämmelser som uppgjordes för skräddargesällerna i Stockholm 1629 finns upplysningen om att veckolönen för dem var 24 öre smt, vilket uträknat i årslön skulle utgöra ungefär 39 daler smt.[87] De skulle dock betala avgifter till gesällskapet, inskrivningspengar, kvartalsavgifter, s.k. lådpenningar, hålla krogdag osv., som förmodligen avdrogs av mästaren på lönen.[88] Med hänsyn till skråordningen är det inte orealistiskt att räkna med att denna veckolön också gavs vid 1600-talets slut. Några löneförändringar kan man inte räkna med har förekommit förrän långt in på 1700-talet.

En av hantverkarna i staden var pistolsmed under Kungl. Livregementet. Han erhöll årligen en hemmansränta uppgående till 100 daler kmt från löningshemmanet Kungsbyn i Kungsåra socken och hade därjämte bostället Hammarby strax utanför staden.[89] Han var fri från den borgerliga tungan med undantag av klockarepenningen.[90]

Någon upplysning om *arbetarnas* vanliga årslöner ger inte bevarat källmaterial. Både stadens och domkyrkans räkenskaper ger samma uppgifter om vad en s.k. *daglönares* ersättning var vid vanligt förekommande arbeten. En man betalades alltid med ⅓ daler smt och en kvinna med ¼ daler smt, vilket arbete det än gällde. Den som hade egen häst för arbetet, brukade emellertid ersättas för detta med hälf-

[85] För en annan uppfattning se Stadin 1979, s. 82 ff.
[86] Skomakargesällernas i Västerås protokollsbok, Västmanlands länsmuseum.
[87] Hansson 1930, s. 22.
[88] Söderlund 1949, s. 356.
[89] Bou efter pistolsmeden Johan Andersson, Västerås stads arkiv, ULA.
[90] 1696 års taxeringslängd, Stadens äldstes arkiv, VSA.

ten till, dvs. med en dagslön av 1 ½ daler kmt.[91] Man bör i detta sammanhang beakta, att för den som hade lön efter antalet dagar i arbete, och inte veckolön eller årslön, hölls den sammanlagda lönen under ett år också på en låg nivå på grund av att antalet helgdagar, då man inte fick arbeta, i äldre tider var betydligt flera än i modern tid. De arbeten daglönaren erhöll var i allmänhet för en kort tid åt gången. Uppgifterna i stadens och domkyrkans räkenskaper gällde endast för ett visst antal dagar, sällan för en längre tid i följd. Ofta har arbetare uträttat överenskomna beting, arbeten som betalats med en mindre summa.

Uppgifter om *tjänstefolkets* löner förekommer däremot i olika källmaterial. Kost och logi ingick alltid först och främst i tjänarens lön. För övrigt betalades tjänstefolket på något olika sätt i landet. En särskild förordning angående legohjons avlöning hade tryckts för Västmanland. I Västerås hade dock tjänstefolk betalats efter något annorlunda principer. En vuxen dräng, som kunde uträtta slöjd och alla sysslor som en dräng borde kunna, erhöll 50 à 60 daler kmt, medan en mindre kunnig betalades 30, 35 à 40 daler kmt. En vuxen piga, som kunde uträtta alla sysslor i ett hushåll, betalades 30 daler kmt, medan en mindre kunnig betalades 18, 20 à 24 daler kmt. Ammor betalades 40 à 50 daler kmt. Gossar och flickor, som beteckningen var för de allra yngsta anställda, som ännu inte kunde uträtta så mycket, ersattes endast med mat och kläder. Dessa uppgifter gavs från Västerås som svar på en förfrågan från Kungl. Kammarkollegiet år 1698.[92] Det var också vanligt att tjänstefolk fick tre eller fyra par skor per år.[93] Det fanns emellertid åtskilligt tjänstefolk, bl.a. hos landshövdingen och biskopen, som inte betalades några pengar utan endast hade sitt uppehälle. Det var då fråga om unga eller överåriga eller personer med något handikapp.[94]

De arbetare som hade någon syssla i staden av mer borgerlig karaktär och som därför blev lagda i öretal, låg de allra flesta i lägsta öretalet och kunde även avkortas i krissituationer, dvs. slippa undan borgerliga utgifter. De hade då inget att betala med. År 1696 uppfördes ej i något öretal t.ex. snickaren Sven Ludvigsson, skinnaren Hans Kün, vägardrängen Anders Eriksson och slaktaren Per Andersson Warg. Årligen upplyser rådstugurättsprotokollen om gjorda avkortningar.[95]

De arbetare som lät leja sig till ryttare eller båtsmän fick ett fast arbete. Den tid de tillbringade hemma i staden hade de också möjligheter till extra inkomster genom daglönearbeten eller andra tillfälliga

[91] Domkyrkans räkenskaper, VDKA, Stadens räkenskaper, Stadens äldstes arkiv, VSA, Rrp 1693-01-11 och 1692-07-23, Västerås stads arkiv, ULA.
[92] 1699 års landsbok för Västmanlands län, RA, Rrp 1698-07-13, Västerås stads arkiv, ULA.
[93] Hospitalets räkenskaper, VDKA, Rrp 1700-01-22, Västerås stads arkiv, ULA.
[94] 1689 års landsbok, fol. 560, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[95] Rrp 1691-05-08, 1692-06-13 och 1695-08-06, Västerås stads arkiv, ULA.

arbeten av olika slag. Av anteckningar på mantalslängder framgår att det vanligen var hustrur till dessa som också tog tjänst som ammor.

2. Övriga intäktskällor och ekonomiska förhållanden

Ovan har redogjorts för de inkomster stadsborna hade från sin huvudsysselsättning, dvs. från den funktion de tjänade i staden. Åtskilliga av dem hade emellertid biinkomster vid sidan om sin lön. Dessa biinkomster kan för de stadsbor som innehaft dem ha varit väl så viktiga som den s.k. huvudinkomsten. Det kan därför vara svårt att avgöra, vad som för dem har varit den betydelsefullaste inkomsten.

Vilka stadsbor som hade sådana extra inkomster, och av vad slag detta var, är av speciellt intresse, liksom utvecklingen på detta område. Som nämnts har i historisk litteratur framförts uppfattningen att utvecklingen ledde till att en allt mindre elit bland de s.k. vanliga borgarna ägnade sig åt en lönande företagsverksamhet. Vad fanns av detta i 1600-talets Västerås?

Några fanns i staden som *var bruksägare*. Detta var inte ett för 1600-talet nytt fenomen. Som Kumlien framhållit har både biskopen i Västerås och borgare där under senmedeltid och 1500-tal varit intressenter i det mellansvenska bergsbruket.[96] Under förra delen av 1600-talet anlades flera bruk i Gamla Norbergslagen av borgare och stadsbor i Västerås, vilka då utgjorde den ekonomiska och makthavande eliten i staden. Till dessa bruk hörde Ramnäs bruk, vars egentlige skapare var den från Danmark till Sverige komne Christiern Månsson. Vid sidan av sin fogdetjänst på Axholm i Västmanland hos Magnus Brahe och Jacob De la Gardie drev han egna affärer och var tillika borgare i Västerås. För denna sin handelsrörelse idkade han bergsbruk för egen räkning. Tillsammans med landshövdingen i Västerås Claes Stiernsköld arrenderade han först kronohammaren vid Ramnäs och anlade sedan egna stångjärnshammare där.[97]

Sonen Måns Christiernsson var liksom fadern borgare i Västerås och bruksidkare. Han ägde Bockhammars bruk i Västmanland och är framför allt känd såsom Ljusneverkens skapare. Vid 1600-talets slut tillhörde Bockhammar landskamrer Simon Löfgrens änka.[98]

Borgmästaren Adolph Willems d.ä. hade tidigare ägt Persbo hammare vid Simbla bruk. Vid 1600-talets slut brukades denna hammare av bröderna Arvid och Johan Jernstedt, vilka hade köpt den av borg-

[96] Kumlien 1971, s. 138 f.
[97] Bergverksrelationer, Öster- och Västerbergslagen, 1600-talet, Bergskollegiets arkiv, RA.
[98] ibid., Boëthius, art. Christiernin, SVL 8, s. 466 ff.

mästare Willems arvingar. Sedan rådman Johan Jernstedt avlidit, inlöstes hans andel av brodern, slottsfogden Arvid Jernstedt. Bröderna Jernstedt ägde också 2/7 av Rosendals bergsmanshytta i Norberg.[99]

Trångfors hammare i Kolbäcks socken var anlagd år 1628 och brukad av borgmästaren i Västerås Adolph Willems d.ä. Vid århundradets slut ägdes den av änkan efter dennes son, borgmästaren Adolph Willems d.y., men kom efter några år att ägas och drivas av Maria Wilckens, handelsmannen Lars Olofssons änka.[100]

Biskopens hustru Katarina Bröms hade genom arv blivit ägare till Ockelboverken i Gästrikland. Fadern, arkiatern Sven Bröms, hade under 1670-talets början genom att spekulera i skog i sin hemtrakt Ockelbo och där också göra frälseköp skaffat sig viktiga förutsättningar för en bruksrörelse av 1600-talstyp. Han hade planer för en sådan men saknade det kapital som behövdes. Genom klokt förfaringssätt och sedan svårigheter av olika slag övervunnits lyckades Katarina Bröms efter ett målmedvetet arbete och med stöd och idéer av sina båda makar, göra verket till ett lysande företag. Hon hade själv under många år ledningen av Ockelboverken och förde också länge böckerna för företaget.[101]

Bruk i Bergslagen och annorstädes hade således anlagts och ägts av stadsbor i Västerås under lång tid. Från 1620-talet hade dessa visat ett förnyat intresse för bergshanteringen genom att själva anlägga nya hamrar. Som Bertil Boëthius framhållit, var ett led i landets näringspolitik att enskild företagsamhet och enskilt kapital eftersträvades. Hammare som tidigare anlagts och drivits av staten överlämnades till enskilda företagare.[102] Det var en mycket liten ekonomisk elit i staden som hade denna möjlighet och som verkligen blev bruksägare. De bör hellre benämnas ståndspersoner än borgare. Flera av dem var som synes kvinnor.

En vanlig 1600-talsföreteelse var att man *arrenderade ett företag*. Virsbo bruk hade tidigare under århundradet arrenderats av borgmästaren Adolph Willems, dåvarande ägaren av Trångfors hammare, tillsammans med handelsmannen i Västerås Johan Larsson.[103] Andra arrenderade en trädgård eller humlegård i staden. Byggmästaren Marcus Delwits arrenderade på detta sätt en av de båda mjölkvarnarna intill staden och en tid en humlegård i den. Kombinationen byggmästare och mjölnare var inte en ovanlig företeelse i det äldre samhället och förekom således i Västerås denna tid. Trädgårds-

[99] Bergverksrelationer, Öster- och Västerbergslagen, 1600-talet, Bergskollegiets arkiv, RA, Bou efter Johan Jernstedt 1703, febr., Västerås stads arkiv, ULA.
[100] Bergverksrelationer, 1600-talet, Bergskollegiets arkiv, RA, Hedlund 1974, s. 65 f.
[101] Boëthius, art. Katarina Bröms, SBL 6.
[102] Bergverksrelationer, Öster- och Västerbergslagen, 1600-talet, Bergskollegiets arkiv, RA.
[103] ibid.

mästaren Jonas Tomsson hade ölutskänkning i Kungsträdgården, och Stadshumlegården arrenderades av magistraten.[104]

Åtskilliga gjorde sig extra förtjänster genom att *hyra ut* en gård i staden eller del av gård. Handelsmannen Lars Olofsson hade år 1699 en årlig inkomst av ungefär 75 daler smt genom att hyra ut två gårdar i staden och fick därför betala en viss kontribution.[105] Eftersom åtskilliga stadsbor i sin lön erhöll pengar till hyra av bostad, vet vi att uthyrning av bostad var allmänt förekommande och erkänt. Också uthyrning av rum till djäknar och främlingar i staden tas ibland upp i bouppteckningar som en mindre inkomst.[106] Tvister förekom emellanåt mellan gårdsägare och hyresgäster, därför att den som bodde i gården inte betalade hyran.[107]

Som Torgny Lindgren redogjort för, fanns i början av 1690-talet planer på att Rikets Ständers Bank, den nuvarande Sveriges Riksbank, skulle inrätta ett filialkontor i Västerås. Tanken på inrättande av nya filialkontor i landet förföll emellertid.[108] De stadsbor som var ägare av kapital denna tid *lånade ut pengar* mot vanlig bankränta. Så gjorde handelsmannen Lars Olofsson. Flertalet av hans låntagare var icke stadsbor utan hemmahörande i Bergslagen, Sala och andra delar av Västmanland. En häradshövding, inspektoren vid Kungsör, en bergsman från Norberg, en fältväbel från Västervåla och två madamer från Sala tillhörde låntagarna. Lars Olofsson hade år 1699 ett kapital av närmare 7400 daler smt utlånat mot 6 % årlig ränta. Hans förtjänst härigenom det året var således ungefär 440 daler smt. Landshövdingens ränteinkomst genom penningutlåning uppgick samtidigt till över 500 daler smt och landskamrerens till 130 daler smt.[109] Det var endast dessa som ägde en sådan förmögenhet att de kunde förmera den genom en sådan verksamhet, och de var ingalunda representativa för stadens borgerskap.

Slutligen skall här framhållas att en rad stadsbor ökade sina inkomster genom att *hålla rusthåll*, vilka alla tillhörde Kungl. Livregementet till häst.[110] De flesta av dessa stadsbor rustade för ränta, vilket innebar att man höll häst och ryttare och för detta uppbar räntan från brukarna av stam- och augmentshemmanen. Räntan för dessa rusthåll utgjorde mellan 70 och 90 daler smt.[111] Det fanns dock även de

[104] Rrp 1699-09-30 och 1697-10-14, Västerås stads arkiv, ULA. Rrp 1693-04-12, sedan infört i 1699 års landsbok, fol. 2917, Västmanlands länsstyrelses arkiv, RA.
[105] 1699 års landsbok, fol. 9889, Västmanlands länsstyrelses arkiv, RA.
[106] Se t.ex. bou efter rådmannen Lars Eriksson Lång 1671-08-05, Västerås stads arkiv, ULA.
[107] Se t.ex. Rrp 1669-08-03, Västerås stads arkiv, ULA.
[108] Lindgren 1966, s. 94.
[109] 1699 års landsbok, fol. 9889, 1433 f. och 2883, Västmanlands länsstyrelses arkiv, RA.
[110] Indelningsverk och jordeböcker, 1680- och 1690-talen, KrA, Generalmönsterrullor, 1680- och 1690-talen, KrA, Generalmönsterrulla för Livregementet till häst, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[111] ibid., Thurgren 1858, s. 58.

som rustade för hemman, vilket betydde att rusthållaren själv ägde eller brukade stamhemmanet.[112] Fyra stadsbor fanns denna tid som rustade för egna skattehemman. Domprostänkan Margareta Schottenia innehade sålunda skatterusthållet Bjuggesta i Kungsåra socken, biskopen Carl Carlsson ägde Kieslinge i Dingtuna socken, bestående av två hemman, handelsmannen Joust Butnut ägde Mycklinge i Tillberga socken och skepparåldermannen Grels Ersson ägde tillsammans med bonden Erik Mårtensson i Dingtuna skatterusthållet Wångsta i denna socken.

Flertalet rusthåll var emellertid kronorusthåll och ägdes således av kronan. Handelsmannen i Västerås Daniel Widichsson Schult brukade själv rusthållet Frändesta i Romfartuna socken. På detta hade han år 1683 fått rustningskonfirmation för sig, sin hustru och sina barn, som odrivna skulle få besitta det.[113] Han var emellertid borgare och handelsman med gård i Västerås. Enligt mantalslängderna för år 1697 var sonen mantalsskriven på Frändesta rusthåll och han själv i Västerås. Husförhörslängderna visar dock att han också själv bodde på rusthållet.[114]

Landskamreren Johan Mehnlöös, som hade två rusthåll, brukade både stamhemman och augmenthemman med eget tjänstefolk, drängar och pigor.[115] Både han själv med familj, liksom hans ryttare med familjer, bodde emellertid i staden. Också borgmästaren brukade själv sitt kronorusthåll med eget tjänstefolk.[116] Dessa bedrev således jordbruk vid sidan om tjänsten. På liknande sätt bebodde även rådmannen och kämnärspreses Henrik Arosell med sin familj två hem, den ärvda gården i staden och rusthållet Hummelsta i Harakers socken, till vilket också hörde ett augmentshemman i Hubbo socken.[117]

Ett berustat säteri hade biskopen i Västerås, Gillberga gård i Dingtuna socken. Det var det enda rusthåll med säterifrihet som hörde under Kungl. Livregementet till häst. I den s.k. Kopieboken finns det brev från K M:t av den 24 april 1680 till landshövdingen, där stallmästaren Esbiörn Reutercrantz erkännes Gillberga gård i Dingtuna socken med ordinarie säterifrihet. Han hade då tillpantat sig den av kamreren Nils Aspegreen. Gården säges där alltid ha varit ansedd som ett säteri. I en skrivelse, som samtidigt är införd i Kopieboken, från landshövdingen Mauritz Posse till befallningsmannen säges, att stallmästaren possiderade Gillberga under förpantning och att konungen behagat resolvera att säterifriheten "roligen skulle

[112] ibid. Jfr Fredriksson 1979, s. 205.
[113] RR 1683-05-14, fol. 194 f, RA.
[114] Husförhörslängder, Romfartuna och Västerås kyrkoarkiv, ULA.
[115] Husförhörslängd 1697, Lundby kyrkoarkiv, ULA, Mantalslängder, Västmanlands län, RA.
[116] Mantalslängder, Västmanlands län, RA.
[117] Husförhörslängder, Harakers och Västerås kyrkoarkiv, ULA.

bestå".[118] Åren 1685–1689 bodde bonden Pehr Ersson med familj på Gillberga gård, medan numera possesoren Reutercrantz var hovstallmästare vid Strömsholms slott.[119] Från 1690-talets början finns biskopens hushåll på Gillberga gård.[120] Biskopen innehade dessutom två kronorusthåll Folkesta i Dingtuna socken, det ena med augmentshemmanet Backa i samma socken och det andra med Bjärby i Lundby socken. Sammanlagt hade biskopen således fyra rusthåll, alla i Dingtuna socken, nämligen ett frälse, ett skatte och två kronorusthåll.[121]

Att hålla rusthåll var för den enskilde en spekulation, som i fredstid bör ha varit ett lönande företag genom att den avkastning eller de inkomster man erhöll från rusthållet översteg kostnaden för att hålla ryttare och häst med mundering och skötsel. Sven Ågren har beträffande Karl XI:s indelningsverk för armén åren 1679–1697 påpekat, att rustningsräntans belopp efter 1689 höjdes högst avsevärt. Han menar, att under alla förhållanden torde därför rustningsrätten i slutet av Karl XI:s regering under fredstider ha varit en verklig förmån.[122] Antalet rusthållare bland stadsborna i Västerås ökade också så att det vid århundradets slut var åtskilligt fler än år 1683, vilket var det år då Karl XI:s nya rusthållsorganisation tillkommit under Kungl. Livregementet till häst.[123] I krigstid kunde förhållandena däremot bli helt annorlunda med stora omkostnader, t.ex. om ny häst måste inköpas. Thurgren framhåller också de friheter och fördelar som följde med rusthållen förutom räntan. Rusthållaren var fri från utskrivning, knekthåll eller ordinarie rotering både för egen person, för sventjänaren, en dräng och en pojke, liksom fri från extra rotering och gästgiveri. Han blev vidare i alla tider fri från skattläggning och höjda räntor för de förbättringar han gjorde på dessa hemman. Slutligen fick rusthållaren skatteköpa kronorusthåll, augmentshemman och lägenheter som till räntan var anslagna rustningsstammen.[124]

Vilka stadsbor var då rusthållare? År 1683 var sex stadsbor i Västerås rusthållare: handelsmannen Daniel Widichsson Schult, som sedan länge innehade ett gammalt rusthåll, inspektoren Carl Hindersson, biskopen Carl Carlsson, landskamreren Simon Löfgren, slottsfogden Johan Remmer med två rusthåll, och landssekreteraren Johan Klint. År 1696 hade antalet ökat så att tolv stadsbor i Västerås var rusthållare: handelsmännen Daniel Widichsson Schult och Joust

[118] Kopieboken 1624–1698, fol. 31, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[119] Husförhörslängd 1680- och 1690-talen, Dingtuna kyrkoarkiv, ULA, Elgenstierna 6, s. 245, Reutercrantz.
[120] Husförhörslängden, Dingtuna kyrkoarkiv, ULA.
[121] Generalmönsterrullor, 1680- och 1690-talen, Livregementet till häst, KrA, Generalmönsterrulla för Livregementet till häst, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[122] Ågren 1922, s. 71.
[123] Generalmönsterrulla för Livregementet till häst, KrA.
[124] Thurgren 1858, s. 44 ff.

Butnut, skepparåldermannen Grels Ersson, arrendatorn Lars Drosander, biskopen Carl Carlsson med fyra rusthåll, landskamreren Johan Mehnlöös, slottsfogden Arvid Jernstedt, borgmästaren Johan Remmer, nu med ett rusthåll, rådmannen och tillika kämnärspreses Henrik Arosell samt förre landskamreren Simon Löfgrens änka, förre slottsfogden Johan Klints änka och domprosten Henrik Moraeus änka. Dessutom hade handelsmannen och rådmannen Henrik Brandes, och efter honom hans änka, under några år innehaft ett rusthåll.[125] Stadsbarberaren och borgaren i Västerås Johan Ritter hade år 1696 sålt rusthållet Åby i Björksta socken till fru Christina Posse.[126]

Det var således stadsbor med mycket goda inkomster som på detta sätt var intresserade av att äga och/eller bruka jord. Flertalet av dem hade tjänstefolk, drängar och pigor, på rusthållen, vilka de således brukade. Från att till övervägande delen ha utgjorts av kronans tjänstemän och andra ståndspersoner av stadsborna, breddades rusthållarna vid århundradets slut till att också omfatta andra. Intresset för jordägande och jordbruk utanför stadens ägor förelåg alltså redan tidigare under 1600-talet hos stadens ekonomiska elit och var således inte något som utvecklades först senare, främst under 1700-talet i samband med skatteköpen av gårdar på landsbygden, vilket någon gång hävdats i stadshistorisk litteratur.[127] I diskussionen om rusthållarna och deras position som allmogens socialt sett högsta och ledande skikt under 1700-talet bör också framhållas att de stadsbor, som tidigast var rusthållare, klart tillhörde stadens ekonomiska och sociala elit. De handelsmän och andra stadsbor som tillkom bland rusthållarna tillhörde, på samma sätt som bonderusthållarna, samhällets "mest aktiva och framåtsträvande" individer.[128]

Denna redovisning av stadsbornas ekonomiska förhållanden blir missvisande, om man inte också beaktar att många var *skuldsatta.* Som nämnts fick Västerås inte något bankkontor under 1600-talet, vilket en del hade önskat. Man kunde då låna i Rikets Ständers Bank i Stockholm. Ett 40-tal hade under några år vid behov av likvida medel lånat från stadskassan, s.k. lån av stadens överskott. Mindre summor lånades, t.ex. för en begravning, av änkor, av hantverkare, åkare eller skeppare, och större summor av handelsmän. Som bankens eller stadens säkerhet gjordes anteckning om de gjorda lånen i rådstugurättens protokoll. I allmänhet satte man då sin gård eller del av gård *i pant* för lånet.[129] Det fanns också de som genom att stå som

[125] Generalmönsterrullor, Livregementet till häst, KrA.
[126] Roteringshandlingar, 1625–1699, Landskontoret, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[127] Jfr Stadin 1979, s. 148.
[128] Rask 1978, s. 145 ff.
[129] Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.

borgensmän för någon, själva blev ruinerade. Till dem som råkade illa ut hörde borgmästare Remmer.[130]

Om skuld och gäld ger många boupptecknings upplysningar. Silverskedar och andra föremål pantsattes i stora mängder hos kramhandlarna.[131] De redan fattiga tvingades pantsätta det nödvändiga och blev ännu fattigare. Så måste t.ex. Abraham skomakares änka pantsätta sin andel i en mindre gård och två av sina tre kor för att få pengar till sin mans begravning.[132]

En ekonomisk och social säkerhet för alla stadsbor i 1600-talsstaden utgjorde innehavet av gård eller del av sådan, liksom ägande av jord. Vi skall därför se också på dessa förhållanden.

2. Innehav av tomter, hus och jord

Typiskt för den förindustriella staden var, menade Sjoberg, att den oftast omgavs av en mur. Men också inom staden fanns "murar" som delade upp den än mer, hävdade han.[133] Sextonhundratalsstaden Västerås avskildes i likhet med många andra svenska städer denna tid från den omgivande landsbygden med ett tullstaket och tullportar vid infartsvägarna. Innanför staketet bodde stadsbefolkningen på en mycket liten yta, som ännu vid mitten av 1800-talet endast omfattade ungefär 72 hektar. Kumlien har påpekat att Västerås trots allt i jämförelse med Stockholm i äldre tider utbredde sig över en tämligen stor areal.[134] Många svenska städer fick dock under 1600-talet en förändrad och större yta, medan Västerås behöll sin yttre gräns men kunde tillvarata marken på ett nytt sätt.

De viktigaste förändringarna i detta avseende under 1600-talet, skedde i samband med Stora gatans tillkomst år 1648.[135] Staden fick då enligt renässansens nya idéer en rakt dragen genomfartsled i stället för den som utgjorts av Smedjegatan och dess fortsättning som en slingrande gata av medeltida utseende.[136] I den instruktion som gavs ingenjören Johan Åkesson i sept. 1644 om hur staden skulle

[130] Rrp 1693-03-04, Västerås stads arkiv, ULA. Se även Rrp 1696-01-15 beträffande rådman Falten Faltenssons änka och hennes kaution för befallningsmannen Israel Dahl, Västerås stads arkiv, ULA.

[131] Bou efter handelsmannen Johan Månsson Holm 1708 och handelsmannen Lars Andersson 1706, 10–12 juli, Västerås stads arkiv, ULA.

[132] Bou efter Abraham (Eriksson) skomakare 1695-03-15, Västerås stads arkiv, ULA.

[133] Sjoberg 1960, s. 91.

[134] Historisk statistik för Sverige 1. 1969, s. 62, Kumlien 1971, s. 180 f.

[135] Beslut om gatuförändringen togs redan år 1644, men den realiserades inte förrän efter påstötning från landshövdingen Stiernsköld, Landshövding Stiernsköld till Axel Oxenstierna, (E 735), Axel Oxenstiernas arkiv, RA.

[136] Jfr Améen 1964.

"reguleras och reformeras" sades, att hänsyn inte skulle tagas till vem som tidigare bott på en tomt. Vid torg och större gator skulle de få bygga som ville göra det med vackra hus. De däremot som hade ringa medel att bygga med skulle hänvisas till tvärgatorna. Alla tomter skulle göras lika stora, men det var tillåtet att ta en och en halv eller två tomter.[137] Detta förslag kom dock aldrig att förverkligas. Tomterna var fortfarande vid den första riktiga kartans tillkomst år 1688 av mycket olika storlek och utseende.

Självägda tomter hade vid gatureglerингen tagits från åtskilliga stadsbor till nya gator och torg med löfte om ersättning med annan tomt. Denna ersättning diskuterades ännu vid slutet av 1600-talet. Åtskilliga hospitals- och kyrkotomter hade också försvunnit eller förändrats. Några hade blivit så utstakade, att en del av tomten kom att tillhöra domkyrkan och en annan del staden. Detta ändrades vid ett tomtskifte mellan Västerås stad och domkyrkan, som upprättades på rådhuset den 26 dec. 1660.[138] Åtskilliga nya hustomter hade staden också erhållit vid det s.k. Nya Torget.

Som ofta framhålles i stadshistorisk litteratur, donerade kronan mark tills täderna som en finansiell hjälp till stadens uppbyggande, speciellt av officiella byggnader där. De ofta förekommande stora stadsbränderna gav också anledning till finansiellt stöd åt städerna. Varje generation måste t.ex. i Västerås bygga upp staden på nytt: år 1648 vid gatuförändringarna, år 1668 och år 1714 efter bränder.

En betydelsefull förändring av stadens markanvändning gjordes också vid 1600-talets slut, då det blev förbjudet att så råg eller korn inom stadens staket. Tidigare hade vretar, dvs. mindre åkrar, funnits i själva staden. Konterfejaren Israel Morman hade t.ex. gjort åker av en plats i kanten av staden som tidigare bestått av sju tomter.[139]

Västerås fick i likhet med flertalet svenska städer under senare delen av 1600-talet genom lantmäteriet sin första riktiga karta. Lantmätaren Jonas Carlsteens karta över Västerås stad av år 1688 – se sid. 106 – och en följande tomtbeskrivning upptar tomterna inom stadsområdet med åsatta nummer. I beskrivningen anges tomternas användning som hustomter, trädgårdar, kålgårdar och vretar. Tomterna är vidare upptagna efter ägare, vilket vid en sammanräkning, som också Kumlien har upptagit, visar de antal som anges i tabell 26.[140]

[137] Städers acta: Västerås, RA. Planen finns bevarad i kartavd., RA.

[138] De hospitalskyrkans räkenskaper, som finns i Västmanlands Länsmuseum, innehåller upplysningar om hospitals- och kyrkotomter, vilka genom den s.k. gaturevningen år 1648 hade försvunnit och förändrats. Biskopen Olaus Laurelius och domprosten Petrus Dalekarlus översände till Kammarkollegium en specificerad räkning på den förlorade inkomst kyrkan därigenom hade förorsakats. En förteckning av år 1656 ingår över de stadsbor som byggt på kyrkans tomter, bl.a. på den gamla S:t Ilians kyrkogård. Hospitalskyrkans räkenskaper, Västmanlands Länsmuseum.

[139] Rrp 1688-03-28, Västerås stads arkiv, ULA.

[140] Lantmätaren Jonas Carlsteens karta år 1688 över Västerås stad med tomtbeskrivning, T 72, SLA, Kumlien 1971, s. 182.

Fig. 3. Jonas Carlsteens karta av Västerås stad år 1688. SLA.

Tabell 26. Fördelning av Västerås stads tomter år 1688.

	Hustomter	Övriga tomter	Summa
Stadens grund	137	43	180
Självägande grund	166	56	222
Domkyrkans grund	53	1	54
Hospitalstomter	10	2	12
Frälsetomter	4		4
Tomter av Kungsängen			2
Summa	370	102	474

Källa: Jonas Carlsteens karta år 1688 över Västerås stad, T 72, 1:15, SLA.

I staden fanns således fria och ofria tomter. I de äldre svenska städerna innehades en del av tomterna sedan urminnes tider av privatpersoner med full ängaderätt.[141] Dessa betecknades som *fria* eller självägande *tomter*. De *ofria tomterna* ägdes av staden, domkyrkan eller hospitalet och upplåts till enskilda, som innehade dem mot en årlig avgift, s.k. tomtören. Rätten att upptaga tomtören uppfattades som en av kronan åt staden förlänad rätt av privilegienatur.[142] Tomtörena var låga – mellan ½ och 2 daler smt – och ändrades inte under överskådlig tid i Västerås, vilket framgår av stadens och kyrkans räkenskaper, såvida inte tomterna hade ändrats. De kunde därför inte anses som en verklig ersättning för besittningsrätten.[143]

De ofria tomterna kan således sägas ha varit ofria i dubbel bemärkelse: dels i förhållandet mellan kronan och staden, dels mellan staden och den enskilde.[144] Betydelsefullt är att *besittningsrätten* till ofri tomt inte var tidsbegränsad. Vid dödsfall gick gården, dvs. husen, vanligen i arv till de efterlevande och besittningsrätten till tomten medföljde. Besittningsrätten var således ärftlig. Men vid överlåtelse av byggnad på ofri tomt krävdes att tomten hembjöds till ägaren, dvs. till staden eller kyrkan. Därigenom förhindrades att nyttjanderätten skiljdes från äganderätten för all tid.[145] Besittningsrätten till tomten upptogs ibland i bouppteckningsarnas värdering av gården, dvs. byggnaderna. Hävderätten till en tomt nära Östra tullen vid Stora gatan, för vilken man betalade 1 daler 28 öre kmt årligen i tomtöre till staden, åsattes t.ex. värdet 70 daler kmt.[146] Byggnaderna på tomten ägdes av den som stod för gården och betalade tomtörena

[141] LB 2, s. 354.
[142] ibid.
[143] Jfr Jutikkala 1963.
[144] Jfr LB 2, s. 358.
[145] LB 2, s. 365, Jutikkala 1963, s. 11. *Hembud* är ett gammalt rättsbegrepp, som innebär att man erbjuder, "hembjuder", något att köpas eller inlösas av den som har förköps- eller lösningsrätt till det hembjudna.
[146] Nr 170 på Carlsteens karta, Bou efter besökaren Lars Persson 1698, Västerås stads arkiv, ULA. Tomtöreslängd i Västerås stad, 1697 års landsbok, Västmanlands län, RA.

och skulle underhållas av dem som bodde där. Hävderättigheten till kålgårdstomter såldes.[147]

Trots den obetydliga yta de äldre städerna besatt, fanns där ändå tomter som låg *öde*. En förordning fastställde år 1650 för hela riket, att en tomt som tre år hade legat öde skulle tillfalla staden.[148] Ingen skillnad gjordes då, som Jutikkala påpekat, mellan de ofria och de fria tomterna.[149] Sådana öde tomter omtalas också i Västerås. Arvingarna efter Mickel bagare innehade en längre tid en ödetomt vid Stora gatan, som sedermera inköptes av tullinspektoren Basilier.[150]

En annan öde tomt fanns, också den i en central del av staden, som inköptes av byggmästare Delwits.[151] Den förra utgjorde en fri tomt, medan den senare till en del var fri tomt och för resten av tomten betalades tomtören till staden.[152]

Stadstomter hade som tidigare påpekats ändrat ägokategori. Detta hade under 1600-talet skett genom bl.a. försäljning. Som Kumlien framhållit, gav konung Gustav II Adolf år 1621 domkyrkan tillstånd att som sin egendom sälja någon tomt och genom lämplig placering göra köpeskillingen räntabel för att använda som domkyrkans byggningshjälp.[153] Exempel på tomter som domkyrkan sålde är kyrkans trädgårdstomt som trädgårdsmästarens måg, handelsmannen Lars Andersson, inköpte samt den tomt som borgaren Erik Eriksson i april 1664 köpte vid den del av ån som kallas Smäcken. Andra tomter kom i stället i domkyrkans ägo genom testamentering eller inköp.[154]

I Riksregistraturet finns ett exempel från 1680 på att en enskild person blev upplåten en kronotomt i staden. Då gavs borgaren och sämskmakaren Johan Bengtsson Fogt i Västerås konfirmation på en tomt i staden, vilken där benämnes kronotomt, och som hans far tidigare erhållit två K M:ts brev på.[155]

Även frälsetomter förändrades i fråga om ägokategori. På Jonas Carlsteens karta och i dess beskrivning finns fyra frälsetomter upptagna. Förhållandena hade snart förändrats. Arvingarna till den s.k. Tidötomten erbjöd våren 1688 tomten till vem helst som ville köpa den.[156] Tomten låg då enligt Carlsteen alldeles öde. Den inköptes av staden och man planerade i dec. 1690, att staden där skulle bygga en egen gård till stadskällare.[157] Två av tomterna brukades av tullen.

[147] Rrp 1699-02-15, Västerås stads arkiv, ULA.
[148] LB 1, s. 359 f.
[149] Jutikkala 1963, s. 16.
[150] Rrp 1698-08-13, Västerås stads arkiv, ULA. Nr 328 på Carlsteens karta. Den såldes år 1692 till tullinsp. Basilier.
[151] Rrp 1699-12-20, Västerås stads arkiv, ULA. Nr 255 på Carlsteens karta.
[152] Tomtbeskrivningen till Jonas Carlsteens karta av nr 328 och 255, T 72, SLA.
[153] Nordin 40, UUB, Kumlien 1971, s. 189 f.
[154] Domkyrkans gårdar, tomter och hemman 1536–1883, DKA.
[155] RR 1680-10-30, RA.
[156] Rrp 1688-03-28, Västerås stads arkiv, ULA.
[157] Rrp 1690-12-19, Västerås stads arkiv, ULA.

Den sista av dessa tomter, den s.k. Gäddeholmsgården, ägdes av fru Märta Posse på Gäddeholm, som enligt hennes egen förklaring ville ha gården i staden för sina betjänters skull, då de någon gång kom dit. Hon hyrde ut gården till en hattmakare men också en del av den för en handelsbod.[158]

För den som ägde gården var det betydelsefullt, om den låg på fri eller ofri grund, dvs. om man var ägare till tomten eller ej. Tomten värderades högt och hade högre värde om den var välbelägen, vilket denna tid betydde att den låg intill något av de båda torgen. En fri tomt vid Klostergatan mellan torgen kunde t.ex. värderas till 1.500 daler kmt, medan en fri tomt av samma storlek nordöst om domkyrkan kunde uppskattas till 220 daler kmt.[159] Också själva byggnaderna var allmänt högre värderade om de låg på självägd grund. En självägd gård denna tid vid Stora gatan värderades t.ex. till 1.500 daler kmt, medan en gård inte långt därifrån vid samma gata men på stadens grund uppskattades till 400 daler kmt.[160] Enskilda som önskade bygga större, värdefullare byggnader köpte således först en fri tomt. Borgmästaren Johan Remmer inköpte t.ex. en tomt efter borgmästaren Johan Anderssons arvingar, landskamreren Johan Mehnlöös den fria tomt borgmästaren Adolph Willems ägt och räntmästaren Nils Nycop vid 1700-talets början en väl belägen tomt vid Slottsgatan, vilken tidigare bestått av två. Nycop lät där bygga en kostsam mur vid ån och en stor byggning vid gatan av 10 rum.[161] Domprosten Henrik Moraeus hade tidigare inöpt en tomt, som i likhet med flertalet här nämnda inköpta fria tomter, var belägen vid ån.[162]

De mest betydande handelsmännen innehade köpt eller ärvd gård vid Gamla eller Nya torget liksom vid Klostergatan. Beträffande skepparna kan sägas, att de under senare delen av 1600-talet innehade tomter på olika håll i staden, medan de under 1700-talet skaffade sig tomter närmare sjön.[163] Hantverkare köpte vanligen mindre tomter efter tidigare hantverkare.[164] Efter stadsbranden 1668 erhöll borgmästaren och en rad handelsmän, som fått sina gårdar avbrända, större summor pengar av brandhjälpen, medan hantverkare och andra fick mycket små belopp.[165] Stadsbranden och dess följder med ett återuppbyggande av staden förnyade utseendet av staden men

[158] 1699 års landsbok för Västmanlands län, fol. 1760, RA.
[159] Nr 258 och nr 67 på Carlsteens karta. Bou efter rådman Brandes och konterfejaren Israel Morman, Västerås stads arkiv, ULA.
[160] Nr 159 på Carlsteens karta. Bou efter krukmakaren Nils Johansson, Västerås stads arkiv, ULA.
[161] Rrp 1679-03-17 och Rrp 1701-02-08, Västerås stads arkiv, ULA, Bou efter räntmästaren Nils Nycop 1733-02-07, Västerås stads arkiv, ULA.
[162] Nr 98 på Carlsteens karta. Köpebrev 1687-10-21 och fasta 1688-07-18 enligt Rrp, Västerås stads arkiv, ULA.
[163] Husförhörslängd nr 1 och 2, Västerås kyrkoarkiv, ULA.
[164] Se t.ex. Rrp 1698-03-08, Västerås stads arkiv, ULA.
[165] Rrp 1669-02-25, 1669-08-16 och 1670-12-05 med följande dagar, Västerås stads arkiv, ULA.

bevarade de sociala avstånden mellan dess invånare. Jutikkala har påpekat, att renässansplanerna vid 1600-talets mitt gav upphov till stadens differentiering i sociala regioner, vilket många svenska städer är exempel på.[166] Senare stadsbränder ändrade således inte på detta åtskiljande av stadsbefolkningens olika grupper. Segregationen i markanvändningen är således ett 1600-talsfenomen.

De som *ägde gård* på egen tomt var de handelsmän som tillika var rådmän eller arvingar till sådana, andra medlemmar av magistraten eller slottsförvaltningen, ofta tillhörande stadens gamla handelssläkter. Gårdarna och tomterna kunde gå i arv genom flera släktled. Om en sådan gård såldes, var det i regel till en ny handelsman. Till dessa med äldre gårdar hörde släkterna Jernstedt, Rasmundsson, Smalbäck, Trummel m.fl.

Andra kategorier med gård på egen grund var landskamrerer, lanträntmästare, vägare, någon tullnär, domprostänkor och kyrkoherdar i stiftet, vilka tidigare innehaft tjänster som lektorer i staden. Dessa hade vanligen inköpt sin gård, ofta efter en företrädare i tjänsten. Sådana gårdsköp kan ses som tecken på socialt och ekonomiskt välstånd, företagna av aktiva och framåtsträvande individer i staden.

Några skeppare och åkare hade mindre egna tomter och gårdar. De hantverkare som tillhörde samma kategori var några representanter av skomakare, murmästare, skräddare, krukmakare, glasmästare, snickare och smeder. De var ofta i små ekonomiska villkor, men den ärvda gården, om än så liten, bör för dem ha varit av stor betydelse.

Gårdsägare på ofri grund var flertalet hantverkare, skeppare och tullskrivare. Också dessa gårdar, dvs. byggnaderna, kunde som nämnts ärvas eller säljas. Även någon ägare av en mer betydande gård på ofri grund fanns emellertid i staden. Så inköptes t.ex den s.k. Stadsgården på stadens tomt år 1691 av apotekaren Jagenteufel. Då apoteket skulle övergå i nya händer ingick också gården i köpeförhandlingarna.[167]

Regeln tycks ha varit, att den som ärvt en gård på fri grund behöll den om möjligt inom släkten. Därför kunde också hantverkare eller skeppare i små ekonomiska villkor äga en sådan. Såldes dessa gårdar var det vanligen till någon i samma yrkeskategori. Man övertog naturligtvis gärna en gård, där det redan fanns en passande verkstad eller tjänliga anordningar och/eller läge för en viss sysselsättning.

Några stadsbor hade möjlighet att, då tillfälle bjöds, *inköpa gårdar*. De som främst gjorde detta, inte för att själva bebo dem utan för att sälja dem vidare eller hyra ut dem, var under de senare decennierna av 1600-talet i Västerås byggmästaren Marcus Delwits, stadssek-

[166] Jutikkala 1963, s. 31.
[167] Rrp 1691-10-19, Västerås stads arkiv, ULA.

reteraren Peter Westeberg och handelsmannen Lars Olofsson.[168] Dessa bättre gårdar var en god säkerhet då man önskade låna pengar för att få likvida medel till något företag. En rad stadsbor hade också som nämnts använt sig av denna möjlighet att *pantsätta* sin gård för att utverka lån ur stadskassan eller från banken i Stockholm.[169] Åtskilliga gårdar, både på fri och ofri grund, liksom humlegårdar eller kålgårdar, hade emellertid fått *inteckning* på grund av obetalda skulder. De som gjort dessa inteckningar var handelsmännen Lars Olofsson och Johan Rasmundsson – dessa båda ett stort antal – den senares son, stadssekreteraren Petter Westeberg, och slottsfogden Arvid Jernstedt, men också andra som skepparåldermannen Grels Ersson och byggmästaren Marcus Delwits. Till de stadsbor som hade intecknade gårdar eller tomter hörde murmästare, sämskmakare, krukmakare, snickare och konterfejare, dvs. de lägre hantverkare och stadsbor som ovan omtalats som ägare av små, ärvda gårdar.[170]

Fram till tillkomsten av den kungl. förordningen av den 11 nov. 1730 var inteckning möjlig att få i hus och byggnader även på ofri grund beroende på att såväl lös som fast egendom denna tid kunde intecknas. Hus och byggnader räknades ännu såsom lös egendom.[171]

Vid arvskiften *delades* gården så, att den överlevande maken eller makan fick halva gården och barnen gemensamt den andra halvan. Bouppteckningsarna talar därför t.ex. om att en son ägde ¼ av en halv gård. Att en gård delades av två ägare var därför inte ovanligt, men problem uppstod när någon ville få ut sin rätt i gården. Tvister och osämja kunde då uppstå mellan dem som skulle dela gården. En hantverkare försökte t.ex. få sin son, som önskade gifta sig och bosätta sig i sin del av gården, i stället "uti båtsmanshopen" för att få behålla gården ensam.[172]

För en del stadsbor ingick, som framhållits, *tjänstebostad* i lönen. Bland länsstyrelsens tjänstemän hade landshövdingen en särskild landshövdingegård på slottstomten.[173] I övrigt var det kyrkans anställda som hade tjänstebostäder. En stor del av kyrkans tomter var anslagna till ämbetsgårdar för dem av kyrkans och skolans anställda, för vilka tjänstebostad ingick i lönen. Till dessa hörde biskopsgården, lektorsgårdarna och boktryckarens gård. Domprostgård, kaplansgård och klockaregård var stadens angelägenhet och var också tjänstebostäder som ingick i lönen.

[168] Rrp 1680- och 1690-talen, Västerås stads arkiv, ULA.
[169] Västerås stads räkenskaper, 1696 års landsbok, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA.
[170] Diverse register, Actor causae J. Nordschölds kontor, Reduktions- och räfstearkiv, RA.
[171] LB 2, s. 364.
[172] Dkp. 1675-10-13, VDA.
[173] Jonas Carlsteens karta över Västerås stad år 1688, T 72, SLA, Slottsräkenskaper 1689, 1690 och 1695–1698, RA. Jfr O:son Nordberg 1975, s. 135 f.

Man kan ställa frågan vilken roll dessa ämbets- och tjänstegårdar spelade för 1600-talets löntagare. Också där fanns en skillnad. Innehav av egen gård hade emellertid också ekonomiska konsekvenser för stadsborna i fråga om tillgång på föda av olika slag. Det är därför av intresse att se närmare på dessa förhållanden.

En hel del av stadens tomter utgjordes av kalgårdar, trädgårdar och humlegårdar. Tidigare hade också vretar funnits i själva staden, men som nämnts blev detta mot århundradets slut förbjudet. För odling av sädesslag skulle i stället stadens mark i omgivningarna brukas.

Inne i staden fick man däremot hålla husdjur som kor, grisar och höns. Somliga hade också häst. Som tydligast framgår av bouppteckningarna hade gårdarna i staden därför också fähus och stall. Också de inventeringar som gjordes av kyrkans gårdar vissa år upptar sådana i samtliga gårdar, även i biskopsgården.[174] Genom tullportarna gick, som då och då omtalas, därför gödsel ut från staden och säd från åkrarna utanför staden tillbaka in. Klart framgår emellertid av bouppteckningarna, att de som ägde mer av husdjur inte hade dessa i gården i staden utan på andra gårdar utanför staden. Så hade t.ex. handelsmannen Johan Jernstedt två kor i staden, medan han vid sina hemman utanför staden hade sju kor på Lundby-hemmanet och tio kor och kalvar på Dingtuna-hemmanet.[175] Gårdarna inne i staden kan därför inte anses ha varit bondgårdar. Hållandet av husdjur inne i staden ingick som en naturlig del i det självhushåll man hade. Kor, grisar och höns var en ekonomisk tillgång för familjen genom den föda man fick härigenom. De som saknade gård och husdjur, saknade också denna tillgång till föda och måste i stället köpa den. Detsamma gällde om innehavet av åkrar utanför staden. Man talade därför om "de fattiga som måste köpa sitt bröd".[176]

Under 1600- och 1700-talen var så gott som alla svenska städer omgivna av en betydande areal av *stadsjord*, bestående av åkrar, ängar och hagar. Denna stadsjord hade vid olika tillfällen av kronan donerats städerna till deras förkovran och borgerskapets understöd.

För uppgifter om stadsjordarnas omfattning och fördelning finns från 1680- och 1690-talen för ett stort antal städer ett utomordentligt källmaterial. Själva tillkomsten av detta källmaterial hör så specifikt samman med stadsjordarnas historia beträffande dess fördelning, att den här först måste beröras.

År 1695 erhöll samtliga landshövdingar i riket genom ett kungl. brev befallning om att låta upprätta inte bara en korrekt plan över alla tomter i länets städer utan också efter en noggrann undersökning

[174] Domkyrkans gårdar, VDKA.
[175] Bou efter Johan Jernstedt febr. 1703, Västerås stads arkiv, ULA.
[176] Rrp 1691-01-, Västerås stads arkiv, ULA.

låta avfatta en exakt karta på alla jordägor, tillhörande städerna, bestående såväl av åker, äng som mulbete. Rannsakningarna skulle företagas därför att konungen erfarit att dessa donationer, som givits städerna till allmän nytta, i stället kommit i privata händer och att magistratspersoner, som varit anförtrodda att administrera donationerna, genom köp och på andra sätt själva lagt dem under sig. Dessa missförhållanden omtalas sålunda i klarspråk i detta Karl XI:s brev.[177]

Landshövdingarna uppdrog i sin tur åt lantmätarna på respektive orter att utföra de anbefallna kartorna, vilket ledde till att vi från 1600-talets sista år har en rad historiskt mycket värdefulla kartor över svenska städer med tillhörande beskrivningar av stadsjordarna.[178] Som Humle i litteraturen om det svenska lantmäteriet framhållit beträffande dessa stadskartor från 1600-talets senare år, kan man också i motiveringen till dem igenkänna reduktionens grundtankar. Den oriktigt disponerade donationsjorden skulle inte återföras till kronan utan till städerna. Kronans intresse var emellertid att finna, huruvida den gått miste om någon avrad, som var bestämd att inflyta från denna. Beslutet om upprättandet av dessa kartor togs således inte av lantmäteriets ledning utan av konungen.[179] Förslaget kan dock ha kommit från någon annan.[180]

För Västerås del hade lantmätaren Jonas Carlsteen redan den 16 nov. 1687 fått i uppdrag att inte bara upprätta den tidigare nämnda kartan över staden med dess tomter innanför staketet utan också utförliga kartor över stadsjorden med noggrann redovisning av dennas olika beståndsdelar, areal och brukare.[181] En av kartorna, utgörande en översikt av samtliga stadens jordar och deras olika lägen, visas i fig. 4 sid. 115. Över var och en av dessa jordar upprättades en särskild karta. En förteckning över stadsjordens olika naturer tillkom, med uppdelning av den samlade jorden på åker, äng och hagar. Enligt denna skulle den samlade arealen av Västerås stadsjord ha utgjort 550 tnl åker, 273 tnl äng och 149 tnl hagar. [182]

Stadens åkerjord var dock ingalunda av enhetlig jordnatur och stod på intet sätt i samband med till staden avlagda tomtören, vare sig i fråga om areal, brukare eller avkastning. Tack vare lantmätaren Jonas Carlsteens insamlade upplysningar rörande stadsjorden i Västerås och hans noggranna beskrivningar av ägoförhållandena, och att

[177] Samlingar i Lantmäteri 1, nr 150, 1695-08-14, s. 197. Brevet är också avtryckt i sin helhet hos Humle 1928, s. 212.
[178] Humle 1928, Stadskartor, SLA. Om skillnaderna i de svenska stadskartornas tillkomsthistoria vid olika tider under 1600-talet ämnar jag återkomma i en senare uppsats.
[179] Se not 177.
[180] Lövgren 1980, s. 106, 179 f., Ekstrand 1901, s. XXXI.
[181] Akt Västerås stad 28, VLLA.
[182] ibid. Till detta källmaterial ämnar jag återkomma i en senare uppsats gällande rikssammanhanget.

dessa jämte Carlsteens övriga handlingar är bevarade, finns nu en utmärkt källa beträffande stadsjorden.

Ett klart svar kan ges på frågan *hur stadsjorden var fördelad.* Den övervägande delen av stadsjorden innehades av dem som tillhörde magistraten, medan 71 av de 287 som utgjorde det allmänna borgerskapet, dvs. ¼ av dem som kan kallas vanliga borgare, hade någon del av stadsjorden och de andra ingen del alls. Någon del innehades av prästerskap och s.k. ståndspersoner, vilka här betydde tullinspektoren Basilier, landskamrerens änka, boktryckaren och några f.d. borgare i staden. Större delen av stadsbefolkningen innehade således alls intet av stadsjorden.

Vid den genomgång av Västerås stads jordar, som lantmätaren Jonas Carlsteen företog år 1688, gjorde han en sammanställning av de olika jordnaturerna, med magistratens andelar för sig samt andra ståndspersoners och borgerskapets för sig. Namnen på samtliga har upptagits. Av denna liksom av kartorna framgår således, vad var och en innehade av stadsjorden.[183]

Förutom den under Västerås stad belägna och sorterande åkern, bestående av Östra Ladugårdsjorden, Skälängsjorden, Kungsängsjorden, Stohags- och Ekebyjordarna, vilka var donerade staden emot järnavrads erläggande, fanns även skatte- och självägande jord, belägen på åtskilliga ställen, vilken Carlsteen i ett memorial ville anse som kronojord.[184] Possessorerna till skattejorden utgjordes av borgmästare och rådmän, andra tillhörande magistraten såsom stadssekreteraren, eller arvtagare till tidigare sådana samt till en landskamrer och en räntmästare. De utgjordes inte av handelsmän utanför denna krets, vilket här måste påpekas. Det var således inte som en ekonomisk elit av handelsmän de innehade den stora andelen stadsjord, utan som makthavare i staden.

En annan fråga är, *när och hur de kommit i besittning* av denna stora andel av stadsjorden. Åkerjord eller hävderätt till vretar och hagar av stadsjorden hade under flera decennier från 1600-talets mitt och därefter, då tillfällen givits, uppköpts eller givits magistratens medlemmar. Också självägd jord hade inköpts av dem eller på annat sätt kommit i deras händer. Dessa jordar brukades efter dem av änkor eller söner, som då vanligen tillhörde sin tids magistrat.[185] Borgmästaren Adolph Willems d.y. beviljades t.ex. utan någon vedergällning den hage vid Kampängsbron, som hans far tidigare hade utnyttjat som borgmästare.[186] Landshövdingen Claes Stiernsköld hade under sin tid i Västerås, dvs. vid 1600-talets mitt, som Carlsteen påpekade, sålt en vret till rådman Jacob Hinderssons arvingar, såle-

[183] ibid.
[184] ibid.
[185] ibid., Rrp 1660–1680-talen, Västerås stads arkiv, ULA.
[186] Rrp 1668-05-26, Västerås stads arkiv, ULA.

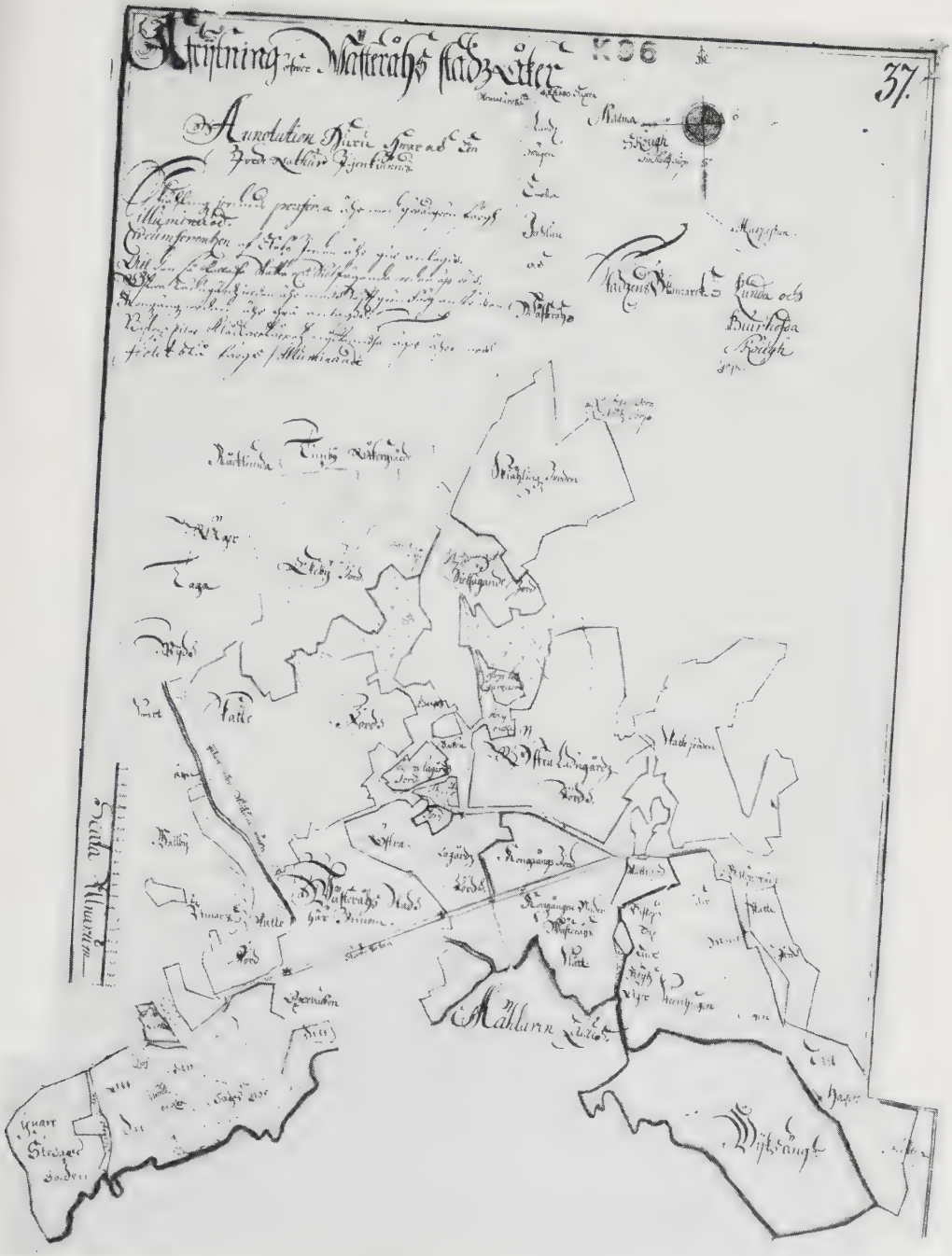

Fig. 4. Västerås stadsjord år 1688. Karta K 96 av Jonas Carlsteen. SLA.

des till syskonen Jernstedt. Vreten var tagen dels från Östra Ladugårdsjorden och dels av Kungsängen, dvs. jord som var donerad borgerskapet i gemen.[187] På stadsjord hade flera rådmän ett torp beläget. Så fanns t.ex. rådmännen Sven Anderssons, von Bergens och Jernstedts torp.[188]

Wiks äng, med 99 tnl areal, hade, efter Kammarkollegiets resolution av den 3 juli 1644 och drottning Kristinas konfirmerande genom brev av den 27 juli 1646, donerats staden till inrättande av ett tegelbruk, för att staden skulle kunna bebyggas med varaktiga stenhus och tegeltak. Ängen delades mellan stadens borgmästare och råd, som inbärgade där ännu år 1697 tillsammans 78 lass hö, varav borgmästaren erhöll 29 lass, och resten delades mellan de övriga i magistraten. Det tegelbruk som inrättats där, brände som högst 18000 tegelstenar årligen.[189]

Östra Ladugårdsjorden var tillika med ängen Trådaren och dess fiskevatten samt tre hemman Iggeby den 6 maj 1598 av Karl IX donerad Västerås stads borgerskap, och då uttryckligen alla dem som drog stadens tunga, emot en årlig avgift till kronan av 90 skeppund stångjärn. Tanken var ursprungligen att på ladugårdsjorden skulle anläggas en humlegård till allas bästa. Snart brukades den i stället till åker.[190] Av denna järnavradsjord ägde tidigare under 1600-talet flera av stadens borgerskap sin andel, som senare inte förmådde betala avraden för den och som då förlorade sin rätt att inneha åkern. Deras andelar gavs till sådana som kunde lämna avrad. Följden blev sedan att några hade mycket, somliga litet och de flesta ingenting.[191]

Trådaröängen var en tid under 1600-talet i enskild mans ägo. Den fråntogs staden år 1650 och donerades av drottning Kristina till greven Carl Maurits Leijonhufvud. År 1668 återlämnades den till staden.[192]

Som lantmätaren Jonas Carlsteen således fann och uppvisade med kartor och förteckningar, hade det mesta av stadsjorden under 1600-talets lopp kommit att brukas av borgmästare och rådman. Förteckningen visar, att de av meniga borgerskapet som hade någon andel av jorden, var äldre stadsbor, och att dessa andelar oftast var ytterst små.[193] Denna förändring i stadsjordens fördelning hade skett under en längre tid, och landshövdingarna hade mer varit ett stöd för borgmästare och råd än för menige man. Borgmästare och rådman ansåg, att de var i sin fulla rätt, ärvd, köpt eller given. Detta tvivlade

[187] Jonas Carlsteens memorial, Akt Västerås stad 28, VLLA.
[188] Jonas Carlsteens kartor, Akt Västerås stad 28, VLLA.
[189] Akt Västerås stad 28, VLLA, Länsräkenskaper 1697:2, Västmanlands län, RA.
[190] Stadens äldstes arkiv, VSA.
[191] Västerås oordningar, Stadens äldstes arkiv, VSA, Kommissionen för Västerås stadsjord (AK 102), RA.
[192] Akt Västerås stad 28, VLLA, Kommissionen för Västerås stadsjord, (AK 102), RA.
[193] ibid.

emellertid det allmänna borgerskapet på. Dessa borgare menade, att också de hade rätt till donerad stadsjord.[194]

Stadens gemena borgerskap gjorde under 1680-talet en allvarlig ansträngning att få en omändring till stånd i fråga om användningen av stadsjorden. De reste sig i en gemensam aktion mot borgmästare och råd för att få betesmark för sina djur. Händelsen är ett viktigt inslag i stadens sociala historia, och stadens behandling av ärendet är betecknande för relationerna i stadssamhället vid 1600-talets slut. Samtidigt visar den vilken roll stadsjorden spelade för olika kategorier av stadsbor.

Då borgerskapet på valborgsmässo-rådstugudagen 1686 åter anhållit om att stadens betesmark, som instängts till hagar som användes av enskilda, skulle utläggas igen till allmän betesmark, hade landshövdingen och rådet endast utlovat att ny syn först skulle hållas. Borgerskapet som förstod, att inte heller det året någon ändring skulle komma att företagas, tog då saken i egna händer. Ett 50-tal av dem slöt upp och högg ner ungefär 300 famnar gärdsgård vid ett par sådana hagar och vretar.[195]

Dessa borgare åtalades för att genom en oförsvarlig gärning ha stört den allmänna freden, förgätit sin borgerliga ed och alldeles förbigått sina förmän, landshövdingen, borgmästaren och rådmännen. I en besvärsskrift till landshövding Gyldenhoff och magistraten framhöll rådmannen Henrik Brandes, att dessa borgare i avundsjuka haft uppsåtet att förstöra hans åker och att ofoget var så mycket större som hagen ifrån långliga tider varit instängd.[196]

Borgerskapet begärde sedan i en supplik till landshövdingen, att främmande och opartiska män skulle uppta deras besvärspunkter, eftersom de omöjligen kunde anförtro saken åt sina egna. På en lista förklarade 124 stadens småborgare, främst hantverkare och skeppare, med namn och bomärken, sitt stöd och samtycke inte bara till suppliken utan också till den våldsverkan som gjorts. Av kommissorialrätten dömdes de för detta så småningom att tillsammans böta 1.000 daler smt.[197]

Som anstiftare av oroligheterna och ledare för de uppstudsiga anklagades skräddaråldermannen Anders Hallenberg, två borgare med mindre handel, Mårten Olsson och Pehr Grelsson, skepparen Grels Ersson samt skräddaren Esbjörn Pehrsson. De båda förstnämnda fick plikta med 14 dagars fängelse vid vatten och bröd, och de andra detsamma i 8 dagar.[198]

Det gemensamma försöket från stadens allmänna borgerskap att få

[194] Västerås oordningar, Stadens äldstes arkiv, VSA.
[195] ibid.
[196] ibid.
[197] ibid.
[198] ibid.

till stånd någon förändring i fördelningen och användningen av stadsjorden slogs således ned. Dessa borgare hade varit ohörsamma mot överheten, vilket inte var tillåtet i 1600-talssamhället. Det skall också framhållas, att dessa stadens makthavare också de var en enig krets.

Ändå fick borgarnas aktion i saken en positiv effekt. Den kommission som tillsattes att utreda relationerna mellan magistrat och borgerskap, fann de senares besvärspunkter vara av sådan art, att dessa meddelades konungen.[199] Karl XI fann, att "kunglig nåd och rättvisa" fordrade att förhållandena närmare undersöktes och att man hörde dessa betryckta undersåtar.[200] Den kungl. kommissionen ansåg som det säkraste medlet att landshövdingen lät genom lantmätaren avtaga all staden jord och rannsaka, om någon besatt jord som ej tillkom honom. Sådant skulle då kunna rättas.[201] På detta sätt tillkom således alla de kartor och beskrivningar som vi nu har av Jonas Carlsteens hand.

Västerås stads skyltullslängder, dvs. längder över de stadsbor som förde sin säd genom tullportarna från stadsjorden, upptar för de senaste åren av 1600-talet och de första av 1700-talet i stort sett samma antal namn som Carlsteens förteckning på innehavare av stadsjord.[202] Någon större förändring av fördelningen hade således inte skett dessa år.

Som nämnts hade stadsbor även *egna gårdar utanför staden.* Redan de sista åren av 1600-talet omtalas borgare i Västerås med skattegårdar i socknarna utanför staden. Så ägde t.ex. handelsmannen Anders Persson skattehemmanet Grippeby i Dingtuna socken, vilket han år 1697 omtalas ha mycket reparerat och förbättrat.[203] Handelsmannen Johan Hyding ägde hemmanet Ellberga i Dingtuna socken. Dessa båda handelsmän tillhörde inte rådmanskåren. Två handelsmän fanns som tillika var rådmän, vilka tidigt innehade skattegårdar. Den ene av dem var Lars Olofsson med Sörby hemman i Badelunda socken. Vid sin bortgång år 1702 hade han en rad sådana sig tillpantade gårdar. Tidigare nämndes också rådmannen Johan Jernstedt, som samma tid ägde hemmanet Hacksta i Lundby socken och Sippersta i Dingtuna socken.[204] Under de första decennierna av 1700-talet utökades antalet stadsbor med skattegårdar utanför staden.[205]

Slutligen fanns några få stadsbor med *frälsehemman.* Landshövdingen Polycarpus Cronhielm hade t.ex. frälsehemmanen Flosta i Altuna

[199] Kommissionen för Västerås stadsjord, (ÄK 102), RA.
[200] RR 1687-03-08, RA.
[201] Kommissionen för Västerås stadsjord (ÄK 102), RA.
[202] Skyltullslängder, 1697–1703 års landsböcker, Västmanlands länsstyrelses arkiv, ULA, Carlsteens förteckning, Västerås stad 28, VLLA.
[203] Bou efter handelsmannen Anders Persson 1697-09-25, Västerås stads arkiv, ULA.
[204] 1705 års landsbok, ULA, Bou efter Johan Jernstedt febr. 1703, Västerås stads arkiv, ULA.
[205] Bou 1700-talet, Västerås stads arkiv, ULA.

socken i Västmanlands län, Hakunge i Össebygarns socken i Stockholms län, Hvilsta i Klosters socken i Södermanlands län samt Segloraberg i Seglora socken och Hyltenäs i Örby socken, båda i Älvsborgs län.[206] Hans hustru Hebbla Cronhielm hade två frälsehemman Löstad i Tillberga socken i Västmanland.[207] Biskopen Carl Carlsson hade ½ frälsehemman Skougsta i Lillhärads socken i Västmanland.[208] År 1696 innehade han också en gård Eketorp i Västerhanninge socken, för vilken han tilläts behålla säterifrihet.[209]

3. Sammanfattning

Som synes har det inte varit möjligt att göra en direkt jämförelse mellan stadsbornas inkomster eller förmögenhet. Den absoluta nivån för de olika kategorierna är omöjlig att nå. Trots källmaterialets begränsning är det ändå lätt att se de stora skillnader som förelegat.

Inkomstnivån befanns i samtliga grupper av stadsbefolkningen vara ofantligt olika. Vid en jämförelse av *inkomstförhållandena* i de olika grupper, som stadsbefolkningen här indelats i, gjordes bestämda iakttagelser.

I *handelsgruppen* kunde man sålunda finna tre olika ekonomiska skikt: en liten grupp handelsmän med höga inkomster men oerhört invecklade inkomstförhållanden, en ekonomisk mellangrupp av skeppare, handelsmän, vägaren vid järnvågen samt änkor med handelsverksamhet, alla med lägre inkomster, och slutligen en grupp av enklare skeppare, änkor med skepparverksamhet samt järndragare och mätare, med de lägsta inkomsterna.

I *kyrkans grupp* var inkomstnivåerna synnerligen olika med en högt betald liten elit, en bättre betald mellangrupp och en mycket dåligt betald undergrupp. Högsta inkomsten hade biskopen, därnäst domprosten och lektorerna och lägsta inkomsterna kaplaner, kollegor, domkyrkoringare och övriga kyrkans tjänare.

På samtliga tre områden *län/slott/tull* fanns en tjänsteman med en betydligt högre inkomst än de övriga. Dessa var landshövdingen, slottsfogden och tullinspektoren för länets småtullar. På samma sätt återfanns en ekonomiskt sett ytterst svag undergrupp på varje område. De utgjordes av skrivare, slottsknektar och de s.k. besökarna vid tullen. Också i denna grupp fanns en ekonomisk mellangrupp, dit övriga tjänstemän hörde.

[206] 1699 års landsbok, Älvsborgs län, fol. 2694, RA.
[207] 1699 års landsbok, Västmanlands län, fol. 1412, RA.
[208] 1699 års landsbok, Västmanlands län, fol. 1440, RA.
[209] Kammarkollegiets skrivelser till K M:t 1696-11-07, RA.

Slutligen visade sig i gruppen av *övriga stadsbor,* vilka inte tjänade stadens speciella funktioner, också några få med högre inkomster, en större ekonomisk mellangrupp och en undergrupp med låga inkomster. Till den ekonomiska eliten hörde här tjänstemän i högre ställning eller specialutbildning, t.ex. läkaren och apotekaren. Dessa hade dock lägre inkomster än den ekonomiska eliten i de grupper som tjänade stadens speciella funktioner. I mellangruppen fanns de hantverkare som hade de mest lönande hantverken. Lägsta inkomsterna hade den mycket stora andel av stadsbefolkningen som utgjordes av lägre hantverkare, de olika arbetargrupperna samt båtsmän och ryttare.

Vi kan således finna, att den förindustriella staden hade en mycket liten ekonomisk elit, ett större mellanskikt och ett överväldigande stort understa skikt.

Tidigare framhölls att de med större inkomster också hade större möjligheter att avyttra naturainkomster, t.ex. spannmål, i en handel som gjorde inkomsterna ännu större. De med mycket höga inkomster drev, som vi sett, företagsverksamhet av olika slag: bruksrörelse, utlåning av pengar mot ränta osv. Här fanns stora möjligheter för den initiativrike, för vilken var tid har haft sina förutsättningar och sina tillfällen. Var tid har också haft sådana som kunnat använda sig av dem. Här har det gällt att visa, vilka möjligheter som fanns för stadsbor i den äldre förindustriella staden. Utgångsläget, dvs. inkomsternas storlek, var, som vi sett, av avgörande betydelse.

Möjligheterna att själv kunna påverka sin situation, så att den ekonomiskt förbättrades, var för det stora flertalet mycket små. De som hade de lägsta inkomsterna saknade alla möjligheter. Som nämnts förbjöds t.ex. de fattiga tullnärerna att göra sig extra förtjänster genom försäljning av öl vid tullportarna. Hantverkarna skulle inte heller tillåtas att vid sidan av sitt hantverk ägna sig åt handel, eftersom stadslagen i kapitlet om burskap upptog förbud mot att idka två yrken i staden. Detta var till fördel för dem som ägnade sig åt handel, vilket var det mest inkomstbringande företaget i staden, och till nackdel för dem som ägnade sig åt hantverk.

Även i fråga om *tillgång till eller ägande av åker, äng och betesmark* var skillnaderna stora bland stadsbefolkningen. Några få hade mycket, en del något och större delen av stadens invånare alls ingenting. Den stadsjord, som av K M:t hade donerats staden till allmän nytta, hade snart kommit i privata händer. Vid 1600-talets slut innehades den övervägande delen av stadsjorden av dem som tillhörde magistraten. De stadsbor som inte hade klarat avgifterna för sin andel av stadsjorden hade fråntagits åkern och fick därigenom ännu sämre ekonomiska villkor. Andra bestämde över deras möjligheter att på något sätt utöka inkomsterna och förbättra sin allmänna ekonomiska

situation. Inför de lagar och förordningar, som stadens egna makthavare uppsatte för de fattiga var dessa maktlösa.

I den aktion, som gjordes rörande missförhållandena beträffande fördelningen av stadsjorden, deltog inte de som helt saknade sådan. I stället var de aktiva tillhörande den fjärdedel borgare som redan innehade någon del av stadsjorden. Felet var emellertid att denna deras andel i jämförelse med magistratens var så obetydlig, att den inte kunde förbättra deras ekonomiska situation. Denna utsaga om grupptillhörighet i 1686 års oroligheter i Västerås står i överensstämmelse med erfarenheter, som forskningen gjort beträffande individer eller grupper som främst strävar efter uppåtgående social mobilitet. Det är inte de lägst stående utan de som redan gjort något slag av framsteg, som gör ansträngningarna.

De stadsbor i Västerås som denna tid ägde jordbruk var ingalunda bönder. De tillhörde stadens ekonomiska och sociala elit, vilket betydde biskopen, landshövdingen, landskamreren, slottsfogden etc. Också någon handelsman tillhörde dem, såsom Lars Olofsson och Johan Jernstedt. Sjoberg har framhållit, att det faktum, att handelsmän finns med i den förindustriella stadens elit, inte betyder att alla handelsmän gör det. Eftersom handel är nödvändig i alla städer, fanns de som kunde nå välstånd genom att använda sig av handel. Detta lilla fåtal handelsmän som verkligen blev förmögna ökade sedan sina inkomster med samma medel som annan ekonomisk elit. De hade samma slag av förmögenhet och mål att eftersträva. I Västerås skaffade sig denna elit jordbruk, under 1600-talet främst genom rusthåll och sedan genom möjligheten att inköpa skattegårdar. Flera föredrog att liksom biskopen bo på dessa gårdar.

De ekonomiska skillnaderna mellan stadsborna visade sig slutligen också i deras *olika bostadsförhållanden*. För en del, landshövdingen, biskopen, prästerskapet och lektorerna, ingick tjänstebostad i lönen. Dessa stadsbor tillhörde den ekonomiska eliten, och några av dem inköpte också egen gård i staden, vilken sedan beboddes av andra stadsbor. Somliga anställda med låga inkomster erhöll i sin lön även en mindre summa till hyra av bostad. Sådana stadsbor var t.ex. kollegorna vid trivialskolan och stadens båtsmän.

Egen gård i staden låg antingen på fri och egen tomt eller på ofri tomt, dvs. på stadens, kyrkans eller hospitalets mark. De som ägde *gård på egen tomt* var de handelsmän, som tillika var rådmän eller arvingar till sådana, andra medlemmar av magistraten samt slottsfogden, vilka också tillhörde stadens gamla handelssläkter. Andra kategorier av stadsbefolkningen som innehade gård på egen grund var länsstyrelsens högre tjänstemän, domprostänkor och kyrkoherdar i stiftet som tidigare innehaft tjänster som lektorer vid gymnasiet. Några skeppare, åkare och hantverkare, varibland fanns skomakare,

murmästare, skräddare, krukmakare, glasmästare, snickare och smeder, hade ärvda, egna gårdar och tomter. Flertalet av dessa stadsbor var i små ekonomiska villkor. Gårdarna och tomterna var små men bör för sina ägare ha varit av stor betydelse.

Gårdsägare på ofri grund var flertalet hantverkare, skeppare och tullskrivare. Också dessa gårdar kunde ärvas eller säljas. Några få stadsbor inköpte denna tid eller erhöll genom förpantning flera gårdar i staden. Dessa stadsbor var en byggmästare, stadssekreteraren samt en av de mest betydande handelsmännen. Vid arvskiften uppdelades gårdarna mellan arvingarna, varför det inte var ovanligt att en gård sedan delades av två ägare.

Slutligen skall också framhållas den tredje och sista kategorin av stadsbor, som varken hade tjänstebostad eller egen gård utan bodde inhyses hos andra. En del av dessa betalade hyra och var således hyresgäster, medan andra var fattighjon.

På samtliga områden som här undersökts, vilka gällt stadsbornas ekonomiska förhållanden och villkor, återfinns mönstret med en uppdelning av stadsbefolkningen i tre skikt: några få utgjorde en ekonomisk elit, en större andel utgjorde ett ekonomiskt mellanskikt, medan de allra flesta utgjorde ett ekonomiskt underskikt.

V. STADSBORNAS GIFTERMÅLSFÖRBINDELSER

Studier av giftermålsförbindelser i det äldre samhället har i svensk historisk forskning använts som en metod att visa på bestämda samhällsförändringar men även för att belysa enskilda gruppers s.k. ståndskänsla. Sten Carlsson inledde denna diskussion genom att visa att giftermålsförbindelser existerade under karolinsk tid mellan adel och det burskapsägande borgarståndet, och att sådana giften sedan ökade under 1700-talet.[1] Carlsson har också framhållit den starka ståndskänsla som funnits bland prästerskapet och att denna bl.a. kunde påvisas genom deras äktenskapsförbindelser.[2] I kyrkohistorisk forskning har bl.a. Hilding Pleijel betonat den "konserverings"-institution som ofta förekom vid tillsättandet av en ny präst i en församling. Seden innebar, att man gärna valde en prästman som kunde "konservera huset", dvs. i egenskap av make eller måg försörja änkan och barnen efter den avlidne företrädaren.[3]

Då Stadin studerade borgarnas äktenskapsförbindelser i Arboga, Enköping och Västervik, fann hon få sådana mellan de burskapsägande borgarna och bondebefolkningen i städernas närhet. Hon menade vidare, att yrkestillhörigheten inte utgjorde ett avgörande kriterium för den sociala tillhörigheten utan att likartad ekonomisk ställning var av större betydelse. För magistratspersonerna och deras döttrar fann hon giftermålsförbindelser ur en mycket begränsad krets.[4] Detta senare har åtskilliga gånger framhållits i stadshistorisk litteratur.[5]

Då äktenskapsförbindelserna i 1600-talsstaden Västerås här beaktas inte bara för de burskapsägande utan också för olika grupper av övriga stadsbor, är syftet att se, huruvida bestämda mönster fanns för olika kategorier av stadsbefolkningen. Fanns gemensamma mönster för några grupper av stadsbefolkningen, och hur kan dessa då förklaras? Vilken betydelse hade släkt- och giftermålsförbindelserna för skilda grupper i staden?

För att uppspåra förekommande mönster i den äldre stadens äktenskapsförbindelser måste metoden alltjämt vara att studera varje kategori eller grupp av stadsbefolkningen för sig. Som källor räcker inte endast vigsellängder för staden och dess omgivning, inklusive Stockholm etc., utan alla tänkbara källor får ge anvisningar och uppgifter.

[1] Carlsson 1973 a, s 182 ff.
[2] Carlsson 1973 a, s 201.
[3] Pleijel 1970, s 185 f.
[4] Stadin 1979, s 135 ff.
[5] Herdin 1929, s 183, Kristiansson 1951, s 307 f, Trulsson 1968, s 81.

Som sådana har t.ex. använts husförhörslängder, rådstugu- och domkapitelsprotokoll, bouppteckningar, Kungliga bibliotekets och Västerås stadsbiblioteks samlingar av s.k. verser till och över enskilda samt personhistorisk och kyrkohistorisk litteratur. En översikt av giftermålsförbindelserna mellan stadsbornas olika yrkeskategorier ges i tabell 27.

Tabell 27. En översikt av stadsbornas giftermålsförbindelser.

Yrkeskategori	inom samma grupp	m. företräd. änka	andra grupper	Sthlm	övr. Sv.	utl.
I. *handeln*						
a) handelsmän	X		IVa,b IId	X	X	X
b) handelsmän med mindre handel	X		Ic IVg			
c) skeppare	X		Ib			
d) vägare			IVe IIIe			
e) dragare		X				
II. *kyrkan*						
a) biskop				X	X	
b) domprost	X			X		
c) kaplaner	X	X	IVh			
d) lektorer	X	X	Ia	X		
e) kollegor	X		IIc			
f) ringare	X		IVj			
III. *län slott tull*						
a) landshövding	X			X		X
b) landskamrer			IIb,d			
c) slottsfogde			IVa			
d) knektar	X		IVj			
e) tullinspektor	X		Id IVe	X	X	
f) tullskrivare	X	X	Ia			
g) besökare	X		IVj			
IV. *stadens andra grupper*						
a) borgmästare	X		Ia			
b) stadssekr.			IIIb IId		X	
c) kämnärspreses			Ia		X	
d) apotekare	X			X		X
e) postinspektör			Id IIIe			
f) stadstjänare	X		IVj			
g) hantverkare, högre tax.	X	X	Ib	X	X	X
h) hantverkare, lägre tax.	X	X	IIc		X	X
i) fiskare	X				X	
j) daglönare	X				X	
k) båtsmän	X		IVh,j		X	
l) ryttare	X		IVh,j			

Anm.: För gruppernas storlek se ovan kap III. har dock exklusive tjänstefolket. Undantag har ej upptagits. Enstaka avvikelser förekommer knappast från monstren.

Så gott som samtliga *handelsmän*, liksom änkorna med handel, hade genom olika giftermål i en eller flera generationer kommit att bli släkt med någon eller några av de andra handelsmännen i staden. Eftersom de kunde ha varit gifta både två och tre gånger, uppkom ibland släktskap med flera i gruppen.

Av speciellt intresse är att se huruvida de åtta rådmännen i magistraten, som ju främst utgjordes av handelsmän, stod i närmare släktskap till varandra än till övriga handelsmän. Under 1690-talets senare del fanns i magistraten endast ett svågerpar, nämligen rådmännen Jacob Westman och Henrik Arosell, vilka var gifta med var sin dotter till inspektoren Abraham Sleichert vid Skultuna mässingsbruk. I tidigare giften hade borgmästaren Johan Remmer och rådmannen Lars Olofsson också varit svågrar i sina äktenskap med var sin dotter till kyrkoherden i Skultuna.

Ett annat kännetecknande drag finns i stället för dessa rådmän i Västerås. De var son eller svåger till *tidigare* rådmän i staden. Denna kontinuitet i de till magistraten hörande familjerna hade bl.a., som vi sett i kap. IV, sin betydelse för användandet av stadsjorden. Det tycks under mycket lång tid ha varit praxis i den äldre staden Västerås att vid förordnanden av nya medlemmar av magistraten antaga en son, måg eller svåger till tidigare medlemmar. Eftersom nya giftermål ofta ingicks med änkor eller döttrar från gruppen av övriga handelsmän i staden, vilken således utgjorde rekryteringsgruppen för nya rådmän, kunde traditionen fortgå utan störningar från detta håll. Samtliga handelsmän med större handel var släkt med någon i magistraten. Tydligen av denna orsak stödde inte heller kategorin övriga handelsmän hantverkarnas klagomål och aktion under 1680-talet beträffande magistratens beslagtagande av stadsjorden.

Giftermål mellan handelsmän i Västerås och döttrar av handelssläkter i Stockholm förekom i nio fall i den aktuella gruppen, vilket betyder nära 1/3 av giftermålen. Bland dem var Lars Olofsson, som gifte sig med Maria Wilckens, brorsdotter till sidenhandlaren Claes Wilckens i Stockholm, som tillika var ägare till Färna bruk i Västmanland och direktör i Tjärukompaniet.[6] Hit hörde också Johan Jernstedt och Joust Butnut, båda tillhörande betydelsefulla handelssläkter i Västerås, med hustrur av handelssläkten Volker. Engelbert Gother, som på mödernet tillhörde släkten Jernstedt, ingick senare äktenskap med handelsmannen i Stockholm Hans Dothens dotter, och Jacob Andersson Biörcks hustru tillhörde en välkänd handelssläkt Brehmer.

Under hela 1600-talet förekom också att välkända handelsmän i Stockholm ingick äktenskap med döttrar till större handelsmän i Västerås. Exempel på detta från tidigare 1600-tal är handelsmännen

[6] Corin 1958, s 172, 243, 348 f och 353, Hedlund 1974.

i Stockholm Thomas Funck och Johan Gerdes, vilka gifte sig med döttrar till Simon Depken d.y., Martin Bunge och David Volker, som gifte sig med döttrar till Jacob Hindersson Jernstedt, och slutligen Paul Nilsson med en dotter till handelsmannen och bruksägaren Christiern Månsson.

De nämnda handelsmännen i Västerås tillhörde stadens mest betydande under århundradet. Men det var inte i Västerås som handelsmännen med den största handeln i landet fanns. I handelsmännens giftermålsförbindelser mellan städerna framträder ett mönster som bäst kan påvisas med hjälp av modellen i fig. 5.

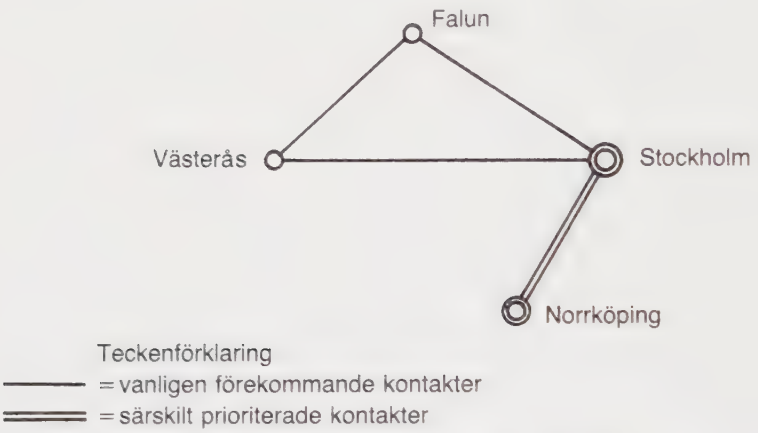

Fig. 5. Modell för handelskontakter och giftermålsförbindelser inom handelns grupp mellan Stockholm och några andra städer.

Stockholm och Norrköping (eller Gävle, Västervik, Nyköping etc.) var som stapelstäder av den största betydelsen för handeln. Där slog handelsmän av större mått och utrikeskontakter sig ner. Falun var av betydelse för gruvans skull och Västerås för dess bergslagshamn. I Norrköping eller någon annan stapelstad placerades söner, medan mågarna fanns i Västerås eller Falun. Släktföretag av detta slag kan ses som en föregångare till 1700-talets handelshus, som Kurt Samuelsson redogjort för.[7]

På tre håll fanns släktförbindelser genom äktenskap mellan handelsmännen och lektorerna i staden: handelsmannen och rådmannen Lars Anderssons dotter Margareta var gift med lektorn i grekiska Olaus Nicolai Rabenius, handelsmannen och senare rådmannen Johan Beurling med lektorn Samuel Höijers dotter Elisabet, och handelsmannen och rådmannen Lars Olofsson hade tidigare varit gift med Margareta Widichsdotter Schult, som hade mer än en anknyt-

[7] Samuelsson 1951, Samuelsson 1968, s 105 ff.

ning till lektorsgruppen. Dessa släktgrupper vidgades genom ytterligare släktförbindelser på ömse håll från dessa handelsmän och lektorer till andra i respektive grupp.

En äldre stads borgerskap bestod som bekant främst av köpmän och hantverkare. Mellan dessa båda kategorier fanns ytterst få släktförbindelser genom äktenskap i 1600-talsstaden Västerås. Ett övre skikt fanns bland dem som under denna tid räknades tillhöra hantverkarna, vilkas döttrar ingick äktenskap med handelsmän. Dessa utgjordes av bokbindaren, som tillika var rådman, en kopparslagare, en stadskirurg och en glasmästare. Kopparslagaren Tobias Leffler stod, genom sin speciella handel och hantering med koppar, handelsgruppen och bruksrörelsen nära i 1600-talets Västerås med dess intresse för koppar och mässing. Handelsmannen Anders Svensson och hans hustru Susanna Leffler blev grundare av en ny handelssläkt i staden.

En enda handelsman, Olof Länck, kom genom sitt äktenskap i svågerskap med skeppare. Han tillhörde inte handelsmännen i staden med större handel. För övrigt saknades giftermålsförbindelser helt mellan dessa handelns båda grupper.

I handelsmännens giftermålsförbindelser under 1600-talet finner man här ofta vägar till utökade affärsmöjligheter. Giftermålet kan då ses som ett slags affärskontrakt. Samtidigt var det i de förmögnare av dessa köpmannafamiljer, som söner erhöll en högre utbildning och till vilka snart nya idéer och tankar kom från yttervärlden, dvs. till Västerås ofta från Stockholm.

Biskopen Carl Carlsson är ett exempel på hur en förmögen handelsmans son genom en högre utbildning inom och utom landet fick nya sociala möjligheter i 1600-talssamhället. Carl Carlsson var son till den förmögne handelsmannen Carl Jönsson i Kalmar, vilken hade stor utrikeshandel och vid det nya Kalmars uppbyggande vid 1600-talets mitt försåg staden och sig själv med ett av dess förnämligaste stenhus.[8] Biskopens ursprung med betydelsefulla ekonomiska intressen och förbindelser avspeglas i hans senare äktenskap med Katarina Bröms, dotter till livmedikus Sven Bröms och med tidigare anknytning till Västerås.[9] Också hon tillhörde en betydande handelssläkt, nämligen på mödernet handelssläkten Helleday i Stockholm.[10] Biskopsparets gemensamma intressen i brukshanteringen har framhållits i kap. IV.

Katarina Bröms var vid giftermålet, 24 år gammal, änka efter drottning Kristinas ståthållare på Ösel, Johan Gottman, adlad Sil-

[8] Holm, Carl Carlsson, SBL 7, Hofrén 1970, s 97 ff.

[9] Biskopinnan var nära släkt med Magdalena Bröms, gift med rådmannen i Västerås Anders Trummel och som denna tid levde såsom änka i staden. Jfr Olsson 1964, s 20.

[10] Boëthius, Katarina Bröms, SBL 6.

ferclou. Biskopens döttrar ingick äktenskap, i mycket unga år, i tur och ordning med assessorn Petter Johan von Bysing, kyrkoherde i Fransk-Lutherska församlingen i Stockholm Nicolaus Sternell, med hovpredikanten Olaus Berelius samt med pastor primarius Sven Caméen, senare biskop i Västerås.[11] Biskopsfamiljen kom således att tillhöra släktgrupper, som socialt skilde sig från prästerskapet i stiftet.

En samhörighet av annan art avspeglas emellertid i biskopens tidigare äktenskap. Hans första hustru var dotter till Olaus Svebilius, som varit Carl Carlssons lärare i hemstaden Kalmar och sedermera blev ärkebiskop. Det har i historisk forskning påvisats, att nära relationer fanns mellan Svebilius och Johan Gyllenstierna, den främste förkämpen för det kungliga enväldet och med ett direkt inflytande över konungen. Som Göran Rystad har framhållit, var Carl Carlsson genom sin positiva inställning till enväldet politiskt användbar. Carl Carlssons utnämning till pastor primarius skulle ha utverkats av bröderna Gyllenstierna, som ville använda honom vid riksdagarna för sina politiska syften. Det är också omvittnat, att han sedan under 1680-talets riksdagar gjorde den kungliga politiken stora tjänster.[12] Det kan här tilläggas, att då Carl Carlsson utnämndes till biskop i Västerås, var Mauritz Posse landshövding i staden. Denne var Johan Gyllenstiernas svåger och anhängare.[13] De här nämnda giftermålsförbindelserna kan således betraktas som *en släkt- och intressegrupp med politisk bakgrund.*

På liknande sätt hade medlemmar av *landshövdingefamiljen* såsom tillhörande adeln ingått adliga äktenskap. Sörndal har framhållit, att stor social skillnad fanns mellan landshövdingen och övriga tjänstemän vid länsstyrelserna.[14] Giftermålen visar också detta, men de avspeglar även, då det gäller landshövdingen och hans familj, bestämda politiska intressegrupper. Polycarpus Cronhielm var gift med Hebbla Standorph, dotter till Salomon Standorph och brorsdotter till historieskrivaren Erik Jöransson Tegel. Sonen Gustaf Cronhielm, som efterträdde fadern som landshövding i Västerås, var första gången gift med Maria Wallenstedt, den tidigare landshövdingen i Västerås Lars Wallenstedts dotter, och andra gången med Henrietta Beata Horn, vilka båda tillhörde adeln.[15]

[11] Hellström 1951, s 433.
[12] Rystad 1955, s 194, 249 ff.
[13] Swea och Götha Höfdinga-Minne 1:4, 1745, Rystad 1955, s 204. Det var emellertid under 1600- och 1700-talen vanligt att biskopen i Västerås tidigare hade varit pastor primarius i Stockholm. Under perioden från 1648 till 1770-talet gällde detta följande biskopar: Olaus Laurelius, Nicolaus Rudbeckius, Carl Carlsson, Matthias Iser, Sven Caméen, Nils Bachius och Andreas Kallsenius. Enda undantagen från regeln var Johannes Brodinus samt en utnämnd biskop som aldrig tillträdde ämbetet (Petrus Malmberg). Se Muncktell 1, s 32, 36, 38 ff, 42, 44, 45, 47, 49 och 50.
[14] Sörndal 1937, s 67.
[15] Elgenstierna 2, s 84 ff, Cronhielm.

Anna-Brita Lövgren har nyligen påvisat, att det var ämbetsmännen på de högsta tjänsterna på central nivå som genom deltagande i beredningen och föredragningen inför Karl XI hade möjlighet till inflytande.[16] Till dessa hörde Lars Wallenstedt, en tid såsom inrikes statssekreterare och, efter det han varit landshövding i Västerås, såsom kungligt råd.[17] Landshövdingarna i Västerås ingick således i *släkt- och intressegrupper med möjligheter till reellt inflytande* över de kungliga besluten. Vilken roll de härmed spelat för olika ärendens behandling, som rör staden, kan endast avgöras efter en närmare granskning av dessa ärenden.

Stadens *präster och lärare* var i giftermål och släktskap helt åtskilda i en domprost- och lektorskategori och en kaplan- och kollegiekategori. De representerade här olika slag av släktgrupper. Några av dem ingick fler än ett äktenskap under sin livstid, varför släktförhållandena härigenom kunde bli komplicerade. För att finna mönstren i dem har samtliga av deras ingångna äktenskap studerats, och inte endast de vid en viss tidpunkt aktuella.

Prästerna var som känt mycket ofta gifta med prästdöttrar, vilket Sten Carlsson sett vara ett tecken på deras starka ståndskänsla.[18] Lämplighetsskäl och beräkning i de ingångna äktenskapen har varit en viktig faktor, då flertalet av dem ingicks med kyrkoherde- respektive kaplansdöttrar. Härigenom bildades bestämda släkt- och intressegrupper, vilka skall framhållas såsom en betydelsefull företeelse bland stadsbefolkningen.

Bland lektorernas hustrur fanns på tre olika håll systrar. Så var t.ex. två hustrur, nämligen de som var gifta med lektor Petrus Hagelberg och rektor Olaus Troilius, döttrar till kyrkoherden Petrus Gangius i Stora Tuna i Västerås stift, tidigare lektor i Västerås och med biskopens förtroende och stort anseende i stiftet. Gangius var god vän med Eric Benzelius d.ä., med vilken han brevväxlade.[19] Detta är av ett bestämt intresse, eftersom Benzelius flitigt anlitades i det kyrkliga nydaningsarbetet på 1680- och 1690-talen och såsom sådan då företrädde en strängt konservativ uppfattning. Han var sålunda helt avvisande mot de pietistiska idéerna. Troilius son, Samuel Troilius, och Benzelius söner kom att i sin kyrkliga karriär, som politiker och i trosfrågor intaga samma ståndpunkter.[20]

Sedan biskopen Carl Carlssons svägerska, Elisabeth Bröms, i sitt tredje äktenskap gift sig med domprosten Nicolaus Dwan i Västerås, ingick senare också tre av hennes döttrar äktenskap med lektorerna Tillaeus, Emporelius och senare Wagner i Västerås. De var döttrar

[16] Lövgren 1980.
[17] Elgenstierna 8, s 661 f, Wallenstedt.
[18] Carlsson 1973 a, s 201.
[19] Muncktell 2, s 399 f.
[20] Pleijel 1935, s 120 ff, 464, 548.

till kyrkoherden i Katarina församling i Stockholm, Eric Tilas. Biskopen och hans hustru gav också Elisabeth Bröms sitt stöd, då hon efter assessorn Daniel Tilas åt sina barn räddade Högbo och Mackmyra bruk i Gästrikland, vilka var högt belånade i banken.[21] I sitt andra äktenskap hade Elisabeth Bröms varit gift med den för sin ortodoxa inställning och i samarbete med Carl Carlsson kände Dorpatprofessorn Chrispin Jernfeld.[22]

Också det tredje och sista paret systrar bland gymnasielärarnas hustrur denna tid var biskopen och hans hustru närstående. Lektor Petraeus och gymnasieadjunkten Wallwik var gifta med döttrar till borgmästaren i Stockholm Peter Kyronius och dennes hustru Cecilia Bröms. Peter Kyronius, som efter att ha varit assessor vid Svea hovrätt blev s.k. kunglig borgmästare i Stockholm, var borgmästarson från biskopens hemstad Kalmar, och Cecilia Bröms har omtalats som nära släkt med biskopinnan.[23] En stor andel av lektorerna och deras familjer utgjorde således en *biskopens släkt- och intressegrupp*.

Två giftermål skall tagas som exempel på hur staden genom de kontakter som hörde samman med dessa kunde *nås av nya idéer* och tankar. Lektorsgruppen och dess omgivning hade speciella möjligheter till detta. Ett dokument som visar på detta är den bouppteckning som upprättades i jan. år 1700 efter boktryckarens hustru, Dorothea Böök, innehållande flera verk av Johann Arndt liksom av Thomas a Kempis och Quirsfeld, dvs. verk som omfattade en vekare, innerligare fromhet.[24]

Det intressanta i dessa tidiga tecken på en ny form av religiositet hos vissa stadsbor ligger i de förändrade attityder detta medförde. Det nya innebar ett individuellt ställningstagande till religionen i motsats till den ortodoxa enhetskyrka landet hade, där ingen plats fanns för ett oliktänkande. Den innebar vidare känslorikare attityder, också i motsats till den lagiska ortodoxa religionen. Lawrence Stone har i sitt arbete om familjens utveckling i England visat, hur mycket individernas utveckling mot mer positiva och känslorikare attityder betydde i första hand för familjelivet. Stone menar, att sådana förändringar skedde inom familjelivet denna tid, men olika tidigt för skilda grupper i samhället. Han visar inte på vad orsakerna kunde vara.[25] Han har emellertid inspirerat till sådana frågeställningar. Säkerligen fanns flera orsaker. Vad här framhållits kan vara en sådan.

Lektor Petrus Tillaeus, så småningom domprost i Västerås, var i sitt tredje äktenskap gift med en dotter till prosten Olof Ekman i

[21] Boëthius, Katarina Bröms, SBL 6.
[22] Pleijel 1935, s 30 f.
[23] Örnberg 1892, 8, s 212, Corin 1958, s 230, Stockholms Rådhus och Råd, 2, s 46 f.
[24] Bou Dorothea Book, Västerås stads arkiv, ULA, Pleijel 1935, s 139 f.
[25] Stone 1977

Falun. Denna giftermålsförbindelse är intressant, därför att den är ett tecken på en betydelsefull inställning, som också har funnits bland lektorerna. Ekman var, som Pleijel framhåller, en kyrklig reformivrare på ortodox grund av ett slags föregångare till pietisterna. Liksom Jacob Boëthius, som under början av 1690-talet var lektor vid gymnasiet i Västerås, såg han allvarligt på bristerna i samtidens kyrkoliv och lade skulden på de ledande inom kyrkan. Boëthius uttryckte sin harm över det samhälle där dessa styrande var "världsliga och giriga". Ekman framhöll att den stora mängden av folket var så förtryckt och utarmad, att den inte ens hade materiella förutsättningar att leva ett värdigt liv. I lektorsgruppen fanns således tidigt en reaktion mot de rådande samhällsförhållandena. Ekman krävde reformer och hade även ett program med inrättande av barnaskolor och lekmäns deltagande i ett kyrkoråd.[26] Det väckte tidigt gehör hos lektorerna och andra i Västerås. En sådan barnaskola inrättades i Västerås år 1704.

Kollegorna och kaplanerna var inte inneslutna i dessa släkt- och intressegrupper genom sina giftermål. Mellan dem och lektorernas kategori fanns en tydlig åtskillnad. Då beröringspunkter finns, är de av annat slag. Så gifte sig t.ex. en av ovannämnde lektor Tillaeus styvdöttrar från hans första äktenskap, sedan modern var död, med den då tillträdande stadskaplanen Isac Ahrman. Inom gruppen fanns i stället också vid denna tid släktskap. Underkaplanen Andreas Petronius var t.ex. gift med kollegan Andreas Harkmans syster Margareta. En kollega kunde vara gift med en kaplans dotter. Kollegan Jonas Holstenius hustru var t.ex. kaplansdotter från Äppelbo i Dalarna.

Då man ser på prästänkornas tidigare giftermålsförbindelser, finner man att de också följde det påvisade mönstret: kyrkoherdedöttrar från de stora pastoraten i stiftet gifte sig med nya kyrkoherdar eller med blivande domprostar, kaplansdöttrar eller -änkor gifte sig med kaplaner. Ingen förändring skedde därför i någonderas miljö genom giftermålet.

Den tidigare nämnda s.k. *konserverings-institutionen* förekom även bland lektorerna. Då den ovan nämnde Petrus Tillaeus skulle tillträda sin lektorstjänst, ansåg biskopen att änkan efter företrädaren Eric Tulenius borde "konserveras" i tjänsten. Änkan var Catharina von Glaan, dotter till broinspektören Joachim Gertsson von Glaan i Stockholm och biskop Carl Carlssons kusin på mödernet.[27] Också den från pietistiska sammanhang omtalade lektorn Olof Erenström konserverade sin företrädares änka, vilken var en av de båda borg-

[26] Pleijel 1935, s 145 ff.
[27] Ekström 2:1, s 238.

mästardöttrar från Stockholm som tidigare omtalats som hustrur till lektorer. Båda dessa var lektorer med prebenden. Den yngre av de båda kaplanernas änkor gifte om sig med makens efterträdare som kaplan, en bondson från Kallsäby i Dingtuna socken. Det var Margareta Harkman, som hade sin bror bland kollegorna. Det var emellertid inte bara bland präster som denna företeelse fanns. Den förekom på olika håll i stadssamhället. Då en ny dragare tillsattes vid järnvågen, finns i rådstugurättsprotokollet tillägget: – – – "och lovade äkta sig med änkan". Av vigselboken framgår, att han också gjorde detta.[28] Också andra med lägre tjänster, gifte sig då de tillträdde tjänsten med företrädarens änka. Så gjorde t.ex. tullnären Anders Ersson vid Kvarnporten och den s.k. utridaren Pehr Pehrsson, då de tillträdde sina respektive tjänster. Företeelsen innebar således, att en man åtog sig försörjningen av företrädarens änka och barn för att få en önskad tjänst.

Mönstret fanns även hos hantverkarna, där företeelsen var speciellt praktisk för båda kontrahenterna, då en verkstad som redan fanns kunde användas och hantverket fortsätta. Giftermål kunde således användas för att rädda en arbets- och livssituation, av både män och kvinnor. Nya skeppare gifte sig gärna med skeppares döttrar eller änkor, vilket också för dem var en lösning av praktisk art. Skepparen övertog en skuta eller en lämplig tjänst. Härigenom uppstod på ömse håll så småningom släktgrupper, bland skeppare liksom bland olika slag av hantverkare. Hovslagare, krukmakare och kopparslagare utgör exempel på hantverkare som gifte sig med företrädarens änka.

Även om åtskilliga hantverk fortsatt i släkter på grund av en befintlig verkstad, kan inte hela den starka tradition, som fanns bland stadens hantverkare att gifta sig med en hantverkares dotter eller änka, förklaras med detta. De mest betydande bland skräddarna och skomakarna, men också andra hantverkare, gifte sig *inom det egna skrået,* varför svågerskap eller annan släktskap dem emellan var vanligt förekommande. En ålderman var vanligen gift med en tidigare åldermans dotter, vilket kan vara ännu ett tecken på giftermålets betydelse för skråsammanhållningen. Också smeder, guldsmeder och krukmakare i Västerås visade en stark skråkänsla i de ingångna äktenskapen.

Västeråshantverkarnas döttrar gifte sig förutom inom staden även med hantverkare i andra städer, främst Stockholm, Nyköping, Falun, Köping och Arboga. De näraliggande städerna var inte av största betydelsen i detta sammanhang. Åtskilliga hantverkardöttrar från Västerås, i första hand döttrar till mer betydande hantverkare, var

[28] Rrp 1697-09-08, Västerås stads arkiv, ULA. Vigselbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA.

gifta med hantverkare i Stockholm. Med landsbygdens befolkning hade hantverkarna giftermålsförbindelser endast i de få fall, då betydande representanter för deras eget skrå fanns bland denna. Så hade t.ex. smederna i Västerås släktkontakter med smeder i Romfartuna utanför staden. Landsbygdens hantverkare i omgivningen hade detta i stället med varandra.[29]

Den hantverkare som fanns med bland rådmännen, vid denna tid bokbindaren Jacob Westman, skilde sig också i fråga om familjemedlemmarnas giftermål från hantverkarnas gängse mönster. Han var själv gift med en av inspektoren Abraham Sleicherts på Skultuna mässingsbruk döttrar. Två av hans döttrar ingick äktenskap med handelsmän i Västerås, en dotter med rådmannen Anders Dragman i Arboga och en med guldsmeden i Falun Peter Pemer, son till bruksförvaltaren Nils Pemer. Giftermålen avspeglade klart och påtagligt respektive hantverkares status.[30]

En bestämd gräns i fråga om äktenskap gick mellan hantverkarna och de outbildade arbetarna med alla dess undergrupper. Mellan dessa båda kategorier av stadens befolkning ingicks inte äktenskap. Många tecken tyder på att de stränga skrånormer och värderingar, vilka Möller framhållit som betydelsefulla för utvecklingen på olika områden inom hantverkarnas familjeliv, var det som skapade den bestämda gränsdragningen mellan stadens hantverkare och arbetargrupper.[31] Om en båtsman eller en domkyrkans ringare gifte sig med en hantverkardotter, var denna antingen en änkas dotter, eller någon som redan tidigare på ett eller annat sätt skilt sig från hantverkarnas vanliga mönster genom att t.ex. vara ett fall som av någon anledning behandlats i domkapitlet eller rådstugurätten.

Flertalet av männen i arbetarkategorin kom, som förut framhållits, till Västerås från landsbygden, dvs. från olika socknar runt staden men också från Dalarna och andra håll i landet. Dessa gifte sig med kvinnor i stadens arbetargrupper. Yngre män bland dem antogs ofta som stadens båtsman och gifte sig mycket ofta med en nybliven båtsmansänka. Det var därför ytterst vanligt att dessa kvinnor varit gifta med den ene båtsmannen efter den andre. Andra som kommit nya till staden kunde, genom att gifta sig med änkan efter t.ex. en åkare, få del av en gård. Med det ingångna äktenskapet erbjöds också olika möjligheter till ett arbete i staden. Äktenskapet gav således både män och kvinnor nya möjligheter och en förbättrad situation.

Ett annat mönster, som förekom i arbetarnas giftermål, var att endera av kontrahenterna eller båda tidigare varit tjänstefolk i sta-

[29] Jfr Stadin 1979, s 136.
[30] Hülpherska samlingen, VSB.
[31] Möller 1969, s 89 f.

den. Släkt- och intressegrupper fanns emellertid inte bland arbetarna på det sätt vi funnit inom andra kategorier av stadsbefolkningen.

Av speciellt intresse är att se var och hur sådana släktgrupper tillkom i staden. En sådan skall därför här påvisas. Med utgångspunkt från en vägare vid stadens järnväg hade genom giftermål en fast släktgrupp uppkommit mellan några högre tjänstemän i staden. Vägaren, postmästaren, tullinspektoren för landtullarna i länet och sjötullinspektoren stod i upprepade generationer i ett släktskapsförhållande som fig. 6 visar.[32]

Fig. 6. *En släktgrupp av högre tjänstemän i staden.*

De högre tjänstemän i Västerås, bland vilka det eljest under 1600-talet genom giftermål uppstod bestämda och upprepade släktförbindelser, var borgmästarna, landskamrererna och slottsfogden. Landskamrererna i Västerås hade emellertid även släktförbindelser med lektorerna och vissa domprostar.

Landskamreren Johan Mehnlöös gifte sig sedan han kommit till staden med en tidigare domprosts dotter där. Hans företrädare som landskamrer i Västerås, Simon Simonsson Löfgren, hade varit gift tre gånger, varav en gång med Helena Aronsdotter Svan, dotter till borgmästaren Aron Persson, av vilkens nio döttrar flera ingick äktenskap med landskamrerer på olika håll i landet. Dottern Helena Simonsdotter Löfgren gifte sig med lektorn Jacob Boëthius i Västerås. Att spekulation i giftermålsförbindelserna förekom bland dessa lektorer har denne visat i ett personligt aktstycke av år 1707. Han säger där, att vänner rådde honom att gifta in sig i ett förnämt hus och till välstånd.[33]

Borgmästaren Johan Remmer uppvisar i sina tre giftermål en förändring, vilken kan ha berott på en anpassning till yrkeskarriären.

[32] Vigselbok, Västerås kyrkoarkiv, ULA, Grape 1951, s 682, Basilier-Löfgren 1969, s 183 ff.
[33] Boëthius (1707) 1977, s 169

Som ung bokhållare vid Skultuna mässingsbruk utanför staden gifte han sig först med kyrkoherdedottern i Skultuna, vilket medförde släktskap med handelsmän och lektorer i Västerås. Sitt andra giftermål ingick han med änkan efter handelsmannen Peter Volker. Han hade då påbörjat sin yrkeskarriär i staden. Som borgmästare gifte han sig så småningom med borgmästaränkan i Sala. Häri kan ligga ett allmänt förekommande giftermålsmönster: man gifte sig inom den grupp man själv tillhörde.

Det nu nämnda giftermålsmönstret fanns hos alla grupper i staden. Det var allmänt förekommande inom dessa och med mycket snäva gränser, varför det också blev av stor betydelse. Inom varje grupp eller på varje nivå förstärktes samhörighetskänslan genom de ingångna äktenskapen. *Ståndskänslan* fanns således på alla nivåer i stadssamhället och fick ett av sina uttryck i giftermålsförbindelserna. Var och en visste sin plats i staden och samhället, och giftermålet i det äldre samhället kan ses som ett medel att bevara denna position.

Klara gränsdragningar fanns mellan olika nivåer av stadsbefolkningen, som bestämde valet av maka/make. Dessa gränser bestämdes av börd, utbildning och ekonomi. De som stod på samma nivå i dessa avseenden och således hade samma anseende kunde ingå äktenskap.

Ett allmänt mönster var också den stora betydelse giftermålet spelade för individerna. Giftermålet kunde förstärka eller försvaga familjens anseende. Av denna orsak var speciellt döttrarnas giftermål en familjeangelägenhet. Ett s.k. ryggat äktenskap, dvs. ett som inte blev av, var ett hot mot detta anseende och drogs därför inför domkapitlet, inte bara av dem på högre nivå. Hand i hand därmed gick då också en ekonomisk syn på äktenskapet.

Intresset från föräldrar och vänner att få döttrarna eller kvinnliga anhöriga placerade i goda äktenskap liksom sönerna eller männen att välja en maka av god familj och ekonomi fanns på alla nivåer i samhället. Detta spekulationsintresse fortsatte sedan för individen som en naturlig företeelse.

Männen använde ofta giftermålet som medel att få en önskad tjänst, del av en gård i staden och därmed möjlighet till ett bättre arbete där. För många kvinnor var giftermålet det enda sättet att få försörjning för sig och sina barn från ett tidigare äktenskap.

En skillnad fanns dock mellan olika nivåer i stadssamhället i användningen av giftermålet. I stadens högsta skikt bildades med hjälp av de ingångna giftermålen betydelsefulla släkt- och intressegrupper. I mellanskiktet av befolkningen användes giftermålet i denna äldre stad som ett medel att bevara skråtillhörigheten. I stadens lägsta skikt användes giftermålet som ett medel att förändra sin livssituation till det bättre.

Dessa skillnader kan dock sägas ha gällt männen. För kvinnorna hade giftermålet olika betydelse för de skilda skikten. Oberoende av detta var de kvinnor, som själva på något sätt kunde försörja sig. Detta kunde t.ex. de kvinnor som förde egen handel. Eftersom präst- och lärargruppernas kvinnor sällan hade sådan, var också deras äktenskap av större ekonomisk betydelse, för dem själva och deras barn, om de blev änkor. Man skulle då också kunna säga, att kvinnorna i arbetargruppen var de som var minst beroende av giftermål. Bland dem fanns också många som på olika sätt försörjde sig själva, utan äktenskap. Detta är ett vanligen förbisett faktum, då det gäller förhållandena i den äldre staden. Ogifta kvinnor fanns i det översta skiktet men också i det understa. Det var de som hade egen inkomst eller förmögenhet. För det stora flertalet var emellertid giftermålet av avgörande betydelse.

VI. FAMILJ OCH HUSHÅLL I STADEN

1. Familje- och hushållstyper

Inledningsvis framhölls, att redan Lutz Berkner i sin kritik av Peter Lasletts och Cambridgegruppens statistiska bestämningar av det dominerande familjemönstret för gångna tider, har påpekat, att historiker i stället för att leta efter ett dominerande familjemönster borde uppspåra mönstren hos olika sociala klasser.[1] Också fransmannen André Burguière har betonat vikten av att studera de sociala skillnaderna i de demografiska, dvs. befolkningshistoriska, förhållandena. Han har i detta sammanhang framhållit vikten av att inte undervärdera betydelsen av sociala motsättningar. Hindren har inte varit endast källmaterialets otillräcklighet, menar Burguière, utan också en alltför stor tillit till värdet av de medelvärden som den statistiska analysen gett. Medelvärdena döljer de sociala skillnaderna och påvisar inte de avvikande fallen, framhåller han.[2] Det bör således, då det gäller den förindustriella staden med de stora sociala och ekonomiska skillnader som har påvisats där, vara angeläget att studera också familj och hushåll med hänsyn till stadsbefolkningens skilda grupper och kategorier.

Den omfattande tvärvetenskapliga forskning som under de senaste decennierna ägnats familjen, vilken under århundraden varit en av samhällets mest betydande institutioner, samt problem som relaterats till den, har undersökt och fastställt förändringar som skett över tid. Familjen har sålunda inte bara skilt sig i fråga om storlek och sammansättning mellan olika delar av världen utan också undergått betydelsefulla förändringar genom århundradena. Lawrence Stone har tillfört diskussionen om familjens beteenden, av demografisk såväl som social art, en ny aspekt, när han hävdade att då den engelska familjen under förindustriell tid genomgått tre successiva utvecklingsstadier, detta berodde på förändrade attityder på en rad betydelsefulla områden. Familjen hade sålunda omformats genom förändrade attityder till auktoritet, barn och sexualitet, maktfördelning och ekonomiska förhållanden inom och utom familjen.[3]

En stor andel av den familjeforskning som gjorts har emellertid satt förändringarna av familje- och hushållstyper i samband med några bestämda samhällsföreteelser, främst representerade i 1800-talets industrialisering, urbanisering och proletarisering. De undersökningar som härvid gjorts rörande familj och hushåll i det svenska förindustriella samhället har övervägande koncentrerats till landsbygden

[1] Berkner 1975.
[2] Burguière 1978, s. 188.
[3] Stone 1977.

och dess befolkning.[4] Därför är kännedomen om vad som bestämt utseendet av familj och hushåll i den äldre staden mycket obetydlig.

Orsakerna till de förändringar som skett i familjens utseende har familjeforskarna funnit vara dels av demografisk art, dvs. vara förorsakade av förändringar i t.ex. mortalitet eller fertilitet, dels av social art, då familjens utseende påverkats av sociala faktorer. De förhållanden som rådde i den äldre staden kan antagas ha varit olika hos skilda grupper av stadsbefolkningen, och framför allt kan likheter och skillnader dem emellan ha bestämts av olika faktorer. Man har i litteraturen påpekat hög fertilitet och hög spädbarnsdödlighet i den förindustriella staden som en allmän företeelse, men har inte gjort några ingående jämförelser mellan olika kategorier av stadens befolkning.

Avsikten är sålunda att också vid studiet av familj och hushåll i 1600-talsstaden Västerås söka efter karakteristiska drag hos de olika grupperna och skikten av befolkningen. Det är likheter och distinktioner och orsakerna därtill som i detta sammanhang är det intressanta.

Det viktigaste *källmaterialet* har för studiet av familj och hushåll i Västerås varit stadens husförhörslängd för år 1697, som är stadens äldsta. På sina första sidor har den en förteckning "uppå alla gårdar och husbönder i Västerås stad som de följa i ordning". För varje gård uppges den som denna tid förestod hushållet. Då gården var delad, markeras detta med ett "ibidem" eller "i samma gård" för den andre hushållsföreståndaren.[5] På Jonas Carlsteens karta över staden av år 1688 kan man följa husförhörslängdens förteckning som en promenad från gård till gård. Med stöd av kartans tomtbeskrivning kan man se hur ett nytt kvarter påbörjades, liksom när en trädgård varit anlagd på en tomt.[6]

Husförhörslängden påbörjades med uppteckning av den vuxna befolkning staden hade år 1697 och användes sedan under en tioårsperiod framåt i tiden på så sätt att ständigt nya tillägg gjordes, med angivande av datum när dessa gjorts. Tydligast framgår i materialet den befolkning som gäller begynnelseåret. Till denna vuxna befolkning har för undersökningen sedan fått läggas uppgifter om barnen, vilka hämtats ur dop- och begravningsböckerna.[7] Familjerna och hushållen har så sammanställts och kompletterats med uppgifter från kyrkoarkivalierna, dvs. vigsel-, dop- och begravningsböckerna, och från rådstugurätts- och domkapitelsprotokollen under några decennier, framför allt före den aktuella tiden, vilka speciellt ger kännedom om släktskapsför-

[4] Åkerman 1977, Gaunt 1973, Winberg 1975.
[5] Husförhörslängden 1697, Västerås kyrkoarkiv, ULA.
[6] T 72, Jonas Carlsteens karta 1688 över Västerås stad med tomtbeskrivning 1689, SLA.
[7] Västerås kyrkoarkiv, ULA.

hållanden. Också bouppteckningsarna har kunnat ge värdefulla uppgifter.[8]

Metoden att sammanställa familjer och hushåll på ovan beskrivna sätt efter kyrkoarkivalierna användes nu allmänt i familjehistorisk forskning, sedan den infördes som forskningsmetod av den franske demografen Louis Henry.[9] Metoden kallas för *familjerekonstitution.*

Såsom framgick av husförhörslängdens förteckning och uppställning utgjorde något slag av *hushåll* den primära sociala enheten i den äldre staden. Kriterierna för vad som skall uppfattas såsom hushåll har diskuterats i litteraturen.[10] Betyder begreppet att man bodde under samma tak, åt tillsammans eller skall det kanske definieras på något annat sätt?

För en definition av hushållet i den äldre svenska förindustriella staden vill jag i sammanhanget först införliva och något diskutera termen *husfolk.* Som särskilt har framhållits av Hilding Pleijel var det s.k. husfolket en urgammal företeelse och utgjorde ett viktigt begrepp i äldre svenskt samhällsliv och särskilt inom svenskt kyrkoliv.[11] En definition av termen ges i en kunglig stadga av år 1735, där det sägs, att till de kyrkliga förhören skulle infinna sig "föräldrar, husbönder och matmödrar, med allt sitt *husfolk,* vare sig barn, köpsvenner, gesäller och tjänstehjon, av vad namn och villkor de vara måge".[12]

Begreppet husfolk tillhör den i Sverige under 1600- och 1700-talen allmänna uppfattningen om att samhället var indelat i tre stånd med olika uppgifter, nämligen kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet. Denna lära, som blev typisk för den lutherska ortodoxin, var Luthers uppfattning av tre stånd eller regementen i världen: kyrkan eller det andliga regementet, överheten eller det världsliga regementet samt *familjen eller det husliga regementet.* Denna indelning upptogs i den s.k. Hustavlan både i 1695 års rikspsalmbok och liksom i den tidigare katekesen också i Svebilius katekes, som infördes vid slutet av 1600-talet och inlärdes som en norm av hela det svenska folket.[13] Det som där betecknas som hushållsståndet är vad vi menar med en familj.[14]

Husfolket utgjorde således den sociala och ekonomiska enhet av individer som fanns hos en "husbonde" eller "matmoder" på en gård. Mitt kriterium för vad som skall uppfattas som hushåll är, att de som tillhör detta står i någon relation till hushållets föreståndare, som hustru och barn, föräldrar och annan släkt, tjänstefolk, gesäller eller

[8] Rrp 1660—1700, Västerås stads arkiv, ULA, Dkp 1660—1700, VDA, Bou, Västerås stads arkiv, ULA.
[9] Jfr Gaunt 1973, s. 389.
[10] Berkner 1975, s. 726, Laslett 1972, s. 23 ff.
[11] Pleijel 1965, s. 9 ff.
[12] KL 1845, s. 3 ff., Pleijel 1965, s. 9.
[13] Pleijel 1965, s. 41.
[14] Pleijel 1965, s. 11.

inhyses. De sociala förhållanden som bestämde sammansättningen av detta hushåll behandlas här i ett särskilt avsnitt.

I en del gårdar bodde endast en hushållsföreståndare med sitt husfolk. Andra gårdar delades. Den äldre stadens hushåll betingades således till betydande del socioekonomiskt av bostadsformerna. Därför skall de också här ses som en fråga tillhörande stadens boendeförhållanden och tas upp i ett särskilt sammanhang.

Medan hushållets utseende bestämdes av olika sociala förhållanden, hade familjen bildats genom släktskapsrelationer. Olika typer av familjer uppstod härigenom.

För en beskrivning av olika *familjetyper* förekommer följande centrala begrepp i den familjehistoriska litteraturen: *kärnfamilj* = ett föräldrapar med deras barn, *utvidgad familj* eller storfamilj = familjer med flera generationer boende tillsammans.

Som ett specialfall av den utvidgade familjen har man vanligen sett den s.k. *stamfamiljen,* dvs. ett föräldrapar med ett gift barn med familj. Denna typ av familj, som ofta omtalas i etnologisk och familjehistorisk litteratur, har satts i samband med bondesamhällets enarvingesystem.[15] I det förindustriella stadssamhället ligger det dock närmare till hands att inte se stamfamiljen som en utvidgad familj utan som en hushållsgrupp eller boendeform. Den har också, som Michel Verdon påpekat, mer gemensamt med kärnfamiljen, varifrån den kan anses ha utvecklats.[16]

Om dessa familjetyper användes för en beskrivning av familjernas utseende i 1600-talsstaden Västerås, är det helt klart att kärnfamiljen dominerade. Endast ett fåtal exempel på de övriga familjetyperna kan återfinnas. Detta är således i överensstämmelse med vad som inledningsvis framhölls vara den uppfattning Laslett och Cambridgegruppens forskare hade, då de hävdade, att flertalet familjer i det äldre samhället varit kärnfamiljer.[17]

Dessa kärnfamiljer i staden hade emellertid inte samma utseende, så att samtliga bestod av ett föräldrapar med deras barn. Först skall om dem framhållas, att de flesta av dem under någon period av den livscykel, vilken Goody, Berkner m.fl. framhållit som viktig att beakta,[18] bör ha varit åtminstone något *utökade* med yngre eller äldre anhöriga. Det var en plikt som förväntades av alla att ta hand om en mor eller syster, som blivit änka och var i behov av hjälp. I den på detta sätt utökade familj kan man dock se sociala skillnader. Änkor efter handelsmän, skeppare, vägare, domprostar, högre tjänstemän som

[15] Jfr Gaunt 1976:1, s. 51.
[16] Verdon 1979.
[17] Laslett 1972, s. 59 f.
[18] Goody 1958, Berkner 1972, Berkner 1975.

landskamreren samt mer betydande hantverkare med en verkstad, där verksamheten kunde fortgå, övertog rollen som familjeöverhuvud, medan övriga änkor flyttade till anhöriga.

På motsvarande sätt kunde tidigare fullständiga kärnfamiljer under längre eller kortare perioder vara *minskade,* beroende på den livscykel dess medlemmar befann sig i. Av de ung. 480 hushållen i staden förestods denna tid ung. 85 av endast en förälder, vilket i så gott som samtliga fall betydde änkor, således ensamma skötte barnens uppfostran och försörjning. Detta kan emellertid inte tolkas så, att de alla befann sig i samma period av livscykeln. Kort tid innan hade en del av dessa familjer varit fullständiga och kunde snart igen vara inne i en ny period av utvecklingscykeln. Om änkan snart ingick ett nytt äktenskap, fick familjen ett annat utseende, vanligen genom att utökas och delvis ersättas av en ny barnkull. Andra förblev ofullständiga familjer, med modern kvar i änkeståndet i många år.

För att återknyta till de grupper, som stadsbefolkningen uppdelats i för denna undersökning, kan hos dem några skilda utseenden av kärnfamiljer konstateras. Som karakteristiska drag hos de *mer betydande familjerna med handel* kan utpekas: förekomst av småbarn i det aktuella giftermålet, hustruns eventuella barn från ett föregående gifte, unga anhöriga till hustrun, men aldrig någon av makarnas föräldrar. Avsaknaden av mor- eller farföräldrar i dessa familjer är anmärkningsvärd. Orsaken härtill är, att den äldre generationen tillhörande denna grupp av stadsbor hade egna hushåll, även som ensamstående. Hos familjer med en tidigare handel, fanns även efter mannens död de ogifta döttrarna kvar i hemmet, medan sönerna hade lämnat föräldrahemmet. Ett intressant undantag utgjorde rådmannen Carl Anderssons son, tullskrivaren Johan Tajardt, som även sedan han bildat familj bodde kvar hos modern. Denna senare utvidgade familj skulle således enligt de tidigare nämnda definitionerna utgöra en stamfamilj. Den ärvda gården bör här ha varit orsaken till att hushållet hölls samman. Två gifta döttrar fanns sedan en lång tid med egna familjer, den ena i samma gård och den andra i gården intill. De var således redan "försedda", dvs. hade egna familjer och hus. Mågarna var båda skräddare. Man kan i detta exempel dels se hur den speciella familjetypen kunde bestämmas av arvsfrågan, dels hur den, såsom Michel Verdon hävdade, hade utvecklats ur en tidigare kärnfamilj.

Av de familjer som representerade stadens speciella funktioner hade *högre tjänstemän* inom länsstyrelse och tullväsende samt *kyrkans prästerskap* av lektorer, stadskaplan och kollegor, liknande familjer, dock med den skillnaden, att hos dem saknades barn från föregående äktenskap. Styvbarn i dessa unga familjer förekom endast som sällsynta undantag. Karakteristiska drag hos dem var: förekomst av små-

barn och inga anhöriga. De som tillhörde dessa familjer var sådana som kommit till staden från andra orter, vilket kan ha varit orsaken till avsaknaden av anhöriga.

Hantverkarnas familjer, liksom *lägre tulltjänstemäns* och *skeppares,* kännetecknades av: barn i olika åldrar, ibland från mer än ett äktenskap, samt familjen utökad med kvinnliga anhöriga, dvs. mor eller syster till endera av makarna, om de blivit änkor. Om familjerna var utökade eller ej berodde på den period av livscykeln som familjens medlemmar befann sig i. En tid utgjorde de således en kärnfamilj enligt den tidigare givna definitionen. En annan tid var familjen något utökad eller hade på något sätt decimerats. Ur de tidigare kärnfamiljerna hade de många ofullständiga familjerna, vanligen bestående av en änka med barn, bildats.

Enkla hantverkare, daglönare, trädgårdsarbetare, domkyrkoringare, båtsmän etc., vilket betyder de fattigaste grupperna i staden, utgjordes också de övervägande av kärnfamiljer med hänsyn till den egna familjens utseende. Karakteristiskt för dessa familjer var, att de hade mycket få eller inga barn, inga anhöriga som utökade familjen samt att dessa familjer inte bildade egna hushåll utan bodde på olika sätt i sammansatta hushåll. Dessa olika hushållstyper tas här upp då stadsbornas boendeförhållande behandlas.

Dock fanns ett fåtal s.k. *utvidgade familjer* i staden, dvs. familjer där flera generationer bodde tillsammans. Av den familjetyp som brukar betecknas som stamfamilj, vilket som tidigare nämnts betyder att en son eller dotter med familj bor kvar i föräldrahemmet, fanns 13 stycken. Av dessa utgjordes endast två av familjer där båda föräldrarna i den äldre generationen var i livet och bodde tillsammans med en gift son eller dotter med deras familjer. I båda fallen gällde det arbetarfamiljer. Vårdväktaren Jan Jansson och hans hustru hade två gifta döttrar i hemmet, den ena gift med en domkyrkoringare, den andra med en stadens båtsman. Hos Lars Clemmetsson, en tid kallad skeppare och en annan tid båtsman, fanns i hemmet förutom två döttrar den äldste sonen med en ung familj. Sonen var antagen till båtsman.

I de övriga av dessa familjer levde endast en av föräldrarna i den äldre generationen, vilken i alla utom ett fall var modern. Till dessa mödrar av den äldre generationen hörde de skepparänkor och en skomakaränka som fortsatte att driva den verksamhet deras män tidigare haft. Skutan eller verkstaden kan alltså sägas ha hållit familjen samman, och familjetypen var en passande boendeform.

Några av stadens utvidgade familjer kan ha drivit en gemensam yrkesverksamhet, som skulle kunna betecknas som familjeföretag. Ett exempel på detta utgör en linvävargård, vilken innehöll en familj bestående av en änka med tre gifta barn och deras familjer samt en ogift dotter, 33 år gammal. En son var skräddare, en måg linvävare och den

andre mågen ännu endast betecknad som arbetskarl. Ännu en son vilken var linvävare bodde med sin familj i gården intill.

Det övervägande antalet familjer i den äldre förindustriella stad, som här studeras, utgjordes således av kärnfamiljer. Dessa kunde emellertid ha olika utseende, till stor del beroende på den period av livscykeln, som dess medlemmar befann sig i. De få utvidgade familjer, som fanns där, bör ses som utvecklade ur en tidigare kärnfamilj och således även de som en period av familjernas livscykel. Hushållen var däremot den enhet av individer som tillkommit såsom olika boendeformer.

Olika demografiska och sociala beteenden och förhållanden påverkade och bestämde utseendet av familj och hushåll hos stadsbefolkningens olika grupper. Dessa skall behandlas i särskilda avsnitt.

2. Demografiska faktorer av betydelse för familjernas utseende

Tre faktorer av demografisk art har haft sin stora betydelse för familjens storlek och utseende i det äldre samhället, nämligen nuptialitet, dvs. äktenskapsbildning, fertilitet eller fruktsamhet, och mortalitet eller dödlighet. Var och en av dessa faktorer innehåller en mängd delproblem, av vilka åtskilliga diskuterats i vetenskaplig litteratur, allt från 1700-talet av Wargentin, Nils von Rosenstein och andra. Om man i dessa sammanhang inte haft själva företeelsen eller beteendet i fråga, t.ex. mortaliteten eller fertiliteten såsom studieobjekt, har emellertid städernas befolkning och deras förhållanden endast ställts i jämförelse med landsbygdens. Framför allt har påpekats en vida högre dödlighet i städerna än på landsbygden, vilken förklarats förorsakad av tätbebyggelsen. Några jämförelser mellan olika grupper av stadsbefolkningen har inte företagits, och legat till grund för dessa antaganden. Jämförelser gjordes mellan olika stora städer, framför allt med Stockholm som visade sig ha den största dödligheten.[19]

Beträffande *äktenskapsbildningen,* har, som tidigare nämnts, Sten Carlsson framhållit, att samhällsklasserna i det äldre svenska samhället uppvisade olika giftermålsmönster. I hans kohortundersökningar har också ingått kvinnor som representerat olika skikt av stadsbefolkning, vilka i flera avseenden företedde bestämda skillnader. Dessa undersökningar har i första hand gällt 1800-talet.[20]

I en mycket uppmärksammad uppsats påvisade den engelske demografen J. Hajnal ett "europeiskt" giftermålsmönster med en relativt

[19] Jfr Tedebrand 1975, s. 36.
[20] Carlsson 1977, Carlsson 1978.

hög giftermålsålder och en hög andel varaktigt ogifta personer, ett mönster gällande också för Sverige fram till omkring år 1940. Han antog att mönstret har existerat åtminstone sedan 1700-talet. Detta s.k. europeiska mönster ställdes i motsats till ett "icke-europeiskt" mönster med motsatta förhållanden.[21]

Då det gäller den lägsta tillåtna giftermålsåldern gjordes i svensk lag under 1600- och 1700-talen vissa förändringar. I kyrkolagen av år 1686 stod från början endast bestämmelsen: "Så skall ock varken man eller kvinna gifta sig, förr än de äro komna till en laglig och mogen ålder."[22] Därmed bör man ha menat, att äktenskapsåldern och myndighetsåldern skulle följas åt. Mannen blev denna tid myndig vid 15 år. I praktiken sökte emellertid prästerskapet verka för ett höjande av särskilt mannens äktenskapsålder, som ansågs inte böra vara under 18 år.[23] Under förarbetena till 1734 års lag diskuterades äktenskapsåldern av de borgerliga myndigheterna. Lagkommissionen, som åren 1689—1694 arbetade med förslag till giftermåls- och ärvdabalken, avgav flera utlåtanden. Förslagen remitterades av K M:t till hovrätterna för yttrande men också till samtliga landshövdingar, för att dessa skulle kommunicera med lagmän, häradshövdingar och borgmästare.[24] År 1690 ville lagkommissionen sätta mannens såväl myndighets- som äktenskapsålder till 20 år och kvinnans äktenskapsålder till 15 år. Man ville av olika skäl höja myndighetsåldern.[25] Yttrande avgavs även med förslag om höjande av äktenskapsåldern ända upp till 25 år, gällande både man och kvinna.[26] Mannen kunde emellertid inte ha en högre äktenskapsålder än myndighetsålder, varför sådana förslag förföll. De visar likväl, att giftomännen, dvs. de som var kvinnornas förmyndare vid äktenskapets ingående, mycket väl kan ha haft olika syn på lämplig äktenskapsålder.

Genom en kungl. förklaring av den 30 okt. 1721 fastställdes mannens myndighetsålder till 21 år. De följande förslagen till giftermålsbalk upptar jämväl äktenskapsåldern till 21 år. I 1734 års lag förbjöds inträdande i äktenskap för man före 21 år och för kvinna före 15 år. Dispens kunde dock sökas hos K. M:t. Slutligen nedsattes genom en kungl. förordning av den 8 dec. 1756 äktenskapsåldern generellt för allmogens söner till 18 år, under förutsättning att de kunde försörja en familj. Denna äktenskapsålder kom att gälla under perioden 1756—1841.[27]

Dessa förändringar i lagbestämmelserna bör påpekas, då giftermålsålder och andra problem i samband därmed diskuteras för olika perio-

[21] Hajnal 1965, s. 101 ff.
[22] KL 1686, kap. 15 § 5.
[23] Kompendium 1940, s. 17.
[24] Holmbäck 1947, s. 384 f.
[25] Edling 1957, s. 246, 258 f, 265.
[26] B 101 p., fol. 85 v., 90 v., UUB.
[27] KL 1686, kap. 15 § 5, tillägg i senare upplagor.

der. De kan t.ex. ha haft betydelse för fertiliteten under olika tider.

Bland de kvinnor som i 1600-talsstaden Västerås ingick äktenskap i tidiga år var borgmästardottern Helena Printz, som 14 1/2 år gammal gifte sig med slottsskrivaren, därefter borgmästaren och sist slottsfogden, Arvid Jernstedt, handelsmansdottern från Stockholm Magdalena Volker med handelsmannen Joust Butnut, 17 år gammal, och biskopen Carl Carlssons första hustru, Margareta Svebilia Adlerborg, ärkebiskopens dotter, 16 år gammal. Även i senare tidsperioder ingick kvinnor ur stadseliten äktenskap tidigare än kvinnor i allmänhet.[28] Här skall tilläggas, att döttrarna i nämnda giften sedan ingick sina äktenskap i samma ålder som mödrarna gjort. Slottsfogdens dotter gifte sig sålunda då hon just fyllt 15 år och biskopens döttrar vid 16 års ålder.

Den vanliga giftermålsåldern för döttrarna till dem som var i god social och ekonomisk ställning, som handelsmäns döttrar och hustrur till dem då de gifte sig första gången, var eljest denna tid 19—22 år. För hantverkarnas döttrar var den vanligen något högre, medan den högsta återfanns bland dem med sämre sociala och ekonomiska villkor. Åtskilliga änkor i denna sista kategori hade vuxna döttrar kvar i hemmet, som ingick äktenskap i senare ålder. De som gifte sig med båtsmän gifte sig emellertid tidigare, eftersom dessa var yngre män.

Ett genomgående mönster för samtliga grupper i staden är, att giftermålet ingicks i samband med att mannen erhöll en tjänst eller ett arbete i staden. Båtsmannen gifte sig t.ex. då han blivit antagen som sådan, vilket han kunde göra vid 21 års ålder, och lektorn då han fått sin tjänst vid skolan, vilket inte skedde i så tidiga år. Hantverkaren ingick äktenskap då han såsom mäster blev antagen av staden och sitt skrå, inte medan han ännu endast var gesäll. Man måste således kunna försörja en familj i staden för att kunna gifta sig. Detta motsvarar de förhållanden då på vissa håll äktenskap ingicks först sedan man fått en egen jordlott att bruka.[29]

Prästerskapet i kyrka och skola liksom högre tjänstemän med en längre utbildning uppvisar därför en senare giftermålsålder för mannen, och åldersskillnaden mellan man och hustru var, som Sten Carlsson framhållit, större hos dem än hos andra.[30] Också vid omgiften ingick de äktenskap med unga kvinnor. Samma mönster fanns hos handelsmän, som ingick sitt andra eller tredje äktenskap, efter att ha blivit änkemän. Detta hade betydelse för familjens tillväxtmöjligheter. Det kan tyda på att dessa grupper haft en önskan att få ett större antal barn.

Flertalet äktenskap ingicks i Västerås under de senare decennierna av

[28] Carlsson 1977, s. 20 f.
[29] Petersen 1970, s. 514.
[30] Carlsson 1977, s. 21.

1600-talet i första och fjärde kvartalen av året, dvs. under vintermånaderna. Under 1670-talet ingicks 74 % av äktenskapen under denna tid av året, under 1680-talet 66 % och under 1690-talet 68 %. Stadens vigselbok visar dock, att man undvek att ingå äktenskap under fastlagstiden. En bestämmelse fanns härom, att om någon av speciella orsaker ville gifta sig i fastan, borde det inte vägras, om det bara skedde i stillhet, "utan brude-bång".[31] Ytterst få gjorde det, och dessa var i allmänhet båtsmän, vilka denna tid hade sin årliga mönstring. Fastans betydelse för dåtidens människor framgår av att upplysning om när den inföll under olika år för en lång period var införd i de manualer, vilka nedan närmare skall beskrivas.

Orsaken till att äktenskapen i flertalet fall ingicks under vintern torde vara, att kontrahenterna då befann sig mer i staden än övriga månader och hade mer gott om tid.

Som redan framhållits var omgiften vanliga bland alla grupper av stadsbefolkningen. Många hade på grund av den stora dödligheten flera äktenskap under sin livstid. Under 1690-talet ingicks i genomsnitt 1/4 av varje års äktenskap i Västerås av änkor. Påminnelser gjordes från domkapitlet och av prästerskapet om att männen åtminstone skulle vänta ett halvt år, innan de ingick nytt äktenskap, och kvinnorna ett helt år. Flertalet änkemän gifte om sig så snart det var möjligt. Omsorgen om de små moderlösa barnen i det tidigare äktenskapet var en av orsakerna. Även biskopen gifte om sig efter kortare tid än ett år.

Fastän många således gifte om sig både en och två gånger, innehöll 1600-talsstaden ändå ett mycket stort antal änkor och ett mindre antal änkemän. Någon skillnad i änkefrekvensen mellan olika grupper av stadsbefolkningen har inte kunnat uppvisas. All svensk befolkningsstatistik har visat, att kvinnor lever längre än män.[32] Förhållandena i Västerås under 1600-talet skilde sig således inte från det gängse mönstret på denna punkt. En del kvinnor levde lång tid i änkestånd. Domprosten Moraeus änka gifte sig t.ex. 21 år gammal, levde i äktenskap under 20 år och var sedan änka under nära 40 år.

Skilsmässor existerade också denna tid, även om de inte var alltför vanliga. Domkapitlet försökte då i första hand att medla mellan makarna, vilket betydde att de påmindes om sin äktenskapliga plikt.[33] Om mannen varit borta från hemmet under flera år och inte på något sätt avhörts, kunde hustrun, sedan efterlysning skett från predikstolarna och på rådstugan, tillåtas ingå nytt äktenskap. Det var vanligen denna tid hustrur efter män, som tagit värvning och lämnat dem och staden.[34] En begäran från en hustru om skilsmässa från sin man, som satt i

[31] Wilskman 1760, s. 78.
[32] Carlsson 1977, s. 22.
[33] Dkp 1696-01-22, VDA.
[34] Dkp 1695-09-07, 1695-09-23, 1696-01-15, VDA.

fängelse i Marstrand, beviljades inte.[35] Denna hustru hade två barn födda utom äktenskapet. Skilsmässa kunde eljest dömas på grund av otrohet.[36] Osämja mellan makar ledde sällan denna tid till skilsmässa dem emellan. En sådan skilsmässa är emellertid känd från staden dessa år, nämligen mellan byggmästaren Marcus Delwitz och hans hustru.[37]

Det har i litteraturen framhållits, bl.a. av Gideon Sjoberg, att få *ogifta* vuxna fanns i den förindustriella staden. En allmän attityd skall ha varit att alla normala människor skulle gifta sig.[38] I sin framställning av den engelska familjens utveckling har Lawrence Stone betonat, att gift civilstånd genom reformationen blivit en etisk norm för kristna människor, i motsats till vad man ansett i katolsk tid. Som konstant tema i predikan lovsjöngs äktenskapet och förhållandet mellan man och hustru.[39] Detsamma har framhållits av Ann-Sofie Kälvemark beträffande svenska förhållanden, liksom av Hilding Pleijel, som betonat Gamla testamentets och däri särskilt de Apokryfiska böckernas stora roll i det dåtida samhället.[40] De Apokryfiska böckerna är en beteckning på delar av Gamla testamentet som haft omtvistat värde eller äkthet såsom biblisk urkund. Martin Luther fann att, även om de ej var likvärdiga med den Heliga skrift, de ändå var "nyttiga och goda att läsa". Hans ståndpunkt och urval hade betydelse även för den svenska kyrkobibeln.[41] Innehållet förmedlades till folket också i de s.k. manualer, vilka trycktes under 1600-talet. Dessa utgjorde ett slags utökade psalmböcker med utdrag ur Gamla testamentet och särskilt Apokryfernas skrifter.[42] Boupptecknings från Västerås nämner ibland i sina bokförteckningar "ett gammalt manuale".[43] Syraks bok, som denna tid var en av de mest citerade av de Apokryfiska böckerna, berör särskilt relationerna mellan man och kvinna. I den undervisning, som gavs alla grupper och kategorier i samhället, betraktades hustrun som underordnad mannen och kvinnans främsta uppgift att vara en god hustru.[44]

Ändå förekom ogifta kvinnor i 1600-talsstaden. Ett tiotal ogifta kvinnor ur arbetargruppen bodde inhyses i en familj eller hos en änka, t.ex. hos utridarens familj och gatläggarens änka, och kallas "gammal piga" eller med en anmärkning om att de haft barn utom äktenskap. Några kvinnor, som i Västerås förblev ogifta, tillhörde de grupper av stadsbefolkningen som Sten Carlsson funnit särskilt representerade

[35] Dkp 1696-05-06, VDA.
[36] Sundberg 1948, s. 237, Dkp 1688-10-17, VDA.
[37] Dkp 1688-08-16, VDA.
[38] Sjoberg 1960, s. 145.
[39] Stone 1977, s. 135 ff.
[40] Kälvemark 1977/78, s. 27, Pleijel 1970, s. 132 f.
[41] De Apokryfiska böckerna förekommer inte i nu gällande bibelöversättning men finns tillgängliga som särtryck.
[42] Pleijel 1965, s. 129 f.
[43] Ett manuale finns i Västerås domkyrkas äldre boksamling.
[44] Jfr Syraks bok bland de s.k. Apokryfiska böckerna.

bland de ogifta kvinnorna i svenskt 1700-tals- och tidigt 1800-talssamhälle, nämligen de s.k. ståndspersonernas grupper. Exempel på sådana ogifta kvinnor denna tid i staden var en borgmästare Willems dotter, en bokbindaren och rådmannen Westmans dotter samt lektor Samuel Höijers, dvs. en domprosts dotterdotter.

Också söner från dessa grupper kunde förbli ogifta. Som exempel kan nämnas rådmanssonen Abraham Westman och kopparslagaren Lefflers ene son. Likaså fanns vid skolan lärare som förblev ogifta.

Vad som i första hand påverkade familjernas storlek var naturligtvis *fertiliteten*, dvs. antalet barn man fick. Den höga äktenskapliga fruktsamheten har ofta i litteraturen omtalats som ett av det förindustriella samhällets mest utmärkande kännetecken. Ändå blev inte effekten därav en ökad befolkning, vilket förklarats med den samtida höga mortaliteten. Orsakerna till att den stora folkökningen kom först senare under 1700-talet, men ändå under förindustriell tid, har livligt diskuterats i den vetenskapliga litteraturen.[45] Även om stagnationen måste ses i samband med den tidigare höga mortaliteten, har forskare ur olika aspekter framhållit, att förhållandena inte så lätt låter sig förklaras.[46]

Vad var det som bestämde barnantalet hos stadsbefolkningen? Var det fertiliteten bland dess olika grupper och kategorier?

Det aktuella barnantalet vid en viss tidpunkt anger inte fertilitetens verkliga omfattning, men det kan ge betydelsefulla upplysningar om samhället i fråga. I jämförelse med andelen barn i dagens underutvecklade länder, var antalet barn under 15 år i hemmen i Västerås vid 1600-talets slut överraskande litet, endast 35 % av stadsbefolkningen. Orsaken därtill var utan tvekan den höga mortaliteten bland barnen, vilket begravningsboken ger klara upplysningar om.

De större barnkullarna finner vi hos den ekonomiska eliten, även om de avsevärt minskats genom spädbarnsdödlighet, de minsta barnkullarna, eller inga alls, hos stadens fattigaste invånare. Detta är helt i överensstämmelse med tidigare gjorda undersökningar gällande barnantal i det förindustriella samhället och därför inte överraskande. Att ha en stor familj gav status.

Men, som ovan nämnts, utgör inte det överlevande antalet barn i familjerna ett mått på den äktenskapliga fertiliteten. Den familj, som inga barn hade vid den aktuella tiden kunde ha haft fyra, såsom fallet var t.ex. i domkyrkoorganisten Grönwalds familj, och den som hade fem barn kunde sammanlagt ha haft tolv, som fallet var med biskopens familj, osv. Det är här skillnaderna visar sig mellan olika grupper och kategorier av stadsbefolkningen. Många av stadens fattigaste invånare hade en lika hög fertilitet som eliten. Så hade t.ex. båtsmannen Lars Clemmetsson fått sammanlagt tretton barn men hade endast tre över-

[45] Heckscher 1936, 2:1, s. 56 ff., Utterström 1954, Wrigley (1969) 1973, Gaunt 1973, Gaunt 1976.
[46] Se t.ex. Hélin om staden Liège i Laslett 1972, s. 333 och Burguière 1978, s. 187 ff.

levande. Biskopen hade sammanlagt tolv barn, varav åtta överlevde spädbarnstiden.

Vi skall återkomma till problemen med spädbarnsdödligheten, då mortalitetens betydelse för familjens storlek behandlas. Här skall i stället framhållas den stora betydelse detta hade för befolkningsutvecklingen, att just de stora folkgrupperna i staden hade det minsta antalet överlevande barn. Hade förhållandet inte varit just detta, hade antalet barn i dessa familjer, dvs. bland dem som saknade utbildning, varit mångdubbelt större. Man hade då kunnat tala om en proletarisering av städerna. I stället blev en stagnation av stadens tillväxt den naturliga följden.

Inte många av familjerna bland stadens ekonomiska elit var i den period av livscykeln då de hade små barn. Därför fanns ytterst få större barnkullar, ofta inga alls, bland dem. Detta hade också sin betydelse för antalet barn i staden.

Att tidigt ingångna giftermål skulle ha gett ett större antal barn i familjen har inte visats i de äktenskap detta gällde bland stadsborna denna tid. Däremot ser det ut som om *omgiften* skulle ha gett familjerna sammanlagt ett större antal barn än då endast ett gifte förekommit, även om detta gifte varat under lång tid. Dessutom utökades familjerna ofta vid omgiften av styvbarn från tidigare äktenskap. *Styvbarn* var vanligast i handelsmännens och lektorernas familjer men existerade även i sådana familjer, där mannen kommit till en tjänst genom att gifta sig med änkan, t.ex. hos tullskrivaren vid Kvarnporten. Även *fosterbarn* fanns i vissa familjer. Så hade hovslagaren Pehr Matsson förutom egna barn och styvbarn också en föräldralös pojke Lars Larsson, "sedan som deras egen son".

Den *utomäktenskapliga fertiliteten* har under de senaste åren ägnats större uppmärksamhet i den vetenskapliga litteraturen i samband med familjeforskning. Det är då i första hand de ogifta mödrarna och deras situation som har studerats.[47] Ogifta mödrar fanns också i 1600-talsstaden, men både deras egen och barnets situation var svår.

Vuxna ogifta kvinnor med barn bodde ibland kvar i hemmet eller hos modern, om denna var änka eller hade ingått ett nytt gifte. Som exempel kan nämnas en styvdotter hos fiskaren Pehr Pehrsson på Oxbacken och en dotter hos snickaren Israel Hanssons änka på Gamla Kyrkogården. Andra tvingades bo inhyses i någon familj. En del tog tjänst som amma. Flera kvinnor i arbetargruppen med utomäktenskapliga barn gifte sig sedan med båtsmän.

De fanns emellertid också, som förblev ogifta. Prästdottern Margareta Ratkin bodde med sin 15-åriga dotter, som hon fått med en ung

[47] Kälvemark 1978, s. 88 ff, Carlsson 1978, s. 114 ff.

dräng i staden, i närheten av brodern vid Torgbron, den tiden kämnärsnotarie. Hon förblev ogift. En annan situation exemplifierar Stina Bång, styvdotter till handelsmannen Gudmund Gudmundsson Wulf. Som ung hade hon fått ett utomäktenskapligt barn med en adelsman.[48] Efter ett tioårigt äktenskap med den man som hon sedan gifte sig med, ansökte hon gång på gång hos domkapitlet om att få skiljas. Konsistoriet avslog denna hennes ansökan, därför att mannen satt i fängelse. Hon fick sedan ännu ett utomäktenskapligt barn, denna gång med en mönsterskrivare. Familjen bodde med en piga i en gård nedanför Nya torget, inte långt från den släkt hon hade i handelsmannagruppen.

Vilka var då fäderna i allmänhet? Med kyrkoarkivaliernas och domkapitlets uppgifter som källmaterial kan man finna några återkommande mönster i fråga om den utomäktenskapliga fertiliteten, gällande perioden 1660-talet och århundradet ut:

1. handelsmän eller tjänstemän i staden, som då de blivit änkemän utnyttjade sitt tjänstefolk
2. främlingar på besök i staden, som lovade äktenskap men sedan försvann från staden
3. gesäller och drängar från staden eller från andra städer samt
4. fogdar från herrgårdar i stadens omgivning liksom anställda vid Västerås slott, vilka utnyttjade kvinnorna och sedan lämnade dem åt sitt öde.

De ogifta mödrarna i staden var således ofta pigor som tjänade i en familj, men alla tillhörde, som vi sett, inte arbetarkategorin. Bland dem fanns även unga, giftasvuxna döttrar i andra gruppers familjer, däribland också hantverkarfamiljer. Fäderna var som ovan påpekats ofta ur högre samhällsgrupper.

Några betydande handelsmän i staden hade sålunda illegitima barn. De återintogs i kyrkans gemenskap "efter gamla kyrkoordningen" i domkyrkans sakristia och betalade en större summa pengar till de fattiga.[49] Deras livssituation påverkades på intet sätt av detta. Drängar, gesäller och andra i samma situation fick öppet för församlingen i kyrkan stå för sin gärning. Främlingar i staden, som blivit fäder, gav sig endast därifrån, och kvinnan fick ensam bära ansvaret och bördan. Barnen ansågs sedan tillhöra moderns samhällsgrupp.

Vissa år föddes ett större antal utomäktenskapliga barn än andra år. Åren 1682—1683 samt år 1692 var sådana. Vid det förra tillfället var det samtidigt en uppgång i det totala antalet födda barn samt ett stigande antal ingångna äktenskap. Vid det senare tillfället, då 12 barn av de 63 som föddes i staden var utomäktenskapliga, var förhållandena annorlunda. En nedgång av det totala antalet födda barn hade då inträtt, antalet döda hade stigit, medan ingen förändring skedde i antalet ingångna äktenskap. Fäderna utgjorde vid båda tillfällena husbönder, som utnyttjade sitt tjänstefolk, liksom gesäller och drängar, dvs. såda-

Noterna: se nästa sida

na som ännu inte tilläts bilda familj. Vid det senare tillfället företräddes de dock mer av främlingar i staden, en saltpetersjudare från Småland, en murmästardräng från Stockholm osv., än vid det tidigare, då fäderna var stadsbor.

En gemensam anledning till det högre antalet utomäktenskapliga barn dessa år kan ha varit, att fler då funnits i staden av sådana som av olika orsaker var förhindrade att bilda familj. I tider av föränderlighet och oro av olika slag, vilket dessa år kan ha varit exempel på, tycks också fler barn ha fötts utom äktenskapet. Åren 1711—1712, efter den svåra pestperioden, då ett större antal danska arrestanter befann sig i staden, är ett senare exempel på detta.

I likhet med vad som tidigare sagts om äktenskapens ingående skulle man också i fastan avstå från sexuellt umgänge. Dopbokens uppgifter visar också, att få barn tillkommit under fastetiden. Båtsmän, s.k. besökare och liknande grupper ur stadens lägsta ekonomiska skikt, uppehöll dock inte denna regel och avvek häri från det allmänna mönstret.

Mest avgörande var emellertid det sätt på vilket *mortaliteten* påverkade familjernas storlek och utseende i skilda grupper av stadsbefolkningen. Medan det totala antalet födda barn i staden inte i väsentlig grad förändrades år från år under perioden 1675—1699, var fluktuationen i antalet döda under samma period betydande. I detta samband framstår spädbarnsdödligheten, dvs. barn som dör före ett års ålder, som speciellt beaktansvärd.

I den historiska litteraturen har framhållits den extremt höga spädbarnsdödlighet, som förekommit under förindustriell tid och som var betydligt högre i städerna än på landsbygden. På 1750-talet avled sålunda en femtedel av alla levande födda barn i Sverige under första levnadsåret. Som en jämförelse kan nämnas, att den nutida spädbarnsdödligheten i världens u-länder också kan uppgå till denna andel. Siffrorna varierar mellan olika länder och världsdelar, och man måste också för vissa länder räkna med en bristande registrering av förhållandena. Man vet, att spädbarnsdödligheten då är högre än vad statistiken visat. Som ett medeltal för spädbarnsdödligheten i Afrika har nyligen upptagits 147 ‰ av de levande födda.[50] De senaste officiella siffror som sänts till FN har för år 1974 uppgivit 115,5 ‰ av de levande födda för den färgade befolkningen i Sydafrika och 18,4 ‰ för den vita befolkningen där. Den motsvarande siffran för Sverige angavs då vara 9,6 ‰. En senare siffra, gällande år 1977, upptogs för Sverige 8,0 ‰. Denna statistik över spädbarnsdödligheten i ‰ av levande födda åtskiljer inte urbana och rurala områden.[51]

[48] Fadern var Nils Posse.
[49] Domkyrkans räkenskaper, VDKA, Dkp 1688-01-11, 1698-01-17, VDA.
[50] McHale 1979, s. 31.
[51] Demographic Yearbook 1977, tr. 1978.

För 1690-talet är det möjligt att med kyrkoarkivalierna, dvs. begravningsbok och dopbok, som källmaterial beräkna spädbarnsdödligheten i Västerås. Begravningsboken upplyser för denna tid också om då spädbarn lagts tillsammans med andra vid en begravning. Dopboken upptar för de levande födda, när de fötts och när de döpts, men upplyser även om dem som fött dödfödda barn, och utgör således inte endast en dopbok utan en födelsebok. Anledningen till dessa upplysningar även om de dödfödda torde vara, att också dessa hustrur skulle kyrktagas, och då med en särskild bön.[52]

Vad som i äldre tid förorsakade den höga spädbarnsdödligheten har i olika sammanhang diskuterats i den vetenskapliga litteraturen. Den empiriska forskningen liksom diskussionen har främst gällt fluktuationerna under 1700-talet och den därmed sammanhängande befolkningsutvecklingen, men har då också kommit att beröra 1600-talsförhållanden. Heckscher antog, att barnadödligheten vanligen varierade på samma sätt som den allmänna dödligheten och därför måste ha haft samband med skörderesultaten. Hans uppfattning var, att mortaliteten år från år var bestämd av ekonomiska faktorer.[53] Utterström, som inte var helt enig med Heckscher i dennes tolkning av förhållandena, ville modifiera dessa förklaringar. Han menade, att de båda fenomenen inte nödvändigt behövde ha en gemensam orsak och ännu mindre, att denna gemensamma orsak var variationen av tillgången till föda.[54] Denna uppfattning hade Utterström fått av forskning om levnadsförhållanden hos den rurala lägre befolkningsgruppen i Sverige under en 100-årsperiod före år 1850. Den är värd att beaktas vid studiet av förhållandena i 1600-talsstaden.

För att få en uppfattning om förhållandena i Västerås under senare delen av 1600-talet visas i tabell 28 antalet levande födda, samtliga döda och andelen spädbarnsdödlighet under århundradets sista fjärdedel, uppdelat på 5-årsperioder. Spädbarnsdödligheten har uträknats i ‰ av antalet levande födda barn, men också av den totala dödligheten under perioden. Man finner, att då den totala dödligheten stigit, detta också har medfört en allt mer ökad spädbarnsdödlighet. Däremot medförde inte en nedgång av antalet födda barn samtidigt också en nedgång av spädbarnsdödligheten. Denna variation åt samma håll av den allmänna dödligheten och spädbarnsdödligheten var således den som enligt Heckscher kunde förväntas, och som även Utterström fann vara av stort intresse.[55] Spädbarnsdödlighetens större följsamhet efter den samtida allmänna mortaliteten än efter det allmänna födelsetalet visas mer åskådligt i fig. 7 och fig. 8 på sidan 154 och 155.

[52] 1693 års kyrkohandbok, tr. 1693.
[53] Heckscher 1936, 2:1, s. 41 ff.
[54] Utterström 1954.
[55] Utterström 1954, s. 143.

Man kan vänta sig, att skillnader i fråga om mortaliteten hos olika grupper av stadsbefolkningen framstår mer iögonfallande under skilda betingelser och villkor, och inte minst under tider av kris. En lämplig period att studera i fråga om spädbarnsdödlighet är därför 1690-talet, som har karakteriserats som de stora befolkningskatastrofernas årtionde.

Som betydelsefulla har väderleksförhållanden och epidemier antagits vara vid höjda dödstal. Utterström menar, att det är svårt att säga om fluktuationerna i klimat och epidemier fullt förklarar ökningen i de svenska dödstalen i äldre tid, men de måste tas med i diskussionen. Kalla vintrar var svåra, därför att man måste vistas längre tid inne i dåliga bostäder, är Utterströms förklaring. Detta förklarar dock inte spädbarnsdödligheten och inte heller epidemiernas spridning.

Hela 1600-talet var ett kallt århundrade, varför perioden ända fram till år 1700 i meteorologisk litteratur har benämnts "lilla istiden".[56] Även under denna period uppträdde dock fluktuationer. Under 1680-talet var vintern 1683—84 påfallande sträng, och under 1690-talet är vintern 1691—92 känd för sin stränga kyla. Tämligen kalla vintrar var under det tidigare decenniet vintern 1684—85 och under det senare decenniet vintern 1694—95. Påfallande mild var vintern 1685—86, och året 1698 hade en ovanligt sen vår.[57] Den kalla vintern 1684 visade i Västerås årtiondets högsta mortalitet, med en större andel av spädbarnsdödlighet även under den tämligen kalla vintern året därpå. Den milda vintern 1686 hade låg spädbarnsdödlighet.

Tabell 28. Födda, döda och spädbarnsdödlighet (döda före 1 års ålder) i Västerås perioden 1675—1699.

	Samtliga levande födda	Samtliga döda	Därav döda spädbarn
1675—1679	425	445	59
Därav spädbarnsdödlighet	138 ‰	133 ‰	
1680—1684	480	362	35
Därav spädbarnsdödlighet	72 ‰	96 ‰	
1685—1689	498	285	25
Därav spädbarnsdödlighet	50 ‰	87 ‰	
1690—1694	387	679	90
Därav spädbarnsdödlighet	232 ‰	132 ‰	
1695—1699	493	705	146
Därav spädbarnsdödlighet	296 ‰	207 ‰	

Källor: Dop- och begravningsböcker för tiden 1675—1699, Västerås kyrkoarkiv, ULA.
Anm. Ovanstående uppgifter finns i diagramform i fig. 7 samt för 1690-talet med uppgifter för varje år i fig. 8.

[56] Lamb 1972, s. 117 ff.
[57] Uppgifterna har erhållits av statsmeteorologen Gunnar Rystedt, Stockholm.

Fig. 7. Antal döda och födda samt spädbarnsdödligheten i ‰ därav i Västerås under perioden 1675–1699.

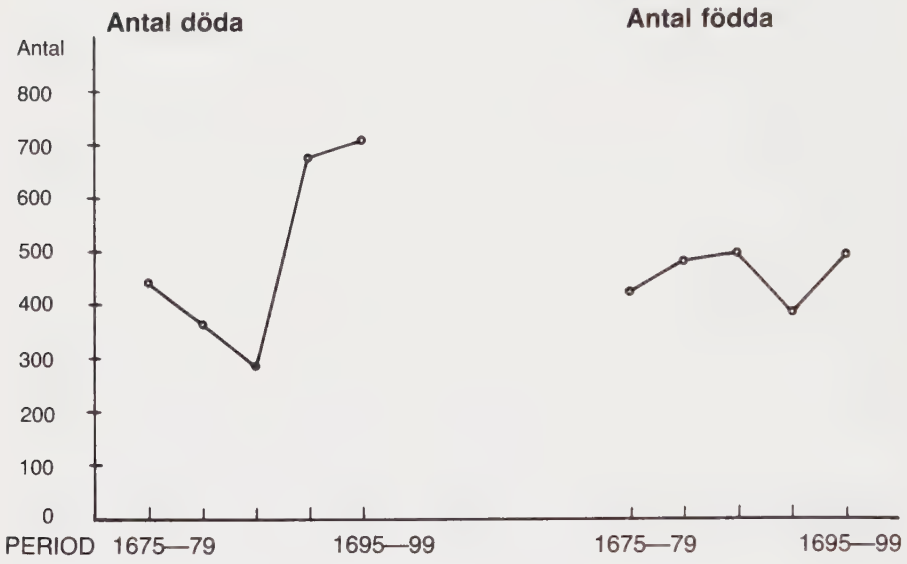

Spädbarnsdödligheten i ‰ av antalet

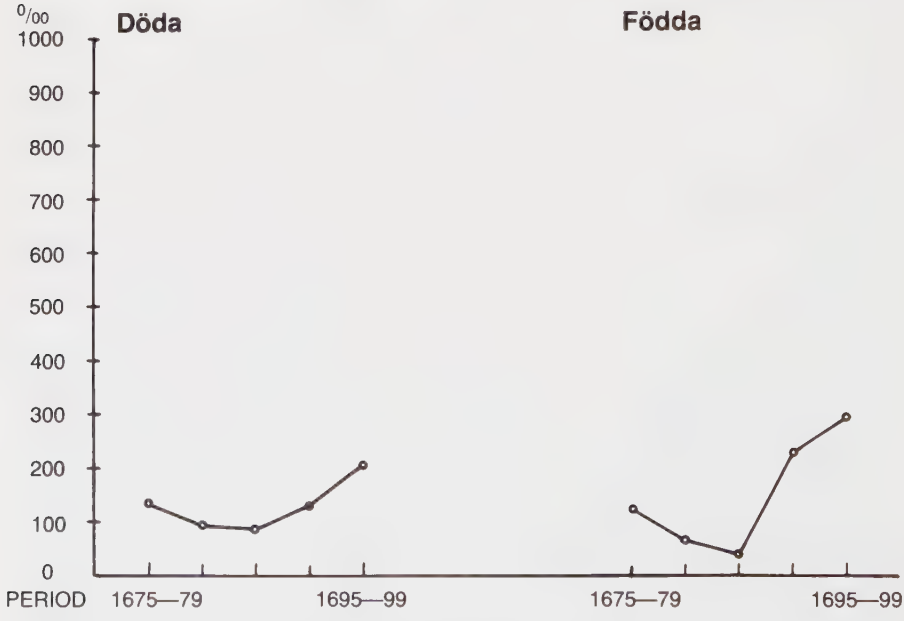

Källor: Dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Fig. 8. Antal födda och döda samt spädbarnsdödligheten i ‰ därav i Västerås under 1690-talet.

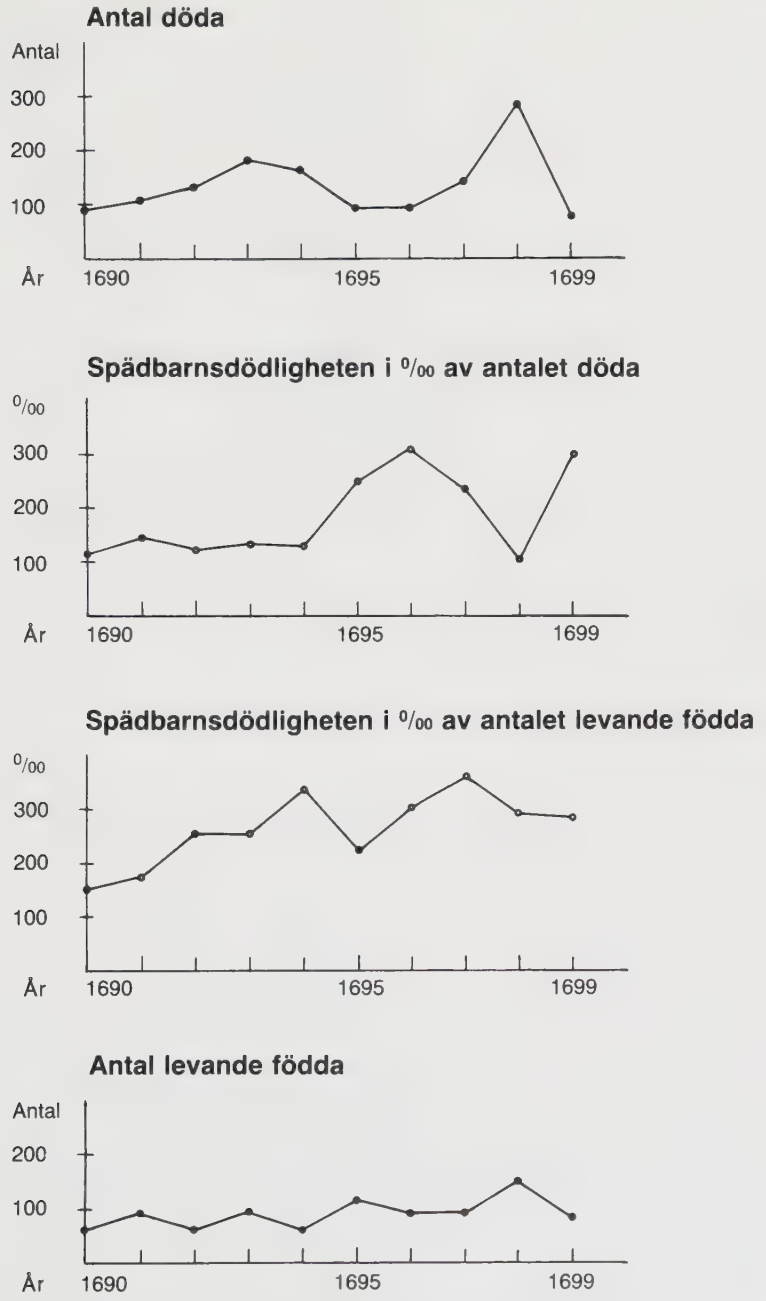

Källor: Dop- och begravningsböcker för 1690-talet, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Detta skulle stämma med de antaganden historiker tidigare gjort beträffande kalla och milda vintrars betydelse för denna.[58] Redan år 1687 kom emellertid en ny hög andel av barnadödlighet, vilken inte kan sättas i samband med kall vinter.

Med året 1693 inleddes en period med missväxt och nödtid och åren 1697—99 har beskrivits som de mörkaste åren. Därför är också 1690-talets dåliga skördar omtalade i litteraturen.[59]

Spädbarnsdödligheten var i Västerås som redan påpekats mycket hög under 1690-talet. Medan den totala dödligheten steg under missväxtåret 1693 men sedan gick tillbaka, för att nå årtiondets absoluta topp år 1698 och sedan åter gå ned till vanlig nivå, var andelen spädbarnsdödlighet som högst åren 1695—97 och återigen år 1699. Förklaringen till att spädbarnsdödligheten inte under 1690-talet följde den allmänna dödligheten på det samstämmiga sätt, som den eljest i stora drag visat sig göra, är att den allmänna mortaliteten denna tid var så hög att den vida översteg födelsetalet. Stora skaror av utfattiga och svältande kom under 1690-talet från landsbygden till Västerås liksom till andra städer, i hopp om att där få hjälp. Många av dessa dog i stället av svält och köld, på gator, i portar, i en handelsbod eller ett uthus. Köld, missväxt och nödtid ökade således påtagligt dödligheten bland vuxna och uppväxande barn under de nämnda åren. Andelen av de födda barn som dog före ett års ålder var som högst åren 1694 med 338 ‰ och år 1697 med 360 ‰, vilket betydde att vart tredje barn dog före ett års ålder.

Om missväxt och dyr tid utgör en fullständig förklaring också till den höga spädbarnsdödligheten i staden, bör skillnaderna mellan de ekonomiskt starka och de ekonomiskt svaga grupperna av stadsbefolkningen kunna ge vittnesbörd om detta. Oiva Turpeinen har nyligen i en uppsats om den finska barnadödligheten under pre-industriell tid (1749—1865) påpekat att ännu aldrig barnadödligheten i skilda sociala grupper undersökts, fastän detta borde visa på skillnader mellan olika klasser. Han hävdar, att det funnits kronologiska, regionala och sociala variationer i denna. Eftersom Turpeinen fann det vara helt klart, att lägre sociala grupper födde fler illegitima barn än de övre sociala grupperna, menar han, att skillnaden i barnadödlighet mellan legitima och illegitima barn kunde tas som indirekt index av variationer mellan sociala grupper. I övrigt vill han inte se samband mellan spädbarnsdödligheten och sociala och ekonomiska skillnader.[60]

En sammanställning av spädbarnsdödligheten i Västerås under 1690-talet med hänsyn till social och ekonomisk grupptillhörighet har gjorts i tabell 29 som underlag för en diskussion om förhållandena i staden.

[58] Utterström 1954, s. 117 f.
[59] Friberg 1972, s. 25, 28 och 31, Utterström 1954, s. 113.
[60] Turpeinen 1979, s. 2, 9, 13.

Tabell 29. Spädbarnsdödligheten (0—1 år) i Västerås under 1690-talet fördelade på olika samhällsgrupper.

handelns, kyrkans och stadens högre tjänstemän:	*antal*	*yrkestillhörighet*	*Summa döda barn*
	8	handelsmän	11
	1	stadssekreterare	1
	1	slottsfogden	1
	6	högre tjänstemän	6
	2	lektorer	2
	1	postmästaren	2
	2	stadskirurger	3
Summa:	21		26 barn
kyrkans lägre tjänstemän:	1	domkyrkans syssloman	1
	1	hospitalsprästen	1
	2	kollegor	2
	1	domkyrkoorganisten	3
	1	gymnasienotarien	1
	1	cursor consistorii	1
Summa:	7		9 barn
lägre hantverkare:	5	skräddare	16
	9	skomakare	10
	4	smeder	6
	2	linvävare	4
	1	bagare	3
	6	snickare, hovslagare, pistolmakare, murmästare, krukmakare och hattmakare (vardera 2 barn)	12
	7	remsnidare, sämskmakare, tunnbindare, skinnare, hjulmakare, perukmakare och saltpetersjudare (vardera 1 barn)	7
Summa:	34		58 barn
arbetargrupper:	34	arbetare	41
	13	båtsmän	18
	11	skeppare	14
	7	ryttare	9
	2	trumslagare	6
	10	slottsknektar, åkare, tullnärer (vardera 5 barn)	15
	3	domkyrkoringare	4
	2	s.k. besökare	3
	5	fiskare, stadstjänare, dragare, soldater och humlegårdsläggare (vardera 2 barn)	10
	3	mätare, vålväktare, trädgårdsmästare (vardera 1 barn)	3
Summa:	90		123 barn
illegitima barn	8		8
utan närmare angivande	12		12
Summa summarum:	179		236 barn

Källor: Dop- och begravningsböcker, Västerås kyrkoarkiv, ULA.

Ett studium av 1690-talets mortalitet visar klart, att de ekonomiskt svaga grupperna av stadsbefolkningen drabbades hårt i fråga om spädbarnsdödlighet. Men också stadens ekonomiska elit drabbades av den, varför det inte går att förklara den som förorsakad endast av umbärandet beroende på missväxt. Handelsmän och andra med den största tillgången till spannmål från egna gårdar och från stadsjord, däribland handelsmannen Lars Olofsson och slottsfogden Arvid Jernstedt tillhörde dem som hade barn, vilka avled före ett års ålder. Missväxt och dyrtid var säkerligen något som denna period försvagade en stor del av den ekonomiskt svaga stadsbefolkningen utan tillgång till egen spannmål. Men den förklarar inte all spädbarnsdödlighet i staden.

Till detta med missväxt och dyrtid skall sedan läggas betydelsen av 1690-talets bistra vintrar och fluktuationer i klimatet. De av umbärandet svagare bland stadsborna måste då ha varit mer mottagliga för sjukdomar, och försvagade mödrar födde då också svaga barn. Dopboken omnämner ett stort antal svaga barn, vilka då fick döpas i hemmet i stället för i kyrkan, vilket eljest var det vanliga. Någon överensstämmelse mellan dessa som i dopboken benämnes svaga och dem som sedan avled före ett års ålder finns dock inte.

Barnläkaren Nils Rosén von Rosenstein har i sin bok Underrättelser om Barnsjukdomar och deras Bote-Medel år 1764 omtalat dåtida vanliga orsaker till spädbarnsdödlighet. Han nämner särskilt den s.k. torsken, en sjukdom i munslemhinnan hos späda barn, orsakad av en svamp, och som också kunde gå nedåt magen och tarmarna. Hjärtsprång var också ofta orsak till död hos spädbarn.[61] Vådan av att spädbarnen under flera månader genom den hårda lindningen var berövade sin frihet har betonats av Lawrence Stone. De lindade barnen sov mer, skrek mindre och fick ingen stimulans. Någon gång under 1700-talet efter lång diskussion slutade man i England, som gick före andra länder med detta, att linda barnen.[62]

Som vanliga dödsorsaker för späda barn har Yngve Åkerrén framhållit akut diarrésjukdom, som i äldre tider förekom under eftersommaren, samt ofullgångenhet (prematuritet), i praktiken detsamma som förtidsbörd.[63] Åren 1693, 1697 och 1698 avled ett större antal barn, någon månad gamla, än övriga år, varför det är tänkbart att epidemier av nämnda slag då varit dödsorsaken. Beträffande ofullgångenhet kan påpekas, att två tvillingpar och en trilling förekom bland dessa före ett års ålder döda i Västerås. Ogynnsamma sociala förhållanden och mödrarnas brist på fullvärdig kost under graviditeten kunde, som Åkerrén påvisat, ha varit orsak till förtidsbörd. Svaga nyfödda måste sedan möta en mängd livshot av olika slag, som med den tidens möjligheter inte kunde avhjälpas. De barn i Västerås, som upptagits i tabell 29, avled

[61] Rosén von Rosenstein 1764, s. 33 ff.
[62] Stone 1977, s. 161, 424 f.
[63] Åkerrén 1955, s. 12 ff.

således några få timmar, dygn eller veckor gamla. I tre fall dog barnet, sedan modern först avlidit. De var barn till en linvävare, en arbetare och en slottsknekt.

Under 1690-talet är 11 dödfödda barn antecknade i stadens begravningsbok, vilka sålunda också tillhörde de ofullgångna. De levande födda var, som framgår av tabell 28, till antalet 80 gånger fler. Av de dödfödda var fem barn till arbetare, ett till vardera av en skräddare, en snickare, en båtsman, en soldat, en skeppare och en trädgårdsdräng. Dessa lades hos någon vuxen i dennes kista och fick då en begravning tillsammans med denne. Detta skedde vid nästa begravningstillfälle. Något släktskapsförhållande till den vuxne, ung eller gammal, man eller kvinna, som barnet lades hos, var det inte fråga om. Företeelsen bör här framhållas, eftersom ett vanligt antagande vid äldre gravfynd av vuxna och barn tillsammans är, att släktskapsförhållanden har rått dem emellan. Bringéus har påpekat, att det var gängse sed att även vid missfall föra fostret till kyrkogården, vilket då i hemlighet lades i en öppen grav. Enligt folktron skulle fostret annars förvandlas till myling och utsätta modern för obehag.[65] Begravningsförfarandet kan även ses som en ekonomisk fråga. Av de levande födda, som i Västerås avled späda, lades under 1690-talet 63 barn hos någon annan i dennes kista.

Man gjorde alltså inte någon åtskillnad mellan levande födda och dödfödda vid begravningen. Ett fall av barnamord, då modern tog livet av sitt nyfödda barn, omtalas från denna tid.[66] Någon gång förekom hittebarn, dvs. att späda barn lagts ut i stadens utkant och upphittades.[67] En företeelse som omtalas från 1600- och 1700-talens Sverige är den s.k. barnkvävningen, dvs. att barn kvävts till döds, vilket skett genom att modern eller amman tagit till sig barnet i sängen om natten och så legat ihjäl det. Om det förelegat avsiktlig barnbegränsning eller ej i dessa fall av barnadöd rannsakades av samtiden och har senare diskuterats i forskningslitteraturen. Känt är Arthur Thomsons rättshistoriska arbete Barnkvävningen, där han visar hur man i rättsligt avseende behandlat företeelsen, framför allt i förarbetena till 1686 års kyrkolag och 1734 års lag. I båda dessa lagar infördes paragrafer om barnkvävningen.[68] En särskild bön fanns vid kyrktagningen av de mödrar som kvävt sitt barn.[69] Anders Gustavsson menar, att barnkvävningen endast utgjort en ringa del av de många dödsfallen.[70] Klart är emellertid att den som företeelse skall sättas in i sitt sociala sammanhang. Hos vilka förekom barnkvävningen?

[64] Åkerrén 1955, s. 14 ff, 19 f.
[65] Bringéus 1964, s. 216 f.
[66] Rrp 1699-06-09, Västerås stads arkiv, ULA.
[67] Rrp 1698-06-25, Västerås stads arkiv, ULA.
[68] Thomson 1960, s. 1 f., 56, 151 f.
[69] 1693 års kyrkohandbok, tr. 1693, s. 127 f.
[70] Gustavsson 1972, s. 195.

Här skall påpekas att barnkvävning också förekom i Västerås från denna tid. Under 1680- och 1690-talen anmäldes flera hustrur i Västerås till domkapitlet för att "av våda" ha kvävt sina barn till döds. Under senare delen av 1680-talet omtalas slottsknekten Jonas Jonssons hustru två gånger liksom båtsmannen Lars Clemmetssons hustru ha råkat ut för denna olycka. Den sistnämnda hustrun angav som orsak att hon tagit barnet till sig, och att det haft skabb.[71] År 1691 anmäldes åkaren Anders Granqvists hustru, den tidigare mästermannens änka samt ännu ett par, som ej namngavs, för samma sak. Sedan mästermansänkans barn besiktigats av stadskirurgen, skulle rannsakas, hur modern "varit sinnad, nykter eller drucken etc.".[72]

Av ett betänkande rörande justitieverket från år 1643, författat av Georg Stiernhielm m.fl., framgår, att det då i Sverige var allmänt förekommande, att gravida kvinnor, som önskade spontan abort, försökte framkalla detta genom drycker, hårt arbete, tungt lyftande eller genom att på annat sätt försöka skada fostret i moderlivet. I uttalandet sägs, att följden av detta ofta blev dödfödda barn. För att förhindra sådana aborter i landet skulle uttalanden härom göras från predikstolarna. Dessa aborter benämndes barnamord, och man önskade förhindra dem genom en avskräckande lagstiftning.[73]

Anmärkningsvärt är, att de skikt av stadsbefolkningen som berördes av spädbarnsdödligheten, dvs. barn som avled före ett års ålder, var stadens översta skikt, socialt och ekonomiskt sett, jämte de i samma avseenden svagaste grupperna, medan den inte fanns i ett mellanskikt. I litteraturen har ibland nämnts, såsom en bidragande faktor till den höga spädbarnsdödligheten, också skiftande amningsvanor.[74] Jag vill här framhålla inte amningens utan i stället *ammornas* betydelse för den höga spädbarnsdödlighet som även fanns i stadens högre skikt i äldre tid.

Ända fram till efter 1700-talets mitt fanns i Västerås i de familjer tillhörande stadens sociala och ekonomiska elit som hade spädbarn, en amma anställd bland tjänstefolket. Då barnläkaren Nils Rosén von Rosenstein under 1750- och 1760-talen i sin bok om barnsjukdomar och i artiklar i Vetenskapsakademiens årsalmanackor försökte förmå den svenska överklassens mödrar att själva amma sina barn, använde han sig av argumentet att de då skulle få lättare barnsäng. Men han framhöll också, hur mycket ett barn genom en amma kunde komma att lida: "Av hennes kropps konstitution kommer barnets hälsa eller sjuklighet, och på hennes skötsel ankommer det, om barnet bliver ofärdigt eller ej."[75]

[71] Dkp 1687-12-07 och 1688-01-16, VDA.
[72] Dkp 1691-11-04, VDA.
[73] Consilium Assessorum 1643, s. 15, Samling av diverse historiska anteckningar, Hülpherska samlingen, VSB.
[74] Jfr Tedebrand 1975, s. 43.
[75] Rosén von Rosenstein 1764, s. 1, 16, Rosén von Rosenstein, artiklar i Vetenskapsakademiens almanackor av åren 1754 och 1755.

Detta samband hade man tidigare aldrig insett, eftersom man saknade insikter om infektionsrisker. Om barnet dog under ammans vård, trodde man, att detta var på grund av en outgrundlig Guds vilja.[76] Inte endast i de fall då amman bevisligen hade tagit barnet till sig om natten, misstänkte man emellertid någon gång, att amman kunde ha vållat ett litet barns död. Misstanken var då, att amman varit vårdslös, så att någon olyckshändelse var dödsorsaken. Hösten 1698 anklagade postmästaren i Västerås sin anställda amma inför rätta för att ha vållat hans lilla barns död, 15 veckor gammalt, trots att varken han, stadskirurgen eller amman själv visste orsaken.[77] Att många olyckshändelser bland spädbarnen också verkligen inträffade på grund av ammornas vårdslösa behandling har omvittnats i litteraturen, från England och Frankrike liksom från Sverige.[78]

De som under 1600- och 1700-talen tjänade som ammor i Västerås tillhörde alla någon av de grupper av arbetare eller lägre hantverkare, vilka i tabell 29 uppvisats ha den största spädbarnsdödligheten. Orsaken till detta samband är, att ammorna antingen tagit sin tjänst efter det att det egna barnet avlidit, eller att detta egna barn sedan blev så negligerat att det avled. En jämförelse av födelse- och begravningsbok visar detta. Om flera båtsmanshustrur finns anteckning för olika år i husförhörslängd eller mantalslängd, att de tjänade hos någon i Västerås eller i Stockholm som amma. På liknande sätt kan man få uppgifter från Västerås omgivningar, att hustrur till ryttare eller soldater tjänat i staden som amma. Båtsmanshustrurna tycks ha antagit sådan tjänst efter det första barnet.

Hustrur till ekonomiskt svaga hantverkare kan man också någon gång finna antecknade som amma, medan de ekonomiskt starkare hantverkarna varken hade en anställd amma i hushållet eller en hustru, som tjänade hos andra som amma. De hade inte heller den spädbarnsdödlighet som de andra stadens grupper uppvisar.

En stor andel av ammorna utgjordes av kvinnor med illegitima barn. Denna andel har i Västerås för tiden 1739—1755 kunnat bestämmas, därför att anteckningarna därom i husförhörslängden då ger klarare besked än tidigare. Av de 35 omnämnda ammorna hade 14 anteckning om att de hade illegitima barn. Som tjänstgörande amma fick dessa kvinnor en mer accepterad ställning i stadssamhället, eftersom de behövdes och var efterfrågade. Men ammornas egna barn fick, om de överlevde, ännu ett handikapp genom att de blev negligerade också av sina mödrar.

De anställda ammorna var således kvinnor med ytterst liten kunskap i barnavård, med upplevelsen av egna misslyckanden och därtill denna tid fysiskt försvagade. De var på grund av sin situation tvingade att på

[76] Jfr Stone 1977, s. 246.
[77] Rrp 1698-09-28, Västerås stads arkiv, ULA.
[78] Stone 1977, s. 429 f, 432, Rosén von Rosenstein 1764, s. 12.

detta sätt tjäna sitt uppehälle. Den höga spädbarnsdödligheten hos stadens ekonomiska elit liksom hos de ekonomiskt svagaste grupperna där torde i stor utsträckning ha varit förorsakad av de stora infektionsrisker och andra vådliga risker samtliga av dessa spädbarn utsattes för samt i mycket hög grad av negligering.

Den oerhört höga spädbarnsdödligheten var således något som speciellt utmärkte mortaliteten i 1600-talets Västerås. Ett annat karakteristiskt drag för mortaliteten med stor betydelse för familjernas och hushållens utseende var kvinnornas död i barnsäng. Om modern dog, avled som tidigare nämnts även barnet. Trots den stora dödsrisk som förlossningarna innebar för kvinnorna, överlevde dock flertalet kvinnor ett stort antal nedkomster. I allmänhet levde kvinnorna längre än männen, vilket kan konstateras av det stora antal änkor som fanns i staden.[79]

Ungefär 300 av stadsbefolkningen skulle en kort tid därefter, nämligen vintern 1710—11, avlida i den sista stora pestepidemi Sverige har haft. Läkaren Nils Rosén von Rosenstein upplyste senare om att kopporna kommit att döda fler människor än pesten.[80] Som epidemi gick emellertid inte kopporna i Sverige förrän under 1700-talet och ersatte då, som Tillhagen påpekat, pesten som den store folkdödaren.[81]

Det kan diskuteras vilken eller vilka av dessa demografiska faktorer som spelat den största rollen för familjernas storlek och utseende i den förindustriella staden. Den ena faktorns påverkan på den andra måste framhållas. Här har intresset varit inriktat på att visa och betona skillnader mellan stadsbefolkningens olika grupper och skikt samt, då likheter funnits dem emellan, vad orsaken kan ha varit till detta.

3. Sociala förhållanden som påverkade hushållens sammansättning

Några omständigheter av social art hade speciell betydelse för hushållens storlek och utseende i den äldre förindustriella staden. Dessa utgjordes av det sätt på vilket stadssamhället tog befattning med de gamla och de mycket fattiga samt de villkor, under vilka hantverksgesällerna och tjänstefolket levde. Gemensamt för de omnämnda kategorierna var då att de bodde inhyses i något hushåll.

Som vi tidigare funnit bodde unga familjer i Västerås i några fall kvar en tid i mannens eller hustruns föräldrahem. I familjehistorisk och

[79] Jfr Carlsson 1977, s. 22.
[80] Rosén von Rosenstein 1764, s. 93.
[81] Tillhagen 1958, s. 143.

stadshistorisk litteratur har någon gång även ställts frågan, om äldre par under förindustriell tid vanligen bodde hos sina barn. Laslett fann detta vara osannolikt i fråga om det förindustriella England, ett förhållande som Berkner funnit gälla i den österrikiska 1700-talsby han undersökt. Katz tar upp frågan beträffande 1800-talsstaden Hamilton, Canada West.[82]

I 1600-talsstaden Västerås bodde inte äldre föräldrapar hos något av sina barn, men väl många mödrar sedan de blivit änkor. Detta bör tolkas så, att en gård i staden inte övertogs av en yngre generation, om båda föräldrarna var i livet. Inte heller flyttade äldre föräldrapar inom staden eller dit, för att båda slå sig ned hos något av sina barn. Hushållet hölls samman, så länge mannen levde. Endast de änkor, som kunde uppehålla och fortsätta hans verksamhet eller på något sätt vara garanterad en ekonomiskt tryggad tillvaro också i änkestånd, hade möjligheten att på egen hand uppehålla hushållet.[83] Då Laslett, Berkner och Katz talar om beteendet, bortser de från att detta kan ha skiftat inte bara mellan olika regioner utan också över tidsperioder, med olika demografiska och sociala förutsättningar för skilda grupper i staden.

De många änkornas levnadsvillkor och boendesituation i 1600-talsstaden måste ses som ett svar på frågan om hur man tog hand om sina gamla, dvs. dem som av olika anledning inte kunde fortsätta att leva med ett eget hushåll. En änkas juridiska och ekonomiska självständighet existerade denna tid, som Gunnar Qvist påpekat i sin avhandling om kvinnofrågan i Sverige under förra hälften av 1800-talet, endast vid innehav av en yrkesverksamhet eller rörelse hon övertagit efter mannen.[84] Det blev på grund härav mödrar i stadssamhällets lägre skikt, utan egen handel, skepparrörelse, hantverk med anställda gesäller eller med egna ekonomiska företag som rusthåll eller bruksrörelse, som tvingades bosätta sig för längre tid hos något av sina barn. Att detta var det rådande förhållandet i Västerås vid 1600-talets slut visas i den sammanställning som gjorts i tabell 30. Eftersom husförhörslängden endast upplyser i vilket släktförhållande dessa står till husföreståndaren, och inte anger efter vem modern eller svärmodern är änka, har i sammanställningen den grupptillhörighet upptagits, som sonen eller mågen hade.

[82] Katz 1975, s. 218.
[83] Se tidigare kap. om ekonomiska förhållanden.
[84] Qvist 1960, s. 14.

Tabell 30. Hushåll där änkor bodde hos sina barn eller annan släkt i Västerås år 1697.

A. *Änkor boende hos sina barn:*		Antal
a) hos en dotter med familj:		
hantverkare	perukmakaren	1
	skräddare	2
	linvävare	1
	skomakare	1
skeppare		1
slottsknekt		1
båtsman		1
arbetare		4
Summa:		12
b) hos en dotter, som var änka efter:		
trädgårdsdräng		1
domkyrkoringare		1
Summa:		2
c) hos en son med familj:		
hantverkare	gårkock	1
	vävare	1
	skomakare	1
	linvävare	1
fiskare		1
Summa:		5
B. *Änkor boende hos syskon,* med grupptillhörigheten:		
hantverkare	skräddare	1
skeppare		1
domkyrkoringare		1
Summa:		3
Summa summarum:		22

Källa: Husförhörslängden av år 1697, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Översikten visar, att det var vanligare att en änka bodde hos en dotter och dennas familj än hos en son. De söner, som hade sin mor i hushållet, var sådana som kunde ha haft henne som extra hjälp i yrkeshanteringen, t.ex. med spinning. Katz menar, att man inte skall överbetona släkt eller inte släkt i gången tid. Både Orvar Löfgren och Börje Hanssen har i stället velat betona funktionerna i hushållet.[85]

Även om man kan förutsätta funktioner i hushållen för de änkor, som var inhysta i olika hushåll i staden, är sådana dock mest sannolika såsom huvudmotiv för de 20 änkor, som var inhysta hos andra än barn och syskon i staden. Sex av dessa är upptagna som s.k. kapitels-

[85] Jfr Katz 1975, s. 218.

gummor. De övriga utgjordes av änkor efter ryttare, båtsmän, tullskrivare eller icke närmare beskrivna. En var en dalkarls änka, en annan hade kommit från Rytterne. I ett fall tjänade änkan som månglerska. I andra fall kan de med stor sannolikhet ha haft en tjänande funktion i hushållet. Detta är så mycket mer antagligt, som det under 1690-talet var otillåtet att uppehålla sig i staden utan laga försvar, liksom att inhysa sådana som ej tillhörde staden. Här måste dock betonas, att det som en första kristna och samhälleliga plikt förväntades och fordrades av var och en i staden att, om det behövdes, ta hand om och försörja sina nära anhöriga.

Även om det var vanligare att en änka bodde hos en dotter med familj, kan företeelsen inte ha ansetts som idealisk. Det var en plikt mot de gamla som magistraten såg till att gemene man uppfyllde. År 1692 blev skomakaråldermannen Johan Nilsson inkallad för rådstugurätten och förehållen den plikt han hade att försörja sin gamla, blinda svärmoder. Denna gamla, som var änka efter guldsmeden Gabriel Månsson Bring, hade en lång tid lämnats att tigga sin föda.[86] Perukmakaren blev likaså inkallad och förmanad att inte hantera sin svärmoder på det sätt han gjorde.[87]

Det ansågs således från samhällets sida riktigt och av nöden påkallat, att hushållen under längre tid utökades med mödrar och svärmödrar som blivit änkor. Det utgjorde det sätt på vilket gamla i staden förväntades bli omhändertagna, om de inte längre förmådde förestå ett eget hushåll. Företeelsen uppvisade emellertid bestämda sociala skillnader. Det var de ekonomiskt svaga stadsgruppernas hushåll, som på detta sätt utökades med de gamla änkorna. Äldre änkor i ekonomisk starkare ställning hade egna hushåll med anställd piga. Skillnaderna i de gamlas villkor mellan befolkningsskikten kan ha understrukit den tvångssituation, som förelåg. Det var inte alltid ett frivilligt åtagande utan en påtvingad.

Förutom den stora andel av befolkningen som redan har omtalats såsom fattiga, ekonomiskt svaga etc., skall existensen av stadsbor med en ännu större grad av fattigdom och misär uppmärksammas. Mantalslängder och annat källmaterial från den aktuella tiden upptar personer med beteckningen *utfattiga* och *tiggare* men anger ändå inte med detta all undangömd fattigdom i staden. Dessa s.k. utfattiga eller tiggare utgjorde i själva verket endast en kategori av stadens fattigaste invånare.

Från år 1696 finns för Västerås en rådstugurättens förteckning av de fattigaste som då fanns i staden. Dessa har i förteckningen fördelats under tre olika rubriker, beskrivande de s.k. husfattiga, fattiga från

[86] Rrp 1692-03-01, Västerås stads arkiv, ULA.
[87] Rrp 1691-10-09, Västerås stads arkiv, ULA.

Dalarna samt de utfattiga i staden vilka försörjde sig genom att tigga.[88] Uppdelningen av de mycket fattiga i dessa kategorier speglar markant 1600-talssamhällets syn på fattigdomen och dess avhjälpande. Tidens synsätt och behandling av de fattiga hade, som Brian Tierney liksom Sidney och Beatrice Webb klart har visat beträffande de engelska fattiglagarna, sitt ursprung i medeltida attityder till sociala frågor.[89] I huvudsak innebar tanken, att man skulle särskilja sjuka, gamla och handikappade från dem man ansåg vara arbetsföra tiggare. De förra betraktades som "rätta fattiga" och skulle förses med allmosor, medan de senare skulle tvingas att själva försörja sig.

I den nämnda förteckningen från Västerås av år 1696 utgjordes den första gruppen av de mycket fattiga av *de s.k. husfattiga.* Till dessa fattiga, som alla skulle ges allmosor, hörde två invalidiserade män, den ene gammal soldat och den andre f.d. båtsman. Dit hörde några ogifta äldre kvinnor, som var blinda eller ofärdiga. Flertalet utgjordes av åldriga änkor efter hantverkare (snickare, hjulmakare, smed och sporrmakare), eller efter domkyrkoringare, båtsmän och någon slottsknekt. Till antalet var de: 2 män, 6 ogifta kvinnor samt 22 änkor = 30 personer.

En annan grupp i förteckningen av fattiga i Västerås upptogs under rubriken *fattiga tiggare i staden.* De vuxna stadsbor som försörjde sig genom tiggeri utgjordes av gamla, ofärdiga, sjukliga ogifta kvinnor eller änkor efter tidigare soldater och båtsmän, unga döttrar till en skräddare och en mätare samt föräldralösa barn eller barn som följde sina mödrar. En del av dessa barn sades tigga än i staden än på landet. Till antalet utgjordes dessa utfattiga tiggare i förteckningen av: 1 man, 3 hustrur, 4 änkor, 2 äldre ogifta kvinnor, 2 tonårsflickor samt 21 barn = 33 personer.

De i förteckningen upptagna utgjorde tillsammans de fattigaste i staden men var inte och betraktades inte av det dåtida samhället som olika grupper av fattiga utan som skilda kategorier, som behandlades på olika sätt. Endast den första kategorin erhöll någon ekonomisk hjälp från stadens insamlade medel i fattigbössor. De som tillhörde denna kategori ansågs nämligen, såsom offer för sjukdom, ålder, ensamhet, vara de av verklig orsak fattiga och därför berättigade till allmosor från staden och kyrkan. Till dessa hörde änkor och faderlösa fattigmans barn, sårade soldater och de som drabbats av en svår sjukdom. Biskopen Johannes Rudbeckius i Västerås kallade tidigare under århundradet liknande fattiga stadsbor "utfattiga, sjuka och förlamade människor, som ej förmår arbeta och ej har släkt utan måste leva av allmosor".[90]

Till skillnad från dessa som tillförsäkrades hjälp genom allmosor från

[88] Rrp 1696-07-21, Västerås stads arkiv, ULA.
[89] Tierney 1959, Webb 1927.
[90] Hall 1938, s. 99.

stadens insamlade medel, fanns övriga utfattiga, vilka om de inte förmådde arbeta, tvingades försörja sig själva genom att tigga. Några av denna senare kategori hade erhållit magistratens tillstånd att tigga sitt uppehälle. Om andra konstaterades endast att de var tiggare. I kritiska och svåra tider fylldes städerna av tiggare, som dog på gatorna av umbäranden.[91] Också i Västerås förekom detta under 1690-talets svåraste år.[92]

Bruket att ge allmosor till de fattiga var en kristen barmhärtighetsgärning, som fortlevde som en tradition från den medeltida kyrkan. Allmosor hade då givits som en självklarhet till alla som var i nöd. Åtagandet var inte endast en individuell skyldighet utan blev också en kollektiv plikt i samhället. Kyrkans inkomster fördelades, som känt är från olika länder, på ett likartat sätt, nämligen så att en viss andel gick till de fattiga och nödställda.[93] Medan medeltidens munkar och nunnor i sin vård av de fattiga hade givit till alla fattiga utan åtskillnad, ställde emellertid det senare samhället bestämda krav på de s.k. allmosehjonen. Som framgår av fattigförteckningen i Västerås från år 1696, erhöll den som på något sätt borde kunna försörja sig och sin familj, hade gård eller anhöriga i staden, inte någon ekonomisk hjälp från staden. De som fick allmosor därifrån, förmanades dessutom att vara lydiga och hörsamma samt att flitigt gå i kyrkan. Endast vid de stora helgerna hade de löfte att fråga i stadens gårdar efter extra allmosor.[94]

Tiggeri inom staden eller inom ett visst område betraktades således i Sverige under vissa betingelser som ett nödvändigt ont. I 1698 års tiggarordning förbjöds tiggeriet utanför socknen men fanns inom den kvar som ett lagligt sätt att försörja sig. Först genom 1847 års fattigvårdsförordning, den första allmänna fattigvårdslagen i Sverige, förbjöds alldeles bettleri.[95] Attityden till fenomenet kan ses som en anpassning efter de speciellt svåra förhållanden som rådde. Tierney har påpekat, att vilken tid det än gällt, har teorin om fattigvård tvingats vara flexibel.[96]

Det som däremot med alla medel skulle förhindras i 1600-talets Sverige liksom i andra europeiska länder var *lösdriveri.* Också denna attityd hade utvecklats under medeltiden. Tierney betonar, att redan den del av den kanoniska lagen, som tog ställning till fattigdomens sociala problem, förkastade lösdriveri som princip. En hustru kunde t.ex. vägra att leva med en vagabond, medan spetälska hos en man inte var tillräcklig orsak att lämna honom. Det kanoniska systemet överlevde och lades sedan till grund för de världsliga fattiglagarna i

[91] Webb 1927, s. 62.
[92] Begravningsboken, 1690-talet, Västerås kyrkoarkiv, ULA.
[93] Rosén 1962, s. 137, Tierney 1959, s. 69 f, Webb 1927, s. 1 ff.
[94] Rrp 1696-07-21, Västerås stads arkiv, ULA.
[95] Carlsson (1961) 1970, s. 72.
[96] Tierney 1959, s. 133.

England.[97] De i olika länder tidigt tillkomna lagarna mot lösdriveri har framför allt betraktats som ett tvångsmedel att hålla kvar arbetare på sina bestämda gods eller andra arbetsplatser och att förhindra oordning, våld och andra brott, som lösdriveri kunde tänkas ge upphov till.[98] Lagar och förordningar härom blev också i det svenska samhället allt strängare. Lösdriveri var under 1600-talet i Sverige ett brott som straffades med fängelse. I Västerås satt år 1697 fyra personer fängslade som lösdrivare och landsstrykare, däribland en kvinna. De saknade det respass som krävdes för att få lämna hemorten.[99]

Då förteckningen av de fattigaste i Västerås år 1696 upptog fattiga från Dalarna under en särskild rubrik, berodde detta på att dessa inte betraktades som tillhörande staden och inte heller som lösdrivare utan som arbetsvandrare. Redan under 1600-talet är i Västmanland och Västerås påvisbar en form av den företeelse, som under namn av herrarbete eller arbetsvandringar förekom från Dalarna till andra orter, och som i den vetenskapliga litteraturen särskilt har behandlats av Göran Rosander.[100] Arbetsvandrarna var försedda med respass från sina hemförsamlingar och tillstånd att försörja sig genom arbete på andra håll i landet för att sedan kunna återvända till sina hemorter. Orsaken till utvandringen från hemorten sades under 1600-talet vara missväxt och hungersnöd.[101] Genom att själva försörja sig genom arbete uppfyllde de det viktiga krav som ställdes på alla i 1600-talets samhälle och var inte olagliga lösdrivare. Bland dessa arbetsvandrare fanns olika kategorier. En utgjordes av dem som efter sitt längre eller kortare säsongarbete återvände till hemorten. Dessa återfinns inte i något källmaterial för stadsbefolkningen, utom den del därav som i egenskap av särskilt fattiga har noterats i förteckningen över de mycket fattiga i Västerås år 1696. Dessa särskilt fattiga utgjordes av åldringar, kvinnor och barn från socknarna Lima, Gagnef, Mora, Leksand och Venjan. Till antalet var de: 7 män, 9 hustrur, 1 änka och 24 barn = 41 personer. De hade sett sig nödsakade att ge sig ifrån hemorten och hade respass för detta. På grund av sin beskaffenhet hade de dock inte arbetsvandrarnas vanliga möjligheter att försörja sig genom arbete. Den nämnda förteckningen av de fattigaste i Västerås år 1696 upptar denna kategori av arbetsvandrare under rubriken fattiga från Dalarna. Till detta kommer en grupp av arbetsvandrare som bosatte sig i staden och som följaktligen finns med i stadens arbetarkategorier.[102]

Beroende på ovanstående indelningsgrunder och tidens synsätt kan man därför då det gäller den äldre svenska förindustriella staden inte alltid finna alla fattiga i samma källmaterial. De kan vara upptagna i

[97] Tierney 1959, s. 132.
[98] Webb 1927, s. 23 ff.
[99] Specifikation på fångförtäringen år 1697, Länsräkenskaper 1697:1, Västmanlands län, RA.
[100] Rosander 1967.
[101] Rrp 1696-07-21, Västerås stads arkiv, ULA.
[102] ibid.

skilda källor och under varierande rubriker. De fattiga man i allmänhet kommer åt är, förutom dem som erhöll någon form av fattigvård, främst de som betecknades som "utfattiga och tiggare" i mantalslängden av år 1697 för Västerås. Dessa sistnämnda utgjorde endast en del av de allra fattigaste, som inte erhöll allmosor. Att dessa redogjordes för i mantalslängden har att göra med att de befriades från att betala mantalspenningar. Såsom varande en från samhället utslagen kategori av stadsbor har den sitt stora intresse. Fattigdomen var emellertid större än så.

Andra fattiga fanns vilka erhöll ekonomiskt stöd i form av allmosor och som kan återfinnas i källmaterial av det slag som den ovan använda förteckningen över fattiga i Västerås år 1696 är ett exempel på. Även fanns de s.k. pauvres honteux, dvs. fattiga som sett bättre dagar. Det var deklasserade ståndspersoner, vilka ofta sökte dölja sin fattigdom. Dessa finns inte upptagna som fattiga i något källmaterial. Inte heller återfinns i andra förteckningar än, då de någon gång nämnts i domkapitlets protokoll, vissa fattiga prästänkor med barn, vilka ibland bodde i stiftsstaden och andra tider genom domkapitlets försorg skickades som nådehjon mellan olika prästgårdar.

En liknande indelning som den, som gjordes över de mycket fattiga i Västerås för år 1696, har Jean-Pierre Gutton av de fattiga i det äldre franska samhället i sin studie La Société et les pauvres, gällande staden Lyon under l'ancien régime, dvs. tiden före den franska revolutionen. Gutton menar, att själva ordet pauvre, dvs. fattig, såsom allmän term denna tid inte enbart hade en ekonomisk betydelse utan också var en term för att beskriva den som var lidande, sjuk, ringa och obetydlig eller på annat sätt plågad. Han konstaterar, att den dåtida franska vokabulären för misär var synnerligen varierad med termer som beskrev olika slag av fattigdom.[103] Även Gutton har en indelning av den äldre stadens alla utfattiga i tre kategorier med dess grundläggande skillnader, nämligen de fattiga som erhöll hjälp genom allmosor, samt tiggare och vagabonder.[104]

Bland de fattiga stadsbor i Västerås år 1697, som kan sägas tillhöra den kategori åt vilka gavs någon form av allmosor, finns *kapitelsgummor* upptagna i husförhörslängden. De var denna tid till antalet 18 och utgjordes av änkor efter hantverkare, soldater eller båtsmän, som bodde hos en son eller dotter eller inhyses hos andra. Termen bör tyda på ett samband med stadens domkapitel och kyrkans allmoseunderstöd. De s.k. kapitelhjonen är som institution känd i Västerås långt in på 1900-talet och omnämnda av Öberg i stadens kommunala historia. För ett blygsamt arvode var kapitelhjonen i senare tid anställda av staden med sopning av torg och allmänna platser.[105]

[103] Gutton 1970, s. 7 ff.
[104] Gutton 1970, s. 7.
[105] Öberg 1948, s. 486.

De stadsbor, som år 1697 betecknats som utfattiga och tiggare, och som ovan betecknats som en utslagen kategori av stadsbor, har för att åskådliggöra grupptillhörigheten sammanställts i tabell 31. De utgjordes av enskilda, men också av mindre eller s.k. stympade familjer, bestående t.ex. av en änka med en vuxen dotter. Om dessa stadsbor konstaterades således, att de var utfattiga och måste tigga sitt uppehälle. Bland dem var skräddaren Pehr Andersson vid Glasgatan, vars hustru nyligen dött. I förteckningen året innan stod, att hans 11-årige son Anders inte skulle få besvära folk med tiggande, därför att föräldrarna borde kunna försörja honom och de andra barnen. Också andra hantverkares fattigdom ser man spår av. Tunnbindaren Johan Erssons 8-årige son Erik gick även han och tiggde. Han dog ungefär 10 år gammal. Den tidigare kyrkosmedens son, Erik Andersson, hade 11 år gammal, efter att ha blivit föräldralös, fått magistratens tillstånd att få tigga sitt uppehälle.

Tabell 31. Utfattiga och tiggare i Västerås år 1697 med grupptillhörighet.

	antal män	antal kvinnor	yrkesgrupp
män	8		skräddare skinnare tunnbindare
deras hustrur		5	domkyrkoringare bokhållare arbetskarl gammal soldat
änkor		13	skeppare skomakare postiljon arbetskarl båtsman
vuxna döttrar		4	
ogift kvinna		1	
barn	3		tunnbindare skräddare kyrkosmed (tidigare)
Summa:	11	23	= 34 personer

Källor: Mantalslängd för år 1697, Västerås, RA
Husförhörslängd för år 1697, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Förutom av de gamla och de mycket fattiga, som sålunda bodde inhyses i stadens gårdar, utökades många hushåll i 1600-talsstaden med *hantverksgesäller och/eller tjänstefolk*. Orsaken till att dessa grupper bodde i arbetsgivarens hushåll var i första hand det tidigare omtalade kost- och logisystemet, vilket ingick såsom en del av det dåtida lönesystemet.

Detta förutsatte, som Sigfrid Hansson påpekat beträffande skråtidens gesäller, att dessa inte hade någon försörjningsplikt mot andra, dvs. inte var gifta. Då ingen gesäll i det dåtida Västerås ännu hade bildat familj, var detta både i enlighet med mästarnas och myndigheternas krav.[106] Som tidigare nämnts gifte sig hantverkarna i staden i samband med att de blivit antagna till mästare. Dessa förhållanden varade till efter år 1720, då man ändrade uppfattning rörande anspråket på gesällernas civilstånd som ogifta. Kravet på detta kunde inte längre upprätthållas, eftersom inte alla gesäller i skråret senare kunde antagas som mästare. Genom denna förändring kunde 1700-talets gesäller bilda egna hushåll, även om oviljan mot gifta gesäller länge fanns kvar.[107]

Också husbonderegementet från arbetsgivaren delade hantverksgesällerna och lärpojkarna med det anställda tjänstefolket. De inblickar rådstugurättsprotokollen ger av relationerna mellan husbönder och anställda i 1600-talets Västerås, ger talrika bevis på ett hårdhänt regemente från de förras sida.[108] Möller ser också gesäll-livet i mästarhemmen som ett betydelsefullt led i den hårda socialiseringsprocess städernas småborgare hade genomgått. Den idealiske hantverkaren skulle vara en fridsam och trogen, användbar borgare och en tjänstvillig människa.[109]

För en jämförelse mellan hur dessa anställda varit fördelade på hushåll i staden, tjänande olika funktioner, har en sammanställning gjorts av dem i tabell 32. Av särskilt intresse är här de anställdas fördelning på funktionerna handel och hantverk.

Tabell 32. Anställda gesäller, lärlingar och tjänstefolk i Västerås år 1697.

yrkesgrupp	gesäller	lärlingar	tjänstefolk		Summa
			män	kvinnor	
stadsbor med handel			44	86	130
skeppare			4	7	11
hantverkare	31	23	11	46	111
arbetskarlar			1	23	24
landshövdingen			6	4	10
präster, lärare, m.fl. inom kyrkan			7	32	39
Summa:	31	23	73	198	271

Källa: Västerås husförhörslängd för år 1697, Västerås kyrkoarkiv, ULA

Det anställda tjänstefolket i stadshushållen spelade olika roller för stadsbefolkningens grupper och enskilda. För lärare, många hant-

[106] Hansson 1930, s. 117 ff.
[107] Hansson 1930, s. 119, 121.
[108] Se t.ex. Rrp 1699-06-13, Västerås stads arkiv, ULA.
[109] Möller 1969, s. 66 f.

verkare, några skeppare samt de få med tjänstefolk som tillhörde en arbetargrupp, innebar förekomst av anställda att de endast hade en piga som hjälp med hushållsbestyren. Det var gott om sysslor för pigorna med skötseln av kor, getter och grisar, bryggning, vattenbärning osv. Tjänsten som piga var den arbetsmöjlighet som denna tid erbjöds landsbygdens unga kvinnor, om de ville bli stadsbor. Större hushåll hade två pigor och/eller dessutom en yngre piga, kallad flicka, för lättare sysslor.

Familjer med högre anseende hade, som tidigare framhållits, för sina spädbarn tjänstefolket utökat med en amma. En större uppsättning av anställda för personliga tjänster och med speciella, individuella uppgifter fanns hos landshövdingen. Denna betjäning bestod av en kammartjänare och en kammarpiga för vardera av landshövdingens fru och dotter. I landshövdingens kök fanns en kokerska och en kökspiga, och för yttre tjänster var anställda en stalldräng och en fiskeridräng.

En annan kategori av tjänstefolk utgjordes av dem, som var anställda för att arbeta i husbondens verksamhet. Sådana anställda hade de stadsbor som ägnade sig åt handelsverksamhet. En del av detta tjänstefolk beskrevs som tjänstedrängar eller tjänstepigor, varmed menades, att de tjänade i handelsbodar. Bland de anställda hos handelsmännen fanns även yngre och enklare skrivare, vilket innebar en utbildning för blivande handelsmän. Andra drängar hos stadsbor med handel kunde vara anställda för körslor av olika slag, t.ex. för hämtning av varor vid skutorna i hamnen. De stadsbor som hade del av stadsjorden hade även drängar och pigor som utförde arbeten med skötseln av denna.

På liknande sätt hade hantverkarna anställt tjänstefolk för sin verksamhet. Antalet anställda hos hantverkarna är av flera skäl ingen mätare på storleken av deras verksamhet. Några av de mest betydande hantverkarna i Västerås denna tid, t.ex. bokbindaren och kopparslagarna, hade vuxna söner i sin verksamhet, vilka senare skulle komma att överta verksamheten. Dessa ersatte då eller kompletterade det i verksamheten anställda tjänstefolket. I andra hantverk krävdes en medhjälpare för att klara en normal tillverkning. De få hantverkare, vilka hade mer än en anställd, utgjordes av de mästare, vilka gav den utbildning av nya hantverkare, som staden erbjöd.

Vid en jämförelse av fördelningen av det anställda tjänstefolket på verksamheterna handel och hantverk skall ännu ett viktigt förhållande påpekas. Medan hantverkarna hade de anställda boende i sina hushåll, eftersom detta som tidigare sagts ingick i de dåtida löneprinciperna, använde sig handelsmännen också av grupper i staden med egna hushåll. Hantverksgesällerna skulle, som tidigare nämnts, inte ha bildat familj. I handelns tjänst stod både skeppare och vissa arbetargrupper som åkare och dragare, vilka hade egna hushåll. Handelsmännen hade även ett stort antal forbönder från den västmanländska landsbygden i sin verksamhet.

Sammanfattningsvis måste således betonas, att antalet tjänstefolk i stadsbefolkningens hushåll inte är en mätare på storleken av den verksamhet stadsborna innehade, vare sig i fråga om huvudsyssla eller eventuella bisysslor.

4. Sammanfattning

Familj och hushåll hos stadsbefolkningens olika grupper uppvisar vissa likheter men också stora skillnader. Skilda sociala förhållanden i staden påverkade också demografiska förhållanden, t.ex. spädbarnsdödligheten, men de kunde påverka grupperna och kategorierna av stadsbefolkningen på olika sätt.

Som familjetyp var kärnfamiljen klart dominerande. Endast ett fåtal s.k. utvidgade familjer fanns, och dessa utgjordes av stamfamiljer. Även dessa kan emellertid ses som härstammande från tidigare kärnfamiljer och uppfattas som en period av familjens livscykel. Stamfamiljerna fanns hos ekonomiskt svaga stadsbor. Hos de ekonomiskt starka grupperna, t.ex. hos handelsmännen, fanns nära anhöriga i stället med egna kärnfamiljer i andra gårdar. I ett undantagsfall var arvet av fädernegården orsaken till en stamfamiljs uppkomst.

Kärnfamiljerna hade dock olika utseende, till en del beroende på vilken period av livscykeln dess medlemmar befann sig i. Familjen kunde sålunda under vissa perioder vara utökad med nära anhöriga. Men sociala skillnader fanns just i det sätt på vilket familjen utökades.

Eftersom ett stort antal änkor fanns i den äldre staden, har deras situation i olika grupper undersökts. Resultatet visar, att änkor efter en handelsman, domprost, landskamrer etc. eller efter en skeppare eller en hantverkare, där verksamheten kunde fortsätta, hade egna hushåll, medan övriga änkor flyttade till något av sina barn, i de flesta fall till en dotter. I denna företeelse fanns en klar social åtskillnad mellan olika kategorier av stadsbefolkningen.

Döttrarna stannade genomgående i alla sociala grupper i hemmet, till dess de ingick äktenskap. Tidig giftermålsålder förekom hos döttrar i familjer av särskilt god social och ekonomisk ställning och utgjorde då ett mönster som återkom i flera generationer. De som inte gifte sig mycket unga, förblev i dessa familjer ogifta. Mycket sen giftermålsålder tillhörde de ekonomiskt svagaste grupperna. På grund av att döttrarna stannade i hemmet till dess de gifte sig, och en del aldrig gifte sig, fanns åtskilliga äldre änkor i staden med vuxna döttrar.

Ett genomgående mönster för samtliga grupper i staden var också, att giftermålet ingicks då mannen erhöll en tjänst eller ett arbete i staden. Hantverksgesällerna tilläts inte ha familj, varför hantverkaren

gifte sig först då han blivit antagen till mästare. Stadens båtsmän gifte sig vanligen samtidigt med att de lejts av roten.

Flertalet äktenskap ingicks under vintern, dock ej under fastan. Skilsmässor förekom bland stadsborna. Sällan tilläts dock sådan på grund av osämja mellan makarna. En vanligare orsak var, att mannen givit sig av från hemmet och ej hört av sig på många år. Om mannen kunde antagas vara död, tilläts hustrun då ingå nytt äktenskap.

Fertiliteten var hos den ekonomiska eliten av stadsbefolkningen hög, men även hos vissa ekonomiskt svaga grupper. De fattigaste i staden, vilka bodde inhyses, hade dock minsta antalet barn.

Som särskilt betydelsefull att studera har spädbarnsdödligheten ansetts vara, och då med avsikt att se om sociala skillnader fanns i denna. Undersökningen visade, att spädbarnsdödlighet, dvs. barn som avled före ett års ålder, fanns hos stadens översta skikt, socialt och ekonomiskt sett, samt hos de ekonomiskt svagaste grupperna. Överensstämmelsen mellan dessa båda kategorier av stadsbefolkningen talar emot en uppfattning att den höga spädbarnsdödligheten skulle ha direkt samband med skörderesultaten. Inte heller kan den förklaras vara förorsakad av rådande klimatförhållanden, vilket här undersökts för 1680- och 1690-talen. Klimat- och skördeförhållanden kan med stor sannolikhet ha påverkat den allmänna mortaliteten. Men den förklarar inte den höga spädbarnsdödligheten bland dessa stadsbefolkningens grupper.

Jag har här velat framhålla ammornas roll som en betydelsefull faktor för den höga spädbarnsdödligheten i den äldre förindustriella staden, vilket här betyder före 1700-talets mitt. Det är då inte en fråga om skilda amningsvanor utan om den risk de barn utsattes för i familjer med anställd amma, liksom ammornas egna barn, i de fall dessa levde då modern anställts som amma. Vanvård och försummelse av dessa barn kan ses som särskilt betydelsefulla faktorer i den extremt höga spädbarnsdödligheten i staden. Därför blev också förhållandena andra när mödrarna under andra hälften av 1700-talet själva ammade sina barn.

Några sociala förhållanden bestämde sammansättningen och utseendet av stadens hushåll. Ett av dessa utgjorde de gamlas och de fattigas situation i staden. Ett annat utgjorde det dåtida lönesystemet för hantverksgesäller och lärlingar liksom för anställda i annan verksamhet, i vilket fri kost och logi hos mästaren eller husbonden ingick i lönen.

Kriterierna för vad som skall sägas utgöra ett hushåll i staden har här ansetts vara samhörighet med en hushållsföreståndare, en s.k. husbonde eller matmoder. Termen *husfolk* har införts i diskussionen såsom en beskrivning av barn, tjänstefolk, gesäller och inhyses. Termen är hämtad från samtida språkbruk.

På grund av att den äldre stadens hushåll till betydande del socioeko-

nomiskt betingades av bostadsformerna, har de här setts som en fråga tillhörande stadens boendeförhållanden. Stadens olika typer av hushåll tas därför upp i detta sammanhang.

VII. STADSBORNAS BOENDEFÖRHÅLLANDEN

Som tidigare framhållits hade bostadsförhållandena i den äldre förindustriella staden bestämda relationer till stadsbornas sociala och ekonomiska förhållanden. Stadsbefolkningen skilde sig därför märkbart i fråga om boendeförhållanden. Genom dessa kom också olika hushållstyper att bildas.

Enkla hushåll, bestående av endast familjen, var helt dominerande hos högre tjänstemän vid länsstyrelsen (med undantag av landshövdingen), änkor med handel och lektorer. Dessa familjer hade en enda piga som hjälp i hushållet. Enkla hushåll dominerade också hos skeppare, lägre hantverkare och arbetare, i dessa fall utan någon piga som hjälp i hushållet.

Utvidgade hushåll, bestående av familjen med dess husfolk, dvs. av mer tjänstefolk än en piga samt gesäller och lärlingar och därtill eventuellt någon inhyses, dominerade hos handelsmännen och stadens tjänstemän med handel som bisyssla samt hantverkare av högre status. Sådana hushåll hade även biskop, domprost och landshövding.

De båda hushållstyperna förekom hos stadsbor med egen gård men också hos sådana som genom arv eller köp erhållit delad gård. Eftersom staden hade olika stora tomter, existerade egen gård liksom även delad gård i olika storlekar, dvs. på olika stora tomter med en eller flera byggnader på varje tomt. Den s.k. egna gården betyder i detta sammanhang inte att man ägde även tomten. Gården kunde, som tidigare påvisats även ligga på ofri tomt, som tillhörde staden eller kyrkan. Den utgjorde i andra fall tjänstebostad och innehades så länge man hade tjänsten i fråga. Socioekonomiskt kan följande uppdelning göras av stadsbor med enkla och utvidgade hushåll:

a) *I egen gård på stor tomt*
med enkla hushåll: högre tjänstemän vid länsstyrelse (utom landshövdingen) och tull, änkor med handel samt lektorer (tjänstebostad),
med utvidgade hushåll: handelsmän, stadens tjänstemän med handel som bisyssla, biskop, domprost och landshövding (tjänstebostäder) samt hantverkare av högre status,

b) *I egen gård på liten tomt*
med enkla hushåll: skeppare och lägre hantverkare,
med utvidgade hushåll: sådana saknades

c) *I delad gård*
med enkla hushåll: arbetare och sämre ställda hantverkare,
med utvidgade hushåll: bättre ställda hantverkare

De stadsbor fanns dock, som varken bodde i egen gård eller i delad gård. Dessa utgjordes av dem som bodde *inhyses* hos andra. Husförhörslängden av år 1697 upptar 60 personer såsom inhyses, varav 13 män och 47 kvinnor. Hälften av dem bodde i västra kvarteret, dvs. väster om ån. Av dessa hade tre haft barn utom äktenskapet. Bland de inhyses fanns gamla gummor och unga flickor. En var "sjuklig", en annan "20 år och utan förstånd" och om en tredje sades, att hon var "en gammal och utfattig piga som ingenstädes sin hemvist har". Av de inhyses kvinnorna var en månglerska, en kopperska och en kapitelsgumma. Bland männen fanns en båtsman, en trumslagare och en trumpetare.

I 20 av fallen bodde de inhyses hos en änka. De övriga var inneboende hos stadstjänare, utridare, smed, snickare, mjölnare, slottsknekt, skomakare och pistolmakare, vilket betyder att de bodde hos stadsbor med lägre ekonomisk status. Två undantag fanns i detta mönster. De inhyses tillhörde de stadsbor som ofta flyttade till ett nytt ställe.

Jämte de enkla och utvidgade hushållen fanns också andra boendeformer. En av dem utgjorde den form av hushåll som Laslett benämner non-familial groups, ett slag av *kollektivhushåll*. Dessa hushåll bestod av ogifta, som var släkt eller inte, vilka bodde tillsammans som en grupp vänner eller syskon.[1] Hushållstypen fanns i Västerås hos änkor med sämre ekonomiska förhållanden. Som exempel på sådana hushåll kan nämnas glasmästaren Pehr Larssons änka med en annan änka inhyses och dennas dotter. Ett annat exempel är linvävaren Lars Månssons änka med en dotter och svägerska, vilka delade hushåll med kyrkosmedens änka med dotter och styvdotter.

I staden fanns emellertid också några gårdar med en sammansättning av stadsbor, där begreppet hushåll svårligen kan användas. Att klassificera dessa som hushåll har inte varit möjligt. Det är emellertid inte ur hushållsaspekten en sådan gård är intressant utan ur boendeaspekten. Ett exempel på en sådan gård är den vid Lilla Kyrkogatan, där skräddaren Gunnar Hansson var värd. Förutom dennes egen familj med piga bodde där en rad ofullständiga familjer, såsom en ogift domkyrkoringare med moder, en gammal utfattig änka med 35-årig dotter, en ogift dalkarl, en kapitelsgumma med dotter och en kopperska med barn. Senare bodde där också flera båtsmän med familjer. Gården innehöll flera byggnader, och de som bodde där betalade hyra till sin värd.[2]

Som en flerfamiljsgård kan Näbbgården intill rådstugan ses. Där bodde denna tid sex familjer: borgmästaränkans nygifte son, en

[1] Laslett 1972, s. 34.
[2] Bou efter skräddaren Gunnar Hansson 1712-09-02, Västerås stads arkiv, ULA.

trädgårdsdräng och en ryttare med familjer, en änka med barn, en humlegårdsläggare med familj samt en knivsmed. Denna gård var således socialt blandad och torde kunna ses som ursprunget till senare tiders flerfamiljshus. Ytterligare ett par gårdar fanns av denna typ, som bör vara ett stadsfenomen. Ännu långt in på 1900-talet fanns åtskilliga gårdar eller hus i Västerås, där stora familjer hade ett enda rum som bostad. Det kan antagas att förhållandet var på liknande sätt i dessa gårdar.

Här skall alltså markeras att också gårdar med en mer komplex sammansättning av åbor fanns i 1600-talsstaden. Några karakteristika finns för dessa flerfamiljshus. Där bodde alltid små familjer, varav flertalet inte var släkt med varandra, under knappa villkor. Dessa gårdar var de i staden som oftast bytte hyresgäster och innehöll sådana stadsbor som ofta flyttade.

Slutligen fanns i staden också *enpersonshushåll,* bestående av personer som bodde ensamma utan make eller barn men hade en piga eller kokerska hos sig. Sådana hushåll hade några av lärarna vid skolan, en del av dem före giftermål och de bland dem som förblev ogifta. Ett sådant hushåll hade lanträntmästaren Nils Nycop åren innan han bildade familj. Också någon handels- och rådmansänka hade ett sådant enpersonshushåll. Samtliga innehade i dessa fall egen gård eller tjänstegård och hade var sin piga anställd. Det var således en hushållstyp bland de mest välsituerade. Dessa slog sig inte samman med andra i ett delat hushåll.

Det skall framhållas, att ingen enda i staden denna tid bodde alldeles ensam och isolerad. Antingen hade de ensamstående en kokerska eller piga anställd eller bodde tillsammans med andra i ett eller annat slag av hushåll. I Västerås var det de med sämre ekonomisk status som hade de på olika sätt utvidgade, gemensamma hushållen. De fattigaste bodde inhyses.

Som tidigare nämnts har både sociologer och geografer sett ett klart samband mellan boendemönster och mänskligt beteende. En del av dessa forskare har studerat och diskuterat effekten av segregation och homogena boendemönster. Andra har fokuserat användandet av plats och areal som uttryck för identitet och den betydelse denna har haft för att symbolisera värden och förväntningar. Forskning har bedrivits om boendeförhållanden och relationer i städer tillhörande modern tid, men dessa förhållanden är enligt Hershberg angelägna att beakta också i stadshistorisk forskning.[3]

Stadshistorisk forskning har i dessa sammanhang påpekat, att en betydelsefull förändring av boendeförhållandena med en segregering

[3] Hershberg 1978, s. 13 f., s. 36 not 26.

av stadsbefolkningens grupper skedde genom stadens industrialisering. De sociala skillnader, som med denna uppstod mellan människor i olika arbeten, medförde inte bara skilda arbetsplatser utan också åtskilda bostadsområden. Industristaden nyttjade för dessa nya områden en areal som betydligt utökade den äldre stadens. Under 1870- och 1880-talen började industristaden Västerås ta gestalt, och först under 1890-talet hade sådana skilda bostadsområden kommit till i den.[4]

De båda företeelserna segregation och attityder som leder till sådan är av speciellt intresse, då det gäller den äldre staden. Var segregation en följd av ändrade attityder, bl.a. till arbetet, som en följd av industrialiseringen? Var i så fall den förindustriella staden fri från segregation? Vi vet, att den äldre staden hade en utomordentligt liten yta i jämförelse med vad den senare fick. Tedebrands uppfattning om den förindustriella staden Skara är också, att denna kännetecknades av frånvaron av segregation.[5] Hershberg menar emellertid, att man måste dra slutsatsen, att människor som levt i olika typer av städer, t.ex. handels- och industristäder, kan antagas ha haft olika beteenden och attityder.[6] Den äldre staden kan således ha haft andra attityder som medfört segregation av ett slag som senare försvunnit ur samhället. Tedebrand menade, att segregation inte förekom i det äldre Skara, därför att han i en och samma gård i stadens centrum kunde finna hyresgäster vilka socialt sett var blandade. Som tidigare framhållits, fanns också i den förindustriella staden Västerås gårdar med liknande boendeförhållanden. Företeelsen bör ses som förorsakad av de sämre ekonomiska villkor dessa stadsbor hade.

Sjobergs uppfattning var, att i en förindustriell stad bodde eliten i centrum, medan de fattiga och de ur samhället av olika skäl utstötta bodde i periferin. Han talar således om en bestämd segregation. Om denna segregation av minoritetsgrupper i den preindustriella staden medger Peter Burke, att Sjoberg säkerligen har rätt. Men han undrar samtidigt om denna på något betydelsefullt sätt skiljer sig från den i t.ex. Chinatown i 1800-talets London eller Harlem i dagens New York.[7] Han menar med andra ord, att var tid har haft segregation i sina städer.

Svaret på denna Burkes undran beträffande olika städers segregation måste sökas i de skilda förhållanden, som under olika tidsperioder har åstadkommit segregationen. Orsakerna till ett åtskiljande av olika folkgrupper i staden behöver inte ha varit desamma i den äldre och i den moderna staden. Äldre tidsepoker kan ha haft andra förevändningar och sätt att skilja människor i staden från varandra.

[4] Drakenberg 1962, s. 57, s. 112 ff, s. 115.
[5] Tedebrand 1975, s. 15.
[6] Hershberg 1978, s. 14 f.
[7] Burke 1975, s. 14.

Den första frågan gällande boendeförhållandena i Västerås vid slutet av 1600-talet, är sålunda, huruvida segregation kan sägas ha förekommit där. Den lämpligaste metoden att uppspåra eventuella mönster av företeelser av nämnda slag är enligt James Beschers att teckna förekomsten av dessa på en karta över området. Karttekniken uppenbarar regelbundenheter i den spatiala fördelningen av skilda fenomen och visar kontraster, vilka man eljest inte skulle upptäcka.[8]

Några kategoriers boendeförhållanden i 1600-talsstaden Västerås har här studerats med hjälp av kartmetoden. På olika kartor visas sålunda de områden i staden där yrkeskategorierna handelsmän, skeppare, lärare och hantverkare bodde år 1697. Eftersom tidigare har påvisats flera gemensamma karakteristika för de ekonomiskt svaga grupperna båtsmän, domkyrkoringare och de s.k. kapitelsgummorna, har dessa, för att kunna göra ännu en jämförelse, inlagts på en gemensam kartbild. (Se fig. 9 a–h, s. 182 och 183.)

En jämförelse görs också mellan de gårdar som under 10 år framåt hade samma åbor, dvs. den tidsperiod under vilken stadens tidigaste husförhörslängd har förts, och de som enligt denna haft särskilt många byten, vilket här betyder fem eller flera. Gårdarna har tecknats på olika kartor för att en tydligare bild skall erhållas av områden och mönster. De områden av staden som förblivit vita genom att inte bli utmärkta med någon av typerna, utgöres således av sådana, där endast någon eller några förändringar skedde under de tio åren. Genom att studera vilka som bebodde dessa gårdar kan man således finna, huruvida skillnader fanns mellan olika sociala grupper i deras boendeförhållande, och vilka som representerade ytterligheterna.

De sammanställda kartbilderna utvisar, att i likhet med den inledningsvis nämnda Améens modell handelsmännen främst bodde i centrum av staden och vid dess båda torg. Undantag fanns emellertid. Skepparna bodde denna tid inte som man kunde väntat sig i närheten av hamnen. Kyrkans och skolans prästerskap bodde runt domkyrkan och i närheten av skolan. Länsstyrelsens tjänstemän bodde i slottets närhet eller i stadens centrum intill Svartån. De många hantverkarna kan sägas ha bott i västra, östra och norra delarna av staden, men en del av dem också mitt i den, mellan domkyrkan och Gamla torget. Använder vi oss av Améens cirkelmodell, i vilken hantverkarna beskrevs boende i en yttre cirkel, skulle man för Västerås 1600-talsstad kunna sägas finna två sådana, nämligen en med domkyrkan i centrum och en med Gamla torget och dess handel som centrum. Detta är speciellt intressant med hänsyn till den roll dessa båda spelade för stadens speciella samhällsfunktioner.

Även de länsstyrelsens tjänstemän, vilka tjänade stadens tredje samhällsfunktion och som i olika avseenden visat sig tillhöra de mest

[8] Beschers 1962, s. 88.

betydande av stadens befolkning, bodde som nämnts i stadens centrum, efter den urgamla färdleden som ån utgjorde. Detta att stadseliten, som i Västerås inte bara utgjordes av handelsmän utan också av kyrkans och de statliga tjänstemännen, bodde i stadens centrum, är helt i överensstämmelse med Sjobergs uppfattning. Han menade nämligen, att den förindustriella stadens centrum mer utgjorde de styrandes och religionens centrum än handelns men förutom detta var platsen för stadselitens residens.[9] Eftersom de styrande i många av de svenska förindustriella städerna just utgjordes av handelsmän, har Améens modell kommit att formas därefter.

Var bodde då de fattigaste av stadens invånare? Båtsmännen, domkyrkoringarna och kapitelsgummorna, utgörande tre stadens fattiggrupper, bodde, som framgår av kartbilden över dessas boendeområden, övervägande i stadens västra och norra utkanter, dvs. "på backarna", Oxbacken och Kyrkbacken. Ett tredje område utgjordes av den s.k. Slottsvreten. Av hantverkarna bodde åtskilliga av de lägre på Kyrkbacken i norr, de fattiga linvävarna vid stadens östra gräns och tunnbindaren, som år 1697 tvingades tigga för att överleva, bodde i dess sydligaste utkant. De fattiga var således, som Sjoberg hävdade, spridda i stadens periferi.[10] Améen visade i sin förindustriella stadsmodell, att det bildades fattigstråk efter vägarna strax utanför stadsgränsen. Detta tillhör dock en senare tidsperiod, sedan förändringar gjorts i användandet av stadsjorden. I denna 1600-talsstad fanns emellertid något av fattigstråk inom tullstaketet just vid de gator, vilka ledde ut ur staden.

Till detta skall läggas, att sommaren 1697 byggdes bödelns stuga av staden längst i norr på Kyrkbacken. Då flera gårdar senare byggdes där, förflyttades han med sin familj ännu längre ut i norra periferin. Även de ur samhället socialt utstötta bodde, som Sjoberg påpekat, i stadens utkant.[11]

Den andra frågan som har studerats med kartmetoden är, var de gårdar fanns i staden där man var bofast under lång tid och var de fanns, vilka ständigt fick nya åbor. Det intressanta är, att dessa gårdar inte ligger på samma områden av staden. Varaktigt boende är de stadsbor som har gårdar i centrala delar av staden, dvs. handelsmän, de mer betydande av hantverkarna samt några änkor med egna hushåll. Men också "på backarna" finns sådana gårdar, bebodda av lägre och fattigare hantverkare, stadstjänare och tullnärer. Åkare i västra stadsdelen tillhör också dessa. De gårdar, som ofta byter åbor, kan sägas vara av tre slag. Det första bestod av mycket små gårdar på små tomter eller med ett mindre bra läge. Det andra slaget utgör

[9] Sjoberg 1960, s. 321.
[10] ibid.
[11] Stadens räkenskaper, Västerås äldstes arkiv, VSA.

Fig. 9 a

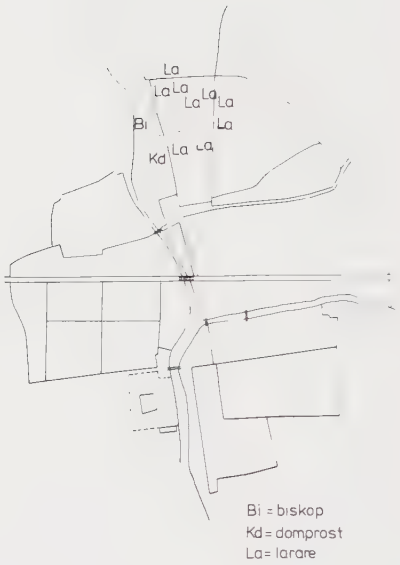

Fig. 9 b

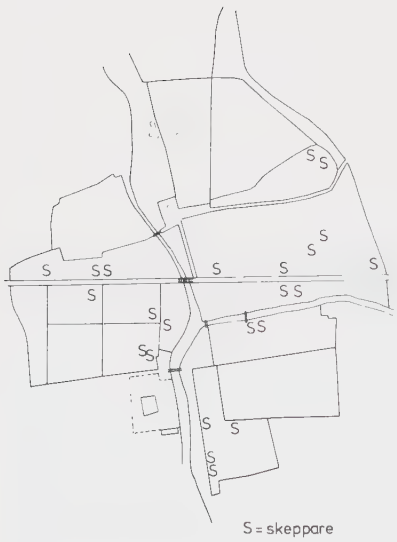

Fig. 9 c

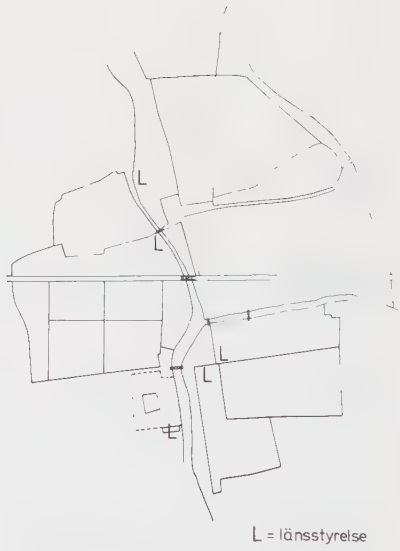

Fig. 9 d

Fig. 9 e

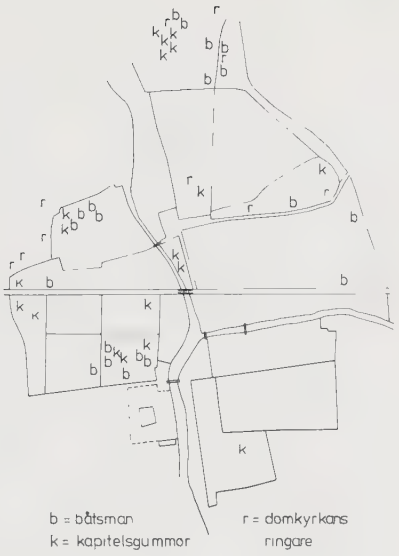

Fig. 9 f

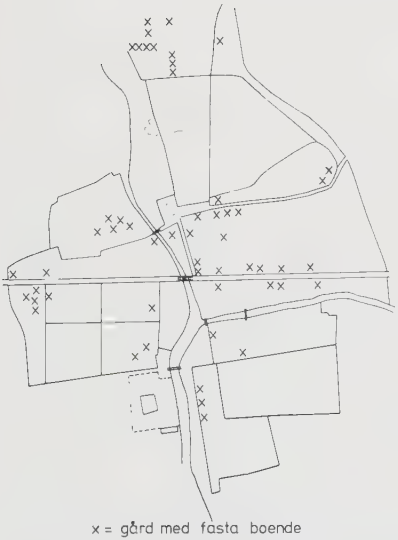

Fig. 9 g

Fig. 9 h

Fig. 9 a–h. Boendeförhållanden i Västerås vid slutet av 1600-talet.

flerfamiljsgårdarna, med eller utan s.k. värd boende i gården. I dessa båda slagen av gårdar bodde fattiga stadsbor med olika sysselsättning, arbetskarlar, skeppare, dragare, båtsmän, linvävare, fiskare, domkyrkoringare etc. Det tredje slaget av gårdar med täta byten av åbor utgjordes av gårdar, som uthyrdes för en tid till sådana, vilka längre fram skulle komma att få en egen gård i staden eller på annat håll.

Klart och entydigt framgår emellertid, att det var de fattiga i staden som ideligen flyttade mellan olika gårdar. De mer förmögna med egen gård var de bofasta.

Det skall också framhållas, att socialt utstötta i staden också flyttade oftare än andra. Sotgubben Daniel Danielsson med familj är upptagen såsom boende på sju olika ställen under de tio åren längden fördes.[12] Familjen bodde först i hustruns föräldrahem och sedan inhyses eller i mycket små och sämre belägna gårdar. De bodde alltid i gårdar som låg i stadens periferi.

Det har således visat sig, att i 1600-talsstaden Västerås, trots den ringa yta staden då innehade, olika områden fanns inom den för skilda grupper av stadsbor. Man måste också liksom Sjoberg tala om de utstötta, vilkas familjer hänvisades till stadens utkanter. Dessa båda förhållanden skall emellertid ses som två åtskilda företeelser i den svenska förindustriella staden.

Den första omständigheten, att skilda sociala grupper av stadsbefolkningen bebodde olika områden i staden, har till stor del sin förklaring i det sätt på vilket de svenska städerna till stora delar hade omplanerats under 1600-talet. De renässansplaner, som vid mitten av detta århundrade förändrade åtskilliga av dem, gav som Jutikkala påpekat också upphov till stadens differentiering i sociala regioner. Eftersom krav ställdes på att husen vid torget och i stadens representativa delar skulle uppföras i sten, hade endast förmögna stadsbor råd att bygga sina hus där.[13]

I den instruktion som år 1644 gavs lantmätaren Johan Åkesson för reguleringen av Västerås stad ålades han att tillse, att den som ville bygga ståtliga hus vid torg och gator skulle få göra detta, "staden till heder och prydnad", medan de som var mindre förmögna skulle tilldelas tomter avsides vid tvärgatorna.[14] Härigenom kom den eko-

[12] Sotgubben hörde till de utstötta på grund av de sysslor han av staden var ålagd att förrätta, nämligen att ur staden utföra döda hästar samt att piska de barn med ris, vilka stulit i gatubodar. En sed har i sen tid funnits att skrämma barn för sotaren. Den kan således ha haft sitt ursprung i detta förhållande. Rrp 1697-05-07 och Rrp 1697-05-21, Västerås stads arkiv, ULA. Egardt 1962, s. 137, 199 ff, 285.

[13] Jutikkala 1963, s. 31.

[14] Städers acta: Västerås, RA.

nomiska eliten att bebo stadens centrala områden i Gamla och Nya torgens närhet. De mindre förmögna hantverkarna blev samtidigt hänvisade till tvärgatorna och de områden vilka låg utanför den centrala staden.

Också det kyrkliga centrum som utgjordes av lektorsgårdarna och kyrkans övriga gårdar invid domkyrkan och skolans byggnader hade tillkommit genom en direkt planläggning av området i samband med gymnasiets tillkomst under 1620-talet. Tillkomsten och uppbyggandet av detta kyrkans boendeområde var biskopen Johannes Rudbeckius verk men med K M:ts stöd och medverkan.[15] Biskopens liksom landshövdingens residens i den centrala delen av staden var dock av medeltida ursprung. De var tjänstebostäder, vilket även de senare tillkomna lektorsgårdarna var.

Sedan dessa områden med skilda bostäder en gång tillkommit, bevarades företeelsen av flera orsaker. Efter den förödande brand, som år 1668 förstörde större delen av den centrala stadens gårdar, återuppbyggdes gårdarna under de närmaste åren därefter av sina ägare. Allt efter den skada som åsamkats gårdsägarna tilldelades dessa då brandhjälp ur en kassa. De som tidigare ägt större och värdefullare hus kunde således åter få sådana, medan de som tidigare haft mindre betydande sådana erhöll en mycket liten hjälp till sin restaurering av gården. Även om staden förnyades genom dess återuppbyggnad, förblev sålunda de sociala skillnaderna vid det gamla. Områdenas karaktär hade inte på något sätt förändrats.[16]

De åtskilda boendeområdena bevarades även genom att hantverkarnas verkstäder övertogs av nya hantverkare och således behöll boendeområdet. Starkt bevarades också boendeförhållandena på grund av att gårdarna kunde ärvas genom flera generationer. Bevarandet av de en gång uppkomna skilda boendeområdena stärktes ytterligare genom den tradition de erhållit.

Förändringar i den förindustriella stadens boendeförhållanden skedde då någon sedan inköpte en gård för eget behov eller som en investering. Det var således ekonomiskt starka stadsbor, som på detta sätt kunde komma in på nya områden. Men områdena bytte denna tid ändå inte karaktär genom sådana inbrytanden. Inte heller bytte boendeområdet karaktär genom att eliten hade tjänstefolk ur en annan samhällsgrupp boende i sina gårdar. Betydelsefulla förändringar skedde först med ändrade attityder, som i sin tur har sin grund i helt förändrade sociala förhållanden.

Det fanns i 1600-talsstaden invånare som "var hågade" att i stället för att bo i staden flytta ut på landsbygden i dess närhet. Sådana stadsbor har tidigare nämnts. Bland dem var läkaren Samuel Skragge, vilken sommaren år 1700 kunde börja ta emot stadsbor till

[15] Domkyrkans gårdar, tomter och hemman, VDA.
[16] Rrp 1670-12-05, Rrp 1670-12-09, Västerås stads arkiv, ULA.

hälsokurer vid Sätra brunn. Dessförinnan hade han för egen del valt att bosätta sig strax utanför staden.[17]

Det förhållandet att vissa stadsbor förvisades till stadens utkanter tillhörde också de företeelser, vilka bestämdes av samhällsattityder. En sådan segregation av icke accepterade familjer eller enskilda fanns således i 1600-talsstaden. Värst utsatta var skarprättaren med hustru, barn och tjänstefolk, vilka utsattes för olika trakasserier.[18] Till dessa hörde klart också sotgubben med familj. Dessa, som på grund av sina obehagliga arbetsuppgifter inte kunde betraktas som hederliga stadsbor, utstöttes socialt vilket betydde att de också tvingades bo i stadens periferi. De behövdes i staden för den funktion de hade där och fick därför stanna, medan däremot s.k. tattare och lösdrivare, vilka betraktades som brottslingar, drevs därifrån. Boendeområdet i stadens utkant delade de utstötta med utfattiga och andra mindre ansedda stadsbor.

Till frågan om segregationen i det äldre samhället hör också, att denna skedde rumsligt på en liten yta, helt i närheten av varandra. En tiggare kom aldrig längre in i huset än innanför dörren. En vägg av trä upplevdes som en mur. Två kvinnor, som i Västerås domkyrka denna tid var tvungna att ha sina bänkplatser intill skarprättarens hustru, satte upp en bräda mellan sig och henne.[19]

Segregation har funnits i alla samhällen, som Peter Burke påpekade, men orsakerna till denna har under skilda tider varit olika, vilket han däremot inte drog några slutsatser om. Han har inte tänkt sig, att den kunde vara av mer än ett slag.[20] Hershbergs framhållande av olika beteenden och attityder i skilda samhällen är ett betydelsefullt påpekande i detta sammanhang.[21] Det är således olika tiders attityder och värderingar vilka förorsakat segregationen i en stad, i den äldre såväl som i den yngre, som skall betonas.

Boendeförhållandena hjälpte således till att stärka och bevara attityder och mönster som redan fanns.

[17] Han var bosatt på Brottberga gård.
[18] Palmsköld 148, s. 377 ff. UUB.
[19] Rrp 1701-03-11, Västerås stads arkiv, ULA.
[20] Burke 1975, s. 14.
[21] Hershberg 1978, s. 14 f.

VIII. VÄSTERÅS BEFOLKNING VID SLUTET AV 1600-TALET

Den förindustriella staden och dess sociala skikt

Den befolkning som levde i den äldre staden Västerås var på ett avgörande sätt *bestämd av de samhällsfunktioner staden hade,* dvs. av stadstypen. Som stiftsstad och utbildningscentrum hade staden biskop och domprost, lektorer och kollegor samt boktryckare och andra tjänstgörande i speciella sysslor vid domkyrkan och skolan bosatta där. Som länsstad hyste staden länets landshövding men också länsstyrelsens övriga tjänstemän, sedan dessa under 1600-talet hade utökats. Landskamreren, lanträntmästaren och landssekreteraren, vilka sorterade under landshövdingen, innehade där betydelsefulla tjänster. Viktiga administrativa tjänster för större områden hade också slottsfogden och tullinspektoren för Västmanlands småtullar. Samtliga svenska städer som på en gång var både stifts- och länsstad hade under förindustriell tid alla också en speciell ekonomisk funktion i en betydelsefull handel av något slag samtidigt som de var hamnstäder. Västerås utgjorde en förbindelselänk i den viktiga handeln mellan Bergslagen och Stockholm. Handelsmän i Västerås ingick sålunda i denna speciella ekonomiska funktion, och några av dem kunde härigenom bli relativt betydande.

Den stadstyp, vars befolkning här varit föremål för studium, har benämnts *den svenska stifts- och länsstaden i förindustriell tid.* De städer som tillhörde denna typ var samtliga uppstäder, vilket betydde att handeln därifrån till utlandet måste gå över en stapelstad. Detta medförde, att landets större handelsmän med goda förbindelser och kontakter med utlandet inte slog sig ner i dem. De bodde i stället i Stockholm, Göteborg, Norrköping, Kalmar eller någon annan stapelstad, vilka därigenom erhöll en annan befolkningssammansättning. Då den betydelsefulla handeln allt mer drogs till stapelstäderna, upplevdes detta av handelsmännen i Västerås som en stor förlust och försämring av handelns möjligheter där. Släktförbindelser fanns emellertid mellan stapelstädernas handelsmän och handelsmannafamiljerna i de uppstäder som hade en betydelsefull speciell handel. Medan fäder och söner hade sin verksamhet i Stockholm och Norrköping eller någon annan stapelstad fanns mågar eller annan släkt placerade i Västerås, Falun eller någon annan lämplig uppstad. En motsvarande skillnad fanns även inom skepparnas yrkeskategori i de nämnda stadstyperna. Skeppare av större betydelse, med egna skutor gående i en utrikeshandel, vilken de själva hade del i, fanns i stapelstäderna, medan uppstädernas skeppare oftare stod i handels-

männens tjänst och sällan hade egen handel. Stapelstädernas starka ställning gentemot uppstäderna förtjänar att betonas. Skillnaden hade stor betydelse för stadsbefolkningens sammansättning. Den ekonomiskt starkare stapelstaden med dess direktkontakter med utlandet, drog förutom ekonomiskt starka handelsmän och skeppare även till sig en förmögen elit av adelsmän. En sådan saknades i uppstaden. Denna skillnad i stadstyp och befolkningsstruktur fick sitt synliga uttryck i stapelstädernas stenhus och uppstädernas trähus.[1]

Läns- och stiftsstaden var emellertid en stadstyp med viktiga samhällsuppgifter, vilken också den fick en karakteristisk sammansättning i sin befolkning av stor betydelse för stadens utveckling. Häri skiljer den sig från den stad, som var enbart stiftsstad eller länsstad. Det är den befolkning, som fanns i en stad med båda dessa samhällsuppgifter, som här närmare har studerats.

Stadsbefolkningen i 1600-talsstaden Västerås kan således studeras såsom tillhörande några stora grupper, nämligen tre som hörde samman med stadens speciella samhällsuppgifter och en fjärde utanför dessa. Inom var och en av dessa bildades på grund av skilda sysselsättningar en hierarkisk ordning med en elit, en mellangrupp och en tjänande kategori av stadsbor.

Såsom en urban elit har i litteraturen definierats de stadsbor som på en gång hade välstånd, status och makt.[2] Dessa karakteristika kan i den här aktuella staden främst tillskrivas landshövdingen och biskopen. Då det gäller det karolinska enväldets tid bör deras situation i stifts- och länsstaden emellertid något diskuteras. Båda utgjorde i sina ämbeten överheten och representerade härvid konungen. Den suveräne konungen hade under enväldets tid den högsta såväl andliga som världsliga styrelsen i landet och utövade den genom sina ämbetsmän.[3] Landshövdingen och biskopen var denna tid kungliga ämbetsmän i staden, båda inordnade i den statliga hierarkin. Landshövdingarna hade emellertid fått åtskilligt att bevaka även på det kyrkliga området, varför biskopen i vissa situationer var underordnad landshövdingen. Framför allt skulle landshövdingen vaka över prästtillsättningar i de regala pastoraten, vilka Karl XI under 1690-talet starkt utökade.[4] Landshövdingarna i Västerås hade tidigare varit inrikes statssekreterare och blev efter landshövdingetjänsten kungliga råd. De hade i dessa sina tjänster, som den senaste historiska forskningen markerat, genom att vara föredragande av olika ärenden inför konungen stora möjligheter att påverka K M:ts be-

[1] Hedlund 1979, s. 24.
[2] Burke 1974, s. 9.
[3] Pleijel 1935, s. 71 f, Lindroth 1975, s. 88.
[4] Pleijel 1935, s. 63 ff.

slut.[5] Detta bör ytterligare ha stärkt landshövdingeämbetets betydelse denna tid.

Den av konungen i Västerås tillsatte biskopen Carl Carlsson hade nått sin position av politiska skäl.[6] Han karakteriseras i litteraturen som kungatrogen och strängt ortodox i sin lära och framhålles såsom anlitad i enväldets kyrkliga omdaningsarbete, framför allt i arbetet med den nya kyrkolagen.[7] Sten Lindroth betonar, att alla ledande kyrkomän under den karolinska epoken helt var inriktade på det praktiska och administrativa och saknade personligt intresse för teologisk vetenskap. Detta var en förutsättning för deras karriär.[8] Carl Carlsson framträdde som en ivrig företrädare för den ortodoxa riktning, vilken var den enda tillåtna trosuppfattningen i enväldets Sverige.[9] Året före konungens död erhöll biskopen ett bannbrev från konungen med hot om avsättning, därför att han skulle ha varit alltför självständig vid prästtillsättningar i stiftet.[10] Biskopen var således i sin ämbetsutövning strängt bevakad och reglerad, vilket kan ha lett till att han blev mer inriktad på privata jordiska intressen, som han framgångsrikt skötte. Bland dessa var både bruksrörelse och jordbruk.

Dessa båda, landshövdingen som endast tillhörde staden för en kortare tid och biskopen som innehade sitt ämbete livet ut, hörde hemma bland en urban elit som tillhörde landets främsta. Detta tog sig uttryck dels i hur och varifrån de kommit till sina ämbeten, dels i familjernas giftermålsförbindelser. De tillhörde alla Stockholmseliten.

Utöver dessa båda fanns inom var och en av grupperna en elit, som skilde sig från övriga stadsbor genom att på olika sätt ha välstånd, status och makt. I jämförelse med landshövdingen och biskopen utgjorde de emellertid en elit på en lägre nivå.

Bland de stadsbor som tjänade kyrkan och skolan utgjorde lektorerna eliten. Sin auktoritet hade de inte endast såsom gymnasielärare utan i ännu högre grad såsom ledamöter av domkapitlet. Genom handläggningen av de ärenden och mål som upptogs i domkapitlet ägde lektorerna inflytande över gemene mans liv i stiftsstaden liksom i stiftet för övrigt. Som lärare och präster representerade de vad samtiden kallade lärostånd et och som ledamöter av domkapitlet representerade de överheten. Lektorerna hade emellertid, på grund av intresse för och kontakt med landets främsta teologiska liksom annan vetenskap, möjligheter att nås av nya idéer och tankar från

[5] Lövgren 1980, s. 179 f.
[6] Rystad 1955, s. 194, 249 ff.
[7] Pleijel 1935, s. 127.
[8] Lindroth 1975, s. 90 f.
[9] Pleijel 1935, s. 127.
[10] RR 1696-02-10, RA. Jfr Pleijel 1935, s. 127 f.

yttervärlden. De bildningsresor, som denna tid gjordes till kontinenten av personer som sedan blev lektorer i stiftsstaden, skall framhållas som betydelsefulla för det kollegium och domkapitel de kom att tillhöra. Det var därför i stiftsstadens lektorsgrupp, vars medlemmar skulle komma att bli kyrkoherdar i stiftets främsta pastorat, som förändringar i den teologiska uppfattningen märktes och utvecklades. Sådana fanns under 1690-talet, även om de då ännu vilade på ortodox grund, men utvecklades under 1700-talets första decennium i en tydligare uttalad pietistisk riktning. Även om en öppen religionsdebatt kunde föras först under 1700-talets förra hälft, kan man dock ana en kontinuerlig utveckling i trosfrågorna med en grogrund i 1690-talets kyrkliga situation.[11] En mer individualistisk inställning till religionen utmärker bokförteckningen i bouppteckningen efter boktryckarens vid domkyrkan hustru.[12] Boktryckaren Boëthius Hagen var senare en tillgång för de pietistiskt inriktade lektorerna i Västerås.[13]

I fråga om den kyrkliga elit, som lektorerna utgjorde, är det mer befogat att tala om det inflytande de hade i stiftsstaden än om den makt de ägde såsom domkapitelsledamöter. Makten var på grund av Karl XI:s politik åtskilligt beskuren.

Förutom landshövdingen hade i länsstyrelsen landskamreren, landssekreteraren och lanträntmästaren elitens kännetecken, dvs. välstånd, status och makt. De var kungliga ämbetsmän och hade som sådana bestämda maktbefogenheter. Då landshövding saknades, förekom att skrivelser och order utgick från länsstyrelsen undertecknade av landskamreren och landssekreteraren. Som en "förbindelselänk" mellan dessa statens tjänstemän och staden kan man betrakta slottsfogden. Denne tillhörde en av stadens äldre, mest betydande handelssläkter med brukskontakter. Han hade därutöver den speciella makt och status som tillkom honom som kunglig ämbetsman.

Slutligen fanns den elit i staden som utgjordes av magistraten, dvs. borgmästare, stadssekreterare och rådmän. Kännetecknande för dess medlemmar var, att de tillhörde stadens äldre elit, hade stadens mest betydande handel samt kontakter med Bergslagens bruksrörelse. Dessa handelsmän hade genom att överta sina fäders ämbeten ärvt både status och makt liksom sin ekonomiskt goda situation. Sin makt utövade de på rådstugan. I den konflikt, som under 1680-talet uppstod mellan dem och allmänna borgerskapet rörande fördelningen av stadsjorden, beskrevs denna elits maktutövande med orden; "––– ty när de syna syna de sins emellan, den ene med den andre –––".[14] Flertalet av rådmännen utgjordes sålunda av stadens mest betydande handelsmän, vilka hade rådmanssysslan som bisyss-

[11] Staf 1969, Pleijel 1935, s. 139 f, 148 ff.
[12] Bou Dorothea Böök, Västerås stads arkiv, ULA.
[13] Pleijel 1935, s. 176 f.
[14] Västerås oordningar, Stadens äldstes arkiv, VSA.

la. Genom den makt de hade som rådmän kunde de vid beslut i rådstugurätten påverka sina egna allmänna livsvillkor.

Det utgör således ingen svårighet att urskilja vilka som tillhörde eliten i denna 1600-talsstad. De hade alla makt och inflytande genom sin verksamhet i länsstyrelsen, domkapitlet eller rådstugurätten och genom denna verksamhet även status såsom överhet. Till detta kom deras gynnade ekonomiska situation. Den ekonomiska ojämlikheten framgår tydligt när man jämför dels inkomsterna, dels andra ekonomiska tillgångar inom en och samma grupp i den här gjorda indelningen av stadens befolkning. Inkomstförhållandena befanns i alla grupper av stadsbefolkningen vara ofantligt olika. Dessa nivåskillnader avspeglas också i de avgifter som vid olika tillfällen pålades skilda kategorier av inkomsttagare. En belysande sådan jämförelse erbjuder taxan på de avgifter som präster och lärare i Västerås hade att betala år 1687 till Vadstena krigsmanshus:[15]

biskopen	40	daler	smt
domprosten	18	”	”
kaplanen	2.16	”	”
hospitalsprästen	2	”	”
lektor	4	”	”

Det goda utgångsläget, dvs. inkomsternas storlek, gjorde det möjligt för eliten att genom olika investeringar förbättra sin ekonomiska situation. Den sociala och ekonomiska eliten i Västerås var aktiv och fantasirik i sitt spekulerande. Merparten av dem utgjorde således ekonomiskt och intellektuellt den typ av elit som Pareto menade åstadkom förändring i sin sociala funktion.[16]

För en del stadsbor ingick tjänstebostad i lönen. Ett förnämligt ämbete medförde också en bostad därefter. Eftersom dessa ämbetsgårdar övertogs efter tidigare befattningshavare och med tiden var i stort behov av reparation och nybyggnad, utgjorde dessa gårdar inte alltid en god bostad.[17] Högre tjänstemän kunde kräva en ämbets- och tjänstegård i gott skick. Andra måste själva stå för reparation och underhåll av den gård de bebodde. De högsta tjänstemännen av stadseliten hade sålunda privilegiet med tjänstegård, medan handelsmännen ägde egna, ärvda eller köpta gårdar.

En fråga är, hur dessa stadsbor blivit medlemmar av eliten. För en del av dem hade det krävts en gedigen utbildning. I grunden erfordrades för högre ämbets- och tjänstemän denna tid universitetsutbildning, men därutöver krävdes också en mer specialiserad utbildning. Denna senare kan de sägas ha erhållit genom de tjänster som de i tur

[15] Vadstena krigsmanshus, VDA.
[16] Jfr Burke 1974, s. 10.
[17] Domkyrkans gårdar, VDKA.

och ordning innehade. Landskamreren hade utbildats genom tjänster i Kammarkollegium, medan tjänsten som landssekreterare i länsstaden gav möjlighet att senare erhålla en borgmästartjänst. Många, som senare blev högre tjänstemän av skilda slag, började som skrivare på landskamrerens kontor. Ett avancemang genom en rad olika tjänster förde sålunda till de slutliga tjänsterna som landskamrer, lanträntmästare, slottsfogde eller borgmästare.

På samma sätt avancerade lektorerna inom skolan fran filosofiska ämnen till de båda eftertraktade tjänsterna som teologie lektor, för att sedan erhålla goda pastorat i stiftet. Biskopen hade utnämnts efter att ha varit pastor primarius och domprosten efter en annan prästtjänst i Stockholm. I utnämningspolitiken fanns således en byråkratisk ordning. Ämbets- och tjänstetillsättningarna var på alla nivåer av största betydelse, också därför att de öppnade vägen till landets högsta och mest inflytelserika ämbeten.[18]

De handelsmän som också blev rådmän hade skolutbildning från stadens gymnasium. Också deras söner genomgick gymnasiet, och flera av dem fick sedan även universitetsutbildning.[19] De hade denna utbildningstid gemensam med de lektorssöner som senare blev lektorer i staden och präster i stiftet, genom att vara kamrater i gymnasiet.[20]

Förutom utbildningen måste naturligtvis härkomstens betydelse betonas. Ingen av dessa män i stadseliten kom från enkla förhållanden. De hade sitt ursprung i samma slags urbana elit, bortsett från vissa skillnader. Biskopen utgjorde här ett intressant exempel på att en stapelstads förmögnare handelsmän kunde tänka sig andra karriärer för sina söner än inom handeln. De handelsmän som tillhörde magistraten i Västerås hade ärvt både handeln och rådmanssysslan från sina fäder. På liknande sätt var gymnasiets lektorer också söner till tidigare lektorer i samma skola. Sambandet mellan länsstyrelsens tjänstemän och högre prästerskap på andra orter bör emellertid framhållas. Landshövdingens egenskap av invandrare till Sverige från en utrikes stadselit tillhör det som var utmärkande för 1600-talets Sverige.

Nästa fråga är, vad eliten gjorde av sin gynnade situation. Gemensamt för alla kan sägas vara, att de på olika sätt förbättrade den. Sin ekonomiska situation förbättrade de med hjälp av olika företag: bruksrörelse, utlåning av pengar mot ränta etc. De hade också möjligheter att avyttra naturainkomster, t.ex. spannmål, och därmed göra inkomsterna mera värda. Bland stadseliten fanns ett intresse för

[18] Jfr Lövgren 1980, s. 179.
[19] Album Gymnasii, Rudbeckianska skolans arkiv, VSA.
[20] Muncktell 1843–1846.

jordägande, som tog sig olika uttryck: ägande av hemman med jordbruk, rusthåll samt stadsjord.

Landshövdingen och biskopen hade frälseprivilegier för de hemman som tillhörde dem. Båda ägde också under den aktuella perioden frälsehemman på skilda håll i landet. Likaså skaffade sig två av de mest förmögna och företagsamma handelsmännen, som tillika var rådmän, egna hemman i socknar utanför staden, där större jordbruk bedrevs. De stadsbor, som tidigast ägde hemman och bedrev jordbruk på landsbygden, utgjorde den allra förmögnaste, mest aktiva och företagsamma stadseliten. De var under 1600-talet till antalet få men utökades under tidigt 1700-tal. Intresset för jordbruk och jordägande hade dock funnits långt tidigare bland den översta urbana eliten.

En företeelse bland 1600-talsstadens befolkning, som här särskilt skall framhållas, är förekomsten av rusthållare. Till det välbekanta storbondeskiktet bland rusthållarna bör alltså även läggas dessa välbeställda stadsbor, som tidigt visat intresse för rusthållsinnehav. Till en början och under lång tid tillhörde dessa eliten av stadsbor. Rusthållare i Västerås var sålunda biskopen, landskamreren, slottsfogden, landssekreteraren och en enda handelsman. Mot 1600-talets slut utökades de sedan bl.a. med ännu några betydande handelsmän. Intresset för att vara rusthållare spreds sålunda senare till stadens mest företagsamma invånare från en liten elit av stadsbor. På samma gång som det i fredstid var ett ekonomiskt lönande företag, bör även en viss status ha följt med själva företaget. Eftersom det var den yppersta eliten av stadsbor som till en början blev rusthållare, bör detta ha påverkat det allmänna anseende rusthållarna fick.

Den övervägande delen av stadsjorden i Västerås, dvs. den jord som av K M:t hade donerats till staden för dess allmänna förkovran och nytta, hade också den under loppet av 1600-talet kommit att tillhöra stadens elit. Under ett par decennier vid århundradets mitt hade en äng med god betesmark varit fråntagen staden och given som donation till en adelsman. Denna särskilt eftertraktade betesmark kom dock åter i stadens ägo. Till allra största delen brukades stadsjorden vid århundradets slut av stadens magistrat och arvingar till tidigare medlemmar av denna. Betydelsefullt är här att betona, att de handelsmän som kommit i besittning av så stor del av stadens jord, hade gjort detta såsom makthavare i staden. Då stadsbor ur det allmänna borgerskapet, vilka innehaft del av stadsjorden mot erläggande av avrad, inte längre förmådde betala sådan, fick de förmögna stadsbor som dessa handelsmän utgjorde tillfälle att ytterligare utöka sin andel av stadsjorden. En del av stadseliten saknade dock del av denna

stadsjord, t.ex. landshövdingen och biskopen, eftersom de inte tillhörde borgerskapet.

En tredje och sista fråga är, vilka elitens sociala kännetecken var i fråga om släktskap och giftermålsförbindelser, social och geografisk mobilitet samt boendeförhållanden. Av väsentlig betydelse var, med vilka denna stadselit stod i släktskapsförhållanden, däribland frågan om de var släkt med varandra.

Landshövdingen, biskopen och några av de handelsmän som var rådmän hade själva, liksom deras söner och döttrar, sina giftermålsförbindelser med Stockholm. Var och en av de tre nämnda kategorierna hade dessa släktförbindelser med sin egen motsvarande sociala kategori i Stockholm: landshövdingefamiljen med den adliga ämbetsmannakretsen, biskopsfamiljen med det högre prästerskapet och handelsmännens familjer med betydande handelsmän. Landshövdingen hade härigenom släktförbindelse med den inre, inflytelserika cirkeln kring konungen.[21] Biskopens döttrar säkrades i unga år, genom giftermål, en framtida position av samma slag som den de redan tillhörde.[22]

De tre kategoriernas släktförbindelser med Stockholm hade som synes samband med olika intressen: statligt och kyrkligt politiska samt ekonomiska.

Den övriga här betecknade eliten i Västerås hade i generationer under 1600-talet sinsemellan giftermålsförbindelser och därmed släktförhållanden. Landskamrer, borgmästare och lektorer samt handelsmän/rådmän ingick i ett släktskapsnät. Rådmännen var vidare släkt med andra handelsmän i staden, vilket i en konfliktsituation med allmänna borgerskapet kunde vara av viss betydelse. Så småningom kom även släktförbindelser att finnas mellan biskopen och lektorsgruppen.

Ändamålsenliga giftermål var således ett medel för 1600-talsstadens elit att stärka sin sociala och ekonomiska situation och att behålla sin position som elit. Lämplighetsskäl och beräkning torde ha varit avgörande då dessa äktenskap ingicks.

Den geografiska mobiliteten hos eliten hade samband dels med tjänste- och ämbetstillsättningarna, dels med de nyss nämnda släktförbindelserna. Den sociala mobiliteten bland stadens ämbets- och tjänstemän följde den byråkratiska ordning, som var utmärkande för den karolinska tiden.[23] Av politiska och andra skäl var social rörlighet dock möjlig, om än ganska ovanlig, vilket både landshövdingen och biskopen var exempel på. Geografisk mobilitet hörde klart samman

[21] Elgenstierna 2, s. 84 ff, Cronhielm, Elgenstierna 8, s. 661, Wallenstedt, Lövgren 1980.
[22] Hellström 1951, s. 433.
[23] Jfr Gaunt 1975, s. 151 ff.

med sådan social förändring. Betydligt lättare var det dock att nå eliten inom det ekonomiska området, dvs. som handelsman och därefter rådman. Även om de flesta män, som fanns under den aktuella perioden, hade ärvt både handeln och rådmanssysslan, fanns dock de handelsmän som gjort en social karriär. Både tidigare under 1600-talet och senare fanns sådana bland stadens rådmän. Dessa förhållanden bör här betonas.

Ett sista karakteristiskt drag utgör de boendeförhållanden stadseliten hade. Som tidigare framhållits, erhöll en del ämbets- och tjänstegårdar. Dessa gårdar var välplacerade i staden, avskilda från övriga gårdar och med tillhörande trädgårdar. Handelns elit, liksom borgmästare och slottsfogde, hade sina ärvda eller köpta gårdar på stadens mest välbelägna tomter, vilket denna tid betydde intill Gamla och Nya torget. Änkor inom denna stadselit bodde kvar i sina gårdar med egna hushåll. Från dessa gårdar flyttade man inte. Avskildhet i boendet var således något eftertraktansvärt.

Genomgående enhetliga mönster gällande familj och hushåll fanns inte hos eliten. Detta beror dels på att individerna och familjerna befann sig i olika perioder av livscykeln, dels på att inte alla bildade familj.[24] Därtill hade familjerna olika behov av tjänstefolk. En del av dessa familjer, vilka alla utgjorde kärnfamiljer, var därför ytterst små, medan andra var stora. Några få av hushållen, dvs. landshövdingens, biskopens och någon handelsmans hushåll, var utökade med ett stort antal tjänstefolk. Andra, som de statliga tjänstemännens och lektorernas, hade endast en piga anställd som hushållshjälp. Elitens familjer skilde sig dock från övriga stadsbor genom att ha anställd amma bland tjänstefolket. Den höga spädbarnsdödligheten i dessa familjer måste sättas i samband med barnens överlämnande till ammor. De kan inte förklaras med dåliga skördar och nödår.

Ett andra skikt av stadsbefolkningen kan betecknas som ett *mellanskikt*. Detta utgjordes inom handeln av flertalet handelsmän, dvs. de som inte var rådmän, samt av de främsta skepparna och av änkor med handel eller sjöfart. Hit hörde vidare hantverkare med lönande hantverk och de åldermän som fanns denna tid. En tredje kategori inom skiktet utgjordes av tjänstemän på skilda områden, dvs. vid järnvågen, slottet och tullen, i kyrkobetjäningen och skolan samt tjänstemän med speciella uppgifter, som apotekare, postmästare samt provinsialläkare och dito fiskal. Bland tjänstemannakategorin var här en nivåskillnad. Bland dem som tjänade stadens speciella samhällsfunktioner tillhörde de lägre detta skikt, medan de högre tillhörde elitskiktet. Av de tjänstemän som inte tjänade stadens

[24] Landshövdingen var t.ex. en gammal man, landskamreren nygift, lanträntmästaren och landssekreteraren ogifta etc.

specialfunktioner, tillhörde de högsta av dem, dvs. apotekare, postmästare etc., detta mellanskikt. Först om de upptogs i rådet som rådman, vilket postmästaren senare gjorde, erhöll dessa tjänstemän de kännetecken som utmärkte eliten.

Flertalet inom handelns grupper, dvs. handelsmän samt skeppare i bättre position, ingick således i detta mellanskikt av stadsbefolkningen. Handelsmän hade möjligheten att avancera till en rådmansposition och därmed komma bland eliten, vilket också skedde. En motsvarande uppåtgående social rörlighet till elitskiktet förekom inte bland skepparna. Bland dem låg en nedåtgående social förändring närmare till hands. Detta bör sättas i samband med deras tjänande relation till handelsmännen.

Stadens hantverkare utgjorde inte i något avseende en enhetlig befolkningsgrupp. Detta är ett faktum som här starkt bör framhållas. Det översta skiktet bland dem tillhörde detta stadsbornas mellanskikt. Resten tillhörde klart och entydigt stadens lägsta och fattigaste skikt. Hantverkarna tilläts inte att ha en verksamhet vid sidan av sitt hantverk på grund av stadslagens förbud mot att idka två yrken i staden. De kunde därför inte på samma lönande sätt som handelsmännen utöka sin verksamhet och tjäna på detta med handel. De som denna tid hade de mest lönande hantverken var kopparslagare och tidvis guldsmeder samt de, vilka benämndes hantverkare men stod tjänstemännen närmare, t.ex. stadskirurger och byggmästare, samt de hantverkare, som utgjorde dåtida företagsledare, t.ex. bokbindare och boktryckare.

Gemensamt för dem som tillhörde stadsbefolkningens mellanskikt var, att de hade små möjligheter att ekonomiskt förbättra sin situation. Vid den tidigare omtalade konflikt, som uppstod i Västerås mellan stadens magistrat och dess allmänna borgerskap rörande stadsjordens fördelning, var det hantverkare, skeppare och andra ur detta mellanskikt som var ledare för de upproriska. Segrare i konflikten var de som innehade makten, dvs. magistraten. Övriga stadsbor var de maktlösa, vilket de dyrt fick betala.[25]

En del av dessa ägde egen gård, vilket var en tillgång som skilde dem från stadsbefolkningens lägsta och fattigaste skikt. Några få hade tjänstegård, t.ex. klockaren och slottsvaktmästaren.

Mellanskiktets sociala kännetecken i fråga om släktskap och giftermålsförbindelser var framför allt skråtillhörigheten. Det helt dominerande mönstret hos bättre situerade hantverkare var att gifta sig inom sitt skrå. Av denna orsak hade ett nätverk av släktskapsförhållanden uppstått i staden mellan de främsta företrädarna för de hantverk, som hade ett flertal mästare, t.ex. skräddare, skomakare och

[25] De fick tillsammans böta 1.000 daler smt. Västerås oordningar, Stadens äldstes arkiv, VSA.

smeder. Detsamma var förhållandet bland skepparna. Släktskapsrelationer saknades däremot mellan de hantverkare som tillhörde stadens mellanskikt och dess lägsta skikt.

Döttrar till de främsta hantverkarna gifte sig även med hantverkare i andra städer, Stockholm, Nyköping, Falun, Köping och Arboga. Mellan de allra främsta hantverksfamiljerna och handelsmännen fanns också i några fall släktskap.[26] Hos dessa främsta familjer tillhörande mellanskiktet återfanns några sociala företeelser som eljest endast förekom hos eliten, t.ex. tidigare giftermål för döttrarna än bland andra stadsbor. De båda stadskirurgerna och postmästaren var de undantag i mellanskiktet som hade anställda ammor bland tjänstefolket. Spädbarnsdödlighet förekom i mellanskiktet endast hos dessa som hade anställd amma.

Geografisk mobilitet i mellanskiktet kan främst sättas i samband med hantverkare och tjänstemän med specialutbildning: perukmakare, apotekare, kopparslagare, kyrkosmed etc. Det rörde sig här om en förflyttning över stora avstånd. De som företog den var invandrare, som kom till Sverige och Västerås, och som på grund av sina goda yrkeskunskaper fick en god situation i sitt nya hemland, där de blev stamfäder för nya svenska släkter.[27] Även i mellanskiktet var kärnfamiljen den helt dominerande familjetypen. Endast undantagsvis förekom en mor eller svärmor i dessa familjer.[28] Till följd av det dåtida lönesystemet för gesäller, lärlingar och tjänstefolk var hushållen i stadsbefolkningens mellanskikt utvidgade med de anställda. Mellanskiktets bostadsområde kan slutligen sägas ha legat mellan elitens centrum och de fattigas periferi av staden.

Det tredje och *lägsta skiktet* stadsbor var ekonomiskt svagast och saknade status och makt. Hit hörde de som saknade yrkesutbildning och hade kommit till staden från landsbygden för att söka sin försörjning. I samma skikt fanns också de som av sjukdom, ålderdom eller andra handikapp inte förmådde förtjäna sitt uppehälle. Lägst bland dem fanns de ur stadssamhället utslagna och utstötta. Dessa utgjorde således i alla avseenden elitens motpol. I samma lägsta skikt av stadsbefolkningen återfanns emellertid också alla de, vilka av olika skäl inte kunde behålla sin position i stadens mellanskikt. Bland dessa måste framhållas de många lägre hantverkarna.

Den outbildade arbetskraften hade kortfristiga, dåligt betalda arbeten med ständiga ombyten av sådana. Kännetecknande är, att

[26] Kopparslagaren Tobias Leffler och handelsmannen Anders Svensson, bokbindaren Jacob Westman och handelsmannen Johan Funck, stadskirurgen Johan Lind och handelsmannen Lars Andersson.

[27] Ett exempel på detta är kopparslagaren Tobias Leffler.

[28] Perukmakaren och skomakaråldermannen beordrades av magistraten att ta hand om sina svärmödrar.

deras inkomst var oviss. De nya sysselsättningarna förändrade inte deras allmänna ekonomiska och sociala situation. Av skilda orsaker kom en stor del av hantverkarna att trots sin hantverksutbildning hamna i samma skikt av stadsbefolkningen som den outbildade arbetskraften, något som måste starkt betonas. Skräddare, skinnare, linvävare och tunnbindare tillhörde dem som under svåra tider inte förmådde förtjäna sitt uppehälle. På grund av den ekonomiska situationen och som en följd därav också den sociala utslagningen är det således inte möjligt att betrakta hantverkarna som en socialt och ekonomiskt enhetlig grupp.

Inom varje område för stadens skilda samhällsfunktioner existerade individer eller grupper av stadsbor med lågt betalda, tjänande sysslor. Handeln hade mätare och dragare, tullen de lägsta tullnärerna, de s.k. besökarna, kyrkan domkyrkans ringare och kyrkvaktare samt slutligen slottsvakten sina slottsknektar. Därutöver anlitades skeppare och daglönare i liknande tjänster.

Lägst i detta skikt stod de individer, som tvingats anta stadens mest föraktade sysslor. Sådana förrättningar utfördes av skarprättaren och av sotgubben, vilken bl.a. hade till uppgift att föra döda hästar ur staden. I pesttider utökades dödgrävarna, och deras uppgifter hörde då till sådana som påtvingades vissa stadsbor.

Även för detta skikt av stadsbor var härkomsten av stor betydelse. Att vara född i en familj, vars medlemmar tvingades tigga sitt uppehälle eller att vara född utom äktenskapet, betydde en utslagning redan från början. Dessa barn blev dessutom ofta negligerade av sina föräldrar. Utbildning inom ett hantverksskrå var på grund av de stränga skråreglerna utesluten för dessa. För att antagas till en hantverksutbildning krävdes, att man hade inomäktenskaplig börd och att fadern hade ett s.k. ärligt yrke, dvs. ett icke föraktat sådant.

Som elitens motsats var de som tillhörde detta skikt även helt utan makt. Det fanns för dem ingen plats, där de kunde utöva något som helst slag av inflytande. I stället var de maktlösa ständigt utsatta för makthavarnas, den s.k. överhetens, domar och beslut.

Dessa stadsbor var således alla mycket fattiga och saknade på grund av sin missgynnade situation, utan arv, börd och andra tillgångar, varje möjlighet att ta sig ur den. Dessa som för sin nödtorft hade behövt ha del av stadsjordens åker och äng, saknade del därav.

Även det lägsta befolkningsskiktet hade sina sociala mönster i fråga om släktskap och giftermål, mobilitet och boendeförhållanden. Giftermål ingicks i första hand inom den egna yrkesgruppen. En båtsman gifte sig t.ex. gärna med en båtsmansänka, en tullskrivare med

en tullskrivares änka etc. Vid tillsättningen av vissa tjänster, t.ex. tjänsten som järndragare vid vågen, tillämpades den s.k. konserveringsinstitutionen, vilket betydde, att den som tillträdde tjänsten lovade att gifta sig med änkan efter företrädaren i tjänsten. Familjeband fanns mellan lägre hantverkare, t.ex. linvävare, och daglönare, båtsmän samt domkyrkoringare. Förutom likartad ekonomisk situation fanns dem emellan också likartat ursprung, hemort, bildningsnivå etc.

Giftermålet kan sannolikt ses som mer nödvändigt och angeläget för männen i detta skikt än för män tillhörande eliten. Det lägsta befolkningsskiktets man kunde genom ett lämpligt giftermål erhålla på en gång tjänst, gård och hushållerska, vilket män inom elitskiktet kunde skaffa sig på annat sätt. Kvinnorna i arbetargrupperna behövde inte använda sig av giftermålet för att få sin försörjning. På många olika sätt kunde de själva förtjäna sitt uppehälle. Bl.a. kunde de föreslå hushåll för de män i elitskiktet som förblev ogifta. Äktenskap gav emellertid kvinnorna status, inte minst genom att kvinnans uppgift i livet ständigt framhölls vara att leva som maka och mor.

Den geografiska mobiliteten i detta befolkningsskikt bör särskilt framhållas. Den var här större än i övriga, men flyttningarna företogs i allmänhet över jämförelsevis korta avstånd. Kortfristiga arbeten medförde tätare förflyttningar mellan staden och den omgivande landsbygden. En del av denna rörlighet kan sägas ha varit en s.k. existensmobilitet, dvs. en förflyttning för att kunna överleva. Till denna hör de s.k. arbetsvandringarna, som företogs från Dalarna, och som sades vara förorsakade av nödtid och svält.

De sociala förhållandena hade inte genomgående samma mönster för alla inom skiktet, beroende på olika faktorer. Mönstren skilde sig dock klart från dem som existerade i de andra skikten. Boendeförhållandena utmärktes av att man bodde inhyses i andra familjer, att man i en släktgrupp bodde tillsammans i en utvidgad familj eller utan släktskap tillsammans i en och samma gård. Ingen fattig bodde ensam. Änkor i detta skikt bodde således i första hand inhyses hos en dotter eller son med familj. I annat fall bodde de tillsammans med andra. Hushållen var inte utökade med tjänstefolk, men blev genom dessa speciella och komplexa sammansättningar ändå stora. Få barn överlevde i dessa familjer som utmärktes av mycket hög spädbarnsdödlighet, orsakad av umbäranden och negligering. Det var kvinnor i detta skikt som tjänade som ammor hos eliten. På grund av skiktets storlek fanns ett stort antal barn.

De som tillhörde det lägsta skiktet bodde i stadens utkanter, på backar och andra sämre belägna tomter. En del gårdar med en komplex sammansättning ur det fattiga skiktet fanns emellertid också

i den inre delen av staden. Man bodde i sådana gårdar, som ofta bytte hyresgäster. De ur samhället mest socialt utstötta, nämligen sotgubbarna och skarprättaren, var hänvisade att bo i stadens yttersta periferi. Fattiga bodde även strax innanför tullportarna vid utfartsvägarna.

En väsentlig fråga i en studie av det här slaget är, vad stadens omland betydde för stadsborna i Västerås. Vilka skillnader fanns mellan de olika skikten?

Eliten hade en stor del av sina primära inkomster från stadens omgivning. För den högsta eliten, dvs. landshövdingen och biskopen, var detta omland stort, nämligen länet och stiftet. Övriga högre tjänstemän inom länsstyrelse och kyrka erhöll även de en stor del av sina inkomster från stadens omland. De teologie lektorerna hade sina prebendesocknar i stadens närmaste omgivning, där de också till stor del vistades. Denna elit fanns i staden på grund av dess speciella funktioner som läns- och stiftsstad, och stadens omgivning hade för dem sitt samband därmed. De hade inte personliga relationer till detta omland, genom att deras hemorter inte var där. Sina släktrelationer hade de i stället med Stockholm och orter på längre avstånd från staden. I stadens omgivande socknar fann denna elit också möjligheter att på olika sätt förbättra sin ekonomiska situation genom att där driva jordbruk och genom att vara rusthållare. Den främsta eliten hade ett större omland genom innehav av bruksrörelser och frälsegårdar på andra håll i landet.

På liknande sätt utökade den handelselit, som tillika var rådmän, sina primära inkomster från stadens speciella handel med jordbruk i stadens närmaste omgivning och genom att lägga beslag på stadsjorden. På grund av att den betydande kredithandel som förekom, skriftligen har omvittnats, är åtminstone två betydande kramhandlares handelsområden kända. Den ene hade denna handel i Bergslagen och den andre med allmogen i socknarna längs vägen upp mot Dalarna.[29] Rådmännen kan sägas ha ärvt sina relationer till omlandet.

Elitskiktet hade således stora inkomster från stadens omland. De hade sin släkt och sina betydelsefulla relationer långt från detta närmaste omland.

Stadsbefolkningens mellanskikt saknade helt elitens speciella relationer till stadens omland. Detta skikt tillhörde staden och hade sin utkomst där. Det var stadsbor i detta skikt som på olika sätt vidmakthöll staden, genom hantverk, sjöfart eller med andra tjänster. De hade endast en ringa del av stadsjorden. De hade sin närmaste släkt

[29] Actor causae J. Nordschölds kontor, Reduktions- och räfstearkiv, RA, Bou efter handelsmannen Lars Andersson 1706, 10–12 juli, Västerås stads arkiv, ULA.

utspridd i staden. Lägre tjänstemän härstammade från grannstäder eller grannsocknar.

Det tredje och lägsta skiktet av stadsbefolkningen hade nära släktrelationer med stadens närmaste omland. De hade sökt sig till staden för utkomstmöjligheternas skull. I nödtider blev detta omland utökat, främst genom de arbetsvandringar, som då företogs. Samtidigt förekom att nödlidande ur detta skikt i svåra tider drog ut på den närmaste landsbygden runt staden för att tigga. Stadens båtsmän, vilka inte året om var uppbådade av amiralitetet, vistades ibland hos sina föräldrar bland allmogen i stadens omgivning. På liknande sätt återvände fiskare till sina hemorter under sommarhalvåret.

De tre skikten uppvisar sålunda helt olika relationer till stadens omland. De hade också olika omland.

Inom var och en av de delar eller grupper av stadsbefolkningen, som tjänade en och samma stadens specialfunktion, bildades på grund av skilda sysselsättningar en rangordning med en elit, en mellangrupp och en tjänande kategori av stadsbor. Genom de olika inkomster sysselsättningarna gav, bildades motsvarande ekonomiska skikt. Katz menade, att yrkesstrukturen och förmögenhetsfördelningen hörde till det som inte så lätt ändrades i den äldre stad han undersökte.[30] Förklaringen till detta menar jag är, att så länge varje befattning och tjänst i staden endast avlöstes av en ny innehavare som intog den förres plats, kom dessa förhållanden och skikt att vara bestående. Först när staden fick nya funktioner, förändrades också förhållandena i fråga om sysselsättning. Stadstyperna med sina olika samhällsfunktioner bestämde på detta sätt stadsbornas ekonomiska villkor.

Gideon Sjoberg såg i de förindustriella städerna endast en övre och en lägre klass. Han påpekade emellertid existensen av en liten dominerande elit i den övre klassen och i den lägre en liten utstött grupp. Sjoberg menade, att ju starkare eliten var, desto mer specialiserad kunde stadsbefolkningen vara, dvs. den som stödde eliten med sina tjänster, och att det då också var sannolikare att eliten expanderade.[31] Han kunde ha sagt, att ju fler samhällsfunktioner staden hade, desto starkare blev dess elit. Men Sjoberg framhöll inte stadens samhällsfunktioner som något betydelsefullt för stadsbefolkningens sociala villkor, trots att han kallade dem för nyckelfunktioner.[32] En empirisk undersökning av befolkningen i en förindustriell stad visar emellertid, att dessa hade betydelse för skiktbildningen. Det intressanta är, att man då finner, att ett mellanskikt har bildats i stadsbe-

[30] Katz 1975, s. 44 f.
[31] Sjoberg 1960, s. 115.
[32] Sjoberg 1960, s. 87.

folkningen inte endast med hänsyn till ekonomiska villkor utan också av andra orsaker. Betydelsefulla, åtskiljande faktorer utgjorde, förutom de ekonomiska villkoren, också status och makt, vilka var helt olika i de tre skikten. Mellanskiktet i Västerås stadsbefolkning hade små möjligheter att ekonomiskt förbättra sin situation, till stor del på grund av sin maktlöshet gentemot stadseliten. I jämförelse med det ytterst fattiga lägsta skiktet hade de ändå både välstånd och status. Hit hörde, som tidigare sagts, de främsta bland skepparna och hantverkarna, bl.a. åldermännen, stadsbor med handel eller fasta tjänster, egen gård och en mindre andel av stadsjorden. Skiktets medlemmar skilde sig således klart från dem i det lägre, som i nödtid måste tigga sitt uppehälle. Christopher Friedrichs framhöll, att det urbana mellanskiktet, vilket han kallade "den lägre medelklassen", var ekonomiskt underordnat bourgeoisin, men att det på grund av sin förmögenhet och sina särskilda sociala och politiska fördelar inte drogs ner i proletariatet. Skiktet hade enligt Friedrichs uppstått på grund av att hantverkarna genom förlagssystemet hade kommit i beroendeställning till köpmännen.[33] Med det synsättet måste mellanskiktets tillkomst tidfästas till 1700-talet.

Med hänsyn till de här gjorda iakttagelserna rörande 1600-talsstaden och dess befolkningsskikt måste riktigheten i hans påstående starkt ifrågasättas. Inte heller kan denna förekomst av flera skikt i stadsbefolkningen ha varit en nyordning under sent 1600-tal. Dessa måste ha funnits sida vid sida i stadsbefolkningen, med sina rötter långt tillbaka i tiden.

Som ett socialt kännetecken under sent 1600-tal för mellanskiktet i Västerås-befolkningen framhölls tidigare skråsamhörigheten, vilken framför allt avskilde dem från det lägre befolkningsskiktet. Helmut Möller såg småborgarnas framväxande i städerna som en socialiseringsprocess och främst som en 1700-talsföreteelse. Stadsbefolkningen utmärktes dock, som här betonats, långt tidigare av en indelning i för samhället medvetna skikt, med klara skillnader dem emellan.

Det fanns dock några sociala mönster som var gemensamma för hela stadssamhället, och som således återfanns i samtliga skikt och grupper.

Ett första sådant mönster var bördens och familjens betydelse för individens hela framtid. Den förenade eller skilde människor åt i alla skikt. Den var en hjälp eller ett hinder för den enskildes sociala liv.

Flera gemensamma mönster fanns rörande giftermål och äktenskap. Alla förväntade sig att var och en om möjligt skulle gifta sig inom sitt skrå, vilket också inom alla grupper och skikt var det vanligast förekommande. Männen gifte sig i alla grupper i samband med att de antog sin första tjänst, som lektor, hantverkare, båtsman etc.

[33] Friedrichs 1978.

Inom alla skikt förekom också den s.k. konserveringsinstitutionen, vilken innebar, att mannen vid antagandet av en tjänst gifte sig med företrädarens änka, för att hon härigenom skulle få sin försörjning. Äktenskapet ingicks av lämplighetsskäl.

Den geografiska rörligheten skedde genomgående i samband med social förändring. En geografisk förflyttning företogs, då någon fick en högre och bättre tjänst, men också av sådana som endast hade önskan att i staden få en syssla för att överleva. De tätaste förflyttningarna över relativt korta avstånd gjordes av tjänstefolket och den outbildade arbetskraften, vilka kom från den västmanländska landsorten eller från Dalarna. De som företagit förflyttningar över de längsta avstånden, dvs. invandrarna, hade specialutbildning på skilda områden. På grund härav fick de en god situation, med välstånd och status. De tysktalande hantverkarna tycks i första generationen, åtminstone i skrift, ha behållit sitt modersmål.[34] Den andra generationen, född i Sverige, visar genom de äktenskap de ingick, inte på någon särställning i samhället. Invandring till Sverige, och inte minst till de mellansvenska städerna, var en gammal företeelse.[35] Finnarna var inte mer främlingar i Mälardalen och Västerås än norrlänningar, eftersom Stockholm också var deras huvudstad. På grund av det svenska språkets starka ställning i Finland under 1600-talet, torde de som kommit till staden inte heller haft några språksvårigheter. En betydande invandring företogs under stormaktstiden till Finland av svenska ämbetsmän, officerare, handelsmän osv., genom vilka svenskan hade kommit att bli det dominerande rikssprâket.[36]

Genom det angreppssätt som här har praktiserats, nämligen att studera den förindustriella stadens hela befolkning med särskilt beaktande av stadens specialfunktioner, har även varit av större intresse att studera kvinnornas situation och speciella villkor i staden. Många erfarenheter och villkor delades av samtliga kvinnor, i första hand allt som grundades på uppfattningen att kvinnan i alla avseenden var mannen underlägsen. I inledningsorden till vigseln fick varje brudpar höra, att mannen av Gud själv var satt till kvinnans huvud och förman, att hon skulle vara mannen lydig och tänka på att hon var skapad för hans skull. "--- såsom mannen är begåvad med större förnuft och starkare natur än kvinnan."[37] Den enda uppgift som gavs henne var att vara maka och mor. Ändå har stora skillnader självfallet existerat i kvinnornas situation inom de olika skikten.

[34] Se t.ex. ett kvitto på tyska, utfärdat av kopparslagaren Tobias Leffler år 1682, Skomakargesällernas protokollsbok, Västerås muséum.
[35] Broberg 1967, s. 61, Kumlien 1971, s. 132, 142.
[36] Törnudd 1978, s. 7 f.
[37] 1693 års kyrkohandbok, s. 198.

För *elitens kvinnor* innebar den förväntade livsuppgiften att man skulle vara maka och mor i ett så lämpligt och förmöget äktenskap som möjligt. Eftersom den ogifta kvinnan var omyndig, kunde dessa kvinnor inte självständigt t.ex. driva handel.[38] Ett annat arbete utanför hemmets väggar erbjöds inte heller. Hon måste därför försörjas av en man.

Åldersskillnaden mellan makarna i elitskiktet kunde vara betydande, eftersom mannen i detta skikt hade en längre utbildning och först vid erhållandet av en tjänst hade möjlighet att ingå äktenskap. Kvinnan gifte sig däremot i mycket unga år. Önskvärt var att få många barn, även om detta inte alltid, på grund av den stora spädbarnsdödligheten, var det slutliga resultatet. Dessa hustrur hade alla en anställd amma för sina barn. I de hushåll där ett stort antal tjänstefolk krävdes, var de matmödrar för dessa. Många unga hustrur i elitskiktet dog i barnsäng, och mannen ingick då snart ett nytt äktenskap.

Särskilt företagsamma kvinnor fanns i elitskiktet. Änkor i detta skikt drev handel, bruksrörelse eller var rusthållare. Men också när mannen levde har de kunnat uppträda självständigt. En sådan kvinna var t.ex. biskopens hustru, Katarina Bröms.[39] Ett annat exempel är handelsmannen Lars Olofssons hustru och sedermera änka, Maria Wilckens, som var en av de elitens kvinnor i staden som märktes och hördes i ekonomiska sammanhang. Det var således möjligt för de förmögna kvinnorna i detta skikt att påverka sina egna och även andras ekonomiska förhållanden. Elitens kvinnor skilde sig från kvinnor i andra skikt genom att ha välstånd och status. De uppehöll sin status genom att hålla ett visst avstånd till övriga stadsbor. Det de ville ha uträttat skedde genom tjänare och talesmän. Även om det var män som hade makten och tog besluten, hade kvinnor i eliten dock i vissa situationer möjligheter till ett inte så litet inflytande.

Mellanskiktets kvinnor hade som änkor möjlighet att fortsätta mannens verksamhet, i handel, sjöfart eller hantverk. Inte alla hantverk lämpade sig dock för änkan att fortsätta med hjälp av gesäller. Ett nytt äktenskap var i en sådan situation en bättre lösning. Kvinnan var genom skråreglerna utestängd från all hantverksutbildning, även till sådana hantverk som kunde ha passat henne. Den tidigare boktryckarens änka försörjde sig som barnmorska, och änkan efter troligen en trädgårdsmästare var s.k. lärmor. Kvinnor i mellanskiktet var framför allt matmödrar i hushåll, utökade med gesäller och lärlingar eller med tjänstefolk. Mellanskiktets kvinnor hade därför status allt efter mannens samhällsställning och anseende. Gemensamt för dessa kvinnor har varit att de varken hade ammor eller tjänade som sådana.

[38] Den ogifta kvinnan blev myndig först år 1884.
[39] Boëthius, Katarina Bröms, SBL 6.

I jämförelse med elitens kvinnor hade dessa kvinnor inte mycket av välstånd. Skillnaden mellan dem och det lägsta skiktets kvinnor var emellertid betydande.

Det *lägsta skiktets kvinnor,* dvs. de lägre hantverkarnas och arbetsgruppernas kvinnor, var de enda kvinnor som i den förindustriella staden hade arbete utanför hemmet. Som murare, vitlimmare eller hantlangare vid byggen och reparationer t.ex. av domkyrkan, arbetade de i arbetslag, vanligen två kvinnor tillsammans med några män. Kvinnor körde även lass med sten och grus.[40]

Som kokerskor åt djäknar och ogifta tjänstemän eller som pigor i andras hem hade åtskilliga sin försörjning. Andra bakade bröd eller bryggde och sålde öl i sina egna stugor. Det var slutligen kvinnor ur detta skikt som tjänade som ammor hos eliten.

Kvinnor i detta lägsta skikt, vilka inte förmådde försörja sig genom arbeten av något slag, blev allmosehjon eller tiggare. En speciell grupp, som genom århundraden har funnits i Västerås, var de s.k. kapitelsgummorna, vilka erhöll ett mindre understöd.

Dessa stadens fattigaste kvinnor saknade allt som kunde räknas till välstånd och status. Många av dem hade inga egna hem utan bodde inhyses hos andra. De hörde också till de maktlösa i staden.

Stadsbefolkningen i Västerås vid 1600-talets slut kan således inte i något avseende betraktas som en enhetlig samhällsgrupp. Ur varje aspekt, som här har behandlats, finner man den uppdelad i tre skikt: en elit, ett mellanskikt och ett lägsta skikt. Dessa har tydligare kunnat urskiljas genom att den traditionella uppdelningen av stadsbefolkningen i borgare och icke borgare har frångåtts och att i stället stadens speciella samhällsfunktioner och dessas betydelse för stadsbefolkningen har beaktats. För att få en uppfattning om förhållandena i detta stadssamhälle har jag ansett det vara nödvändigt att, så långt det är möjligt, studera och jämföra samtliga med varandra. Syftet har varit att finna det som förenade och det som skilde stadsborna åt.

[40] Domkyrkans räkenskaper, VDKA.

SUMMARY

Using empirical evidence this study has taken a position on a number of important and controversial issues concerning the older pre-industrial city and its inhabitants. The population of a town in central Sweden, Västerås, at the end of the seventeenth century has been studied using ecclesiastical records as a primary source. Complementary information on the town's inhabitants has been collected from all other imaginable sources. Taking into consideration the special societal functions of this town, a classification of its population was undertaken. In this way it is possible to group Swedish towns into different town-types. The type of town whose population is being studied here has been designated: a Swedish bishopric and provincial town in its pre-industrial period *(den svenska stifts- och länsstaden i sin preindustriella period)*.

The idea to study pre-industrial towns in this manner originated with Peter Burke. In his article "Some reflections on the pre-industrial city" Burke asked the question whether or not a town's special functions (termed key functions by Gideon Sjoberg) could have in any way influenced that town's demographic and social conditions. This investigation has thus not retained the traditional categories of burghers and non-burghers. Accordingly, it becomes possible to compare different social groups using a research method known as "the collective biography." This study also aims at presenting a comprehensive description of the town's population.

The topics studied in this investigation include: the origin and recruitment of the town's inhabitants, geographic and social mobility, income relationships and property ownership, the composition of families and households, marriage patterns and infant mortality, the social circumstances of women, the situation of the elderly and different categories of the poor, living conditions and segregation, as well as the town dwellers and their surroundings. The purpose of this disertation is to discern patterns among the various social groups, to discover similarities and differences between them, and to identify their possible causes.

Geographic and social mobility have been investigated in connection with recruitment to the various social groups. The study shows that the geographic mobility of those with a specialized, higher education covered greater distances than the other townspeople. Unskilled labor came from the immediate vicinity of the town and had the most intensive geographic mobility into and out of as well as within the town. The townspeople had, as such, already through their origins, different relationships to the town's environs and afterwards maintained different environments *(omland)*. (Chapter III)

The town dwellers marriage alliances within and outside of the town showed distinct patterns. A common feature among all of the groups in the town was that marriage was contracted preferably within the same social group. The feeling of solidarity was reinforced within each group or at different levels in each group through these contracted marriages. The feeling of knowing one's place in society *(ståndskänslan)* thus existed at all levels in the town's social structure and one expression of this was the marriage alliance. That a man who entered a position promised to marry his predecessor's widow was not uncommon in several of the social groups. That this occurred among the clergy in the past has been known for some time, but that this situation also existed among other groups has not been mentioned in the relevant literature. Kinship and interest in the town came into existence through marriage. Different categories and groups of town dwellers had, after several generations, marriage alliances with corresponding groups in Stockholm. For women marriage had different meanings depending on their social status. Only those women coming from the laboring group who could support themselves in some manner were not dependent on marriage. (Chapter V).

Since no one uniform source existed for this early period, a synthesis of the economic circumstances of the townspeople was compiled from a number of different sources. Although this makes it difficult to determine the absolute level of income as well as comparing incomes between groups, important results were still obtained. Primarily, earned income was studied. Furthermore, the possibilities of increasing earned income were investigated. In all of the areas investigated which concerned the townspeople's economic circumstances three strata were discernable: a few comprised an economic elite, a larger number made up an economic middle stratum, well the majority comprised an economic lower stratum. (Chapter IV)

An important topic which has been considered is property ownership among the town dwellers. There were significant differences concerning the ownership of property. The elite among the townspeople owned or controlled such property as freehold farms *(rusthåll)* in the vicinity of the town that were partially exempted from taxes in return for the providing of horse and rider for the calvary. There were also instances of their owning agricultural holdings outside of the town. Most of the common town property, that is that property which was bestowed to the town and its burghers for common use, was, at the end of the seventeenth century, farmed by those governing the town. This study shows that those town dwellers who cultivated the town's common property were by no means farmers and that, furthermore, the town's poorest inhabitants were completely without property or livestock. (Chapter IV)

It was pointed out in this disertation that a remarkable source material concerning cultivated land and other property belonging to Swedish towns came into existence during the 1680's and 1690's. These were special maps with their accompanying descriptions which were drawn up on the order of the Crown. The reason for this was that the Crown wished to determine whether or not those fees due the Crown for certain types of town property were being collected in full. These maps, therefore, had a completely different origin than earlier Swedish town maps. (Chapter IV)

Another topic of interest concerns the family and household. The similarities and differences among the various social groups and the reasons for this have been investigated. The nuclear family was the dominant type, but the live cycle of the individual members strongly influenced its form. Several of these families, which at an earlier stage were complete nuclear families, were for shorter or longer periods decimated due to the influences of the life cycles of the family members. In almost all of these cases a widow was found to be the head of the family. However, it was also expected that a mother or sister who became widowed and needed help would be cared for. Social differences also existed. Widows of merchants, deans, higher civil servants and craftsmen who had a workshop and a good business which could be expected to continue, took over as the head of the family. The other widows in the town moved in with their children, in most cases with a daughter. A few extended families, that is families with several generations living together, were found in the town. Only two families were found in which both parents were alive and living with the family of a married son or daughter.

Among the different demographic factors influencing a family's structure, infant mortality and marriage have been studied. A common pattern which existed among all groups in the town was that marriage occurred in connection with the man obtaining a position or work in the town. One thus needed to be able to support a family before one could marry. Because of this men in different groups and categories married at different ages. Women in the elite group married earlier than women in general.

Unmarried men and women were found mainly among the highest and lowest strata of the town's population. Unmarried men among the town's elite had, at times, their own household with only one servant girl for help. The unmarried among the town's poorest groups lived as lodgers. Unmarried women from the upper stratum remained at home if possible. Among all categories in the town unmarried daughters were found living with their widowed mothers.

Infant mortality was studied for the decade of the 1690's. It was very high but could not be explained solely by bad havests or dear times. This could explain the high amount of infant mortality among

the economically weak groups, but not among the town's elite which also had a very high infant mortality. Up to as late as the middle of the eighteenth century the families comprising the economic and social elite in Västerås employed wet-nurses. Those who were wet-nurses during the seventeenth and eighteenth centuries all belonged to those groups with high infant mortality rates. Those who were employed as wet-nurses were not only those women who had just lost an infant of their own but also those with infant babies. Often among this later group their own infants were so neglected that they died. A large number of the wet-nurses were women with illegitimate children. These circumstances point towards a concurrence with Lawrence Stone's interpretation of the view the people of this period had toward infants and infant mortality. This disertation, however, directs attention toward the connection between the elite stratum and the lower social groups from which the wet-nurses came. The high amount of infant mortality among the town's elite was probably due to the high risk for infections and accidents that these infants were exposed to through the practice of wet-nursing. Among the economically weakest groups high rates of infant mortality can be explained partly by the difficult times and partly by neglect in connection with wet-nursing. This study has also shown that stillborn children or infants who died were often placed in the coffin of an adult. This occurred at the next funeral and there was no relationship between the dead child and the adult with whom the child was placed. (Chapter VI)

Housing conditions in the older pre-industrial city had a distinct relationship with the social and economic situation of the townspeople. Because of the varying quality in living conditions, different types of households were formed. The *simple household,* consisting of one family, was completely dominant among the higher civil servants in the provincial administration (with the exception of the provincial governor), widows engaged in commerce and lectors. These families employed only one maid to help with the housework. Simple households were also dominant among shipmasters, smaller craftsmen and laborers, but in these cases without the help of a maid.

Complex households, consisting of a family with more than one servant plus apprentices and journeymen and possibly a lodger were dominant among merchants, the town's civil servants who also engaged in commerce and craftsmen of higher standing. The bishop and the provincial governor also had such households. Both of these types of households were found among those who owned a house or lived in an official residence. They were also found among those who, through inheritance of purchase, acquired a share of a house. There were beside simple and complex households other forms of residence, for example, the type of household termed by Laslett a

household of non-familial groups, i.e. a sort of collective household.

There were also houses in the town where it was difficult to apply the term household. However, it is not household structure that is interesting but rather the residence form. A few multi-family houses existed. These contained a socially diverse group of families and may possibly be seen as predecessors of the modern-day tenement building. Only small families living in straitened circumstances lived in these houses. They were more often than not not related to each other. These houses had a very rapid turnover of tenants.

Finally there were *one person households* consisting of people who lived without their spouses or children, but did have a maid or housekeeper. This type of household was found mainly among the well-to-do. In Västerås those who had a lower economic position were more likely to have complex or common households. The poorest inhabitants lived as lodgers. No one in the town at this time lived alone and isolated.

By pricking in the dwellings of the different groups and categories on maps of the town, the problem of segregation and those who were considered outcasts could be studied. (Chapter VII). This study indicates that the inhabitants of the older pre-industrial town perceived three categories of poor, namely, those who received charity, those who were considered destitute and beggars, and those who were vagrants. The situation of these three groups was completely different in the town. (Chapter VI)

The population of the town has also been studied with respect to status and power. There was no problem in distinguishing the *elite* in this seventeenth century town. They all retained power and influence through their economic position and their activities in the provincial administration, the capitular body or the magistrates' court. These activities, in turn, gave them the status of authorities.

A second stratum of the town's population can be designated as a *middle stratum*. This stratum was comprised of merchants (except those who were councilors), the better situated mastershippers and widows engaged in commerce or shipping. Also included here were craftsmen with a thriving business and aldermen. A third category within this stratum included public and private officials, in commerce, in customs, in the church and in the school system plus those with special positions such as the chemist, the postmaster, the provincial doctor and the provincial prosecutor. Among the public and private officials there were standard differences. Those who served the town and who performed special societal functions belonged to a lower stratum while the remainder were included in the elite. Those who were better situated among those not performing special duties for the town, such as the chemist, postmaster, etc. comprised a middle stratum.

The craftsmen of the town did not make up a uniform group. This point has been especially stressed. The upper stratum among them belonged to the town's middle stratum. The remainder belonged to the town's lowest and poorest stratum. Common to those who belonged to the town's middle stratum was that they had only few possibilities of bettering their position.

The third and *lowest stratum* of town dwellers was the economically weakest and had no power or status. Belonging to this stratum were those without skills who came from the countryside to the town to seek their livelihood. Here also were included those who because of sickness, old age or handicaps could not support themselves. Those at the bottom of this stratum, the outcasts who were not accepted by the rest of the population, made up in all ways an antipole to the elite. (Chapter VIII)

Many experiences and circumstances were shared by all of the women in the town, mainly because of the accepted view that women were inferior to men. However, the situation of women differed significantly from stratum to stratum. For *women in the elite* the main goal in life was to become a wife and mother in a so suitable and wealthy a marriage as possible. Since unmarried women were not considered of age, they could not independently engage in, for example commerce. There was no work outside of the home available to these women and they were therefore dependent on men for their support. Even though it was the man who had control and made the descisions, women in the elite group had in certain circumstances a not insignificant influence.

Women in the middle stratum were mainly mistresses of the household, a household which included journeymen and apprentices or servants. The status of women in this stratum was dependent on their husbands' position and prestige. Common to all of these women was the fact that they did not employ wet-nurses nor did they themselves work as wet-nurses. Compared to women from the elite, these women were not very prosperous, but the difference between them and women from the lowest stratum was significant.

The *women from the lowest stratum,* that is women belonging to the groups of smaller craftsmen and laborers, were those women in the pre-industrial town who worked outside of the home. As whitewashers or bricklayers' helpers they worked together with men in a work team. Those from this stratum who could not support themselves through some form of work became charity cases or beggars. The town's poorest women had absolutely nothing which could be considered as prosperity or status. Many of them did not have any home but lived rather as lodgers. They were those in the town who lacked all power. (Chapter VIII)

The population of Västerås at the end of the seventeenth century

could not in any way be considered a uniform social group. In all phases of this study three strata, an elite, a middle and lower, were observable. These could be more clearly distinguished because, instead of using the traditional divisions of an urban population, the town's special societal functions and their significane for the townspeople were considered. In each and every one of the groups in the population as well as the population as a whole these three strata existed.

The existence of a middle stratum in an urban population is of particular interest since the coming into being of such a stratum is the subject of much debate. It has been suggested that it originated during the eighteenth century. This stratum was, however, clearly distinguishable from the other two strata in the seventeenth century town of Västerås and with its characteristic features could not have been, even then, a new phenomenon.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

I. Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Riksregistraturet (RR)
Skrivelser till K M:t
  Kammarkollegiet till K M:t
  Generalers och överstars brev till K M:t
Kommissionen angående Västerås stads jordar
Axel Oxenstiernas samling
Statskontorets arkiv
  Huvudarkivet
    Personalstater
Bergskollegiets arkiv
  Bergverksrelationer
Överpostinspektörens arkiv
  Postverkets stater
  Generalpostbok
Länsräkenskaper
  Landsböcker med verifikationer
  Mantalslängder
Reduktions- och räfstearkiv
  Actor causae J. Nordschölds kontor
    Diverse register
    Ankomna brev och register
Slottsräkenskaper
Städers acta
Städers acta, kartavdelningen
Centrala tullräkenskaper
Lokala tullräkenskaper

Krigsarkivet (KrA)

Generalmönsterrullor
Indelningsverk och jordeböcker
Regementsräkenskaper

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Västmanlands länsstyrelses arkiv
  Landskansliet
    Prästerskapets räkenskaper 1668–1810
    Roteringshandlingar
    Generalmönsterrulla för Livregementet till häst
  Landskontoret
    Landsböcker med verifikationer
    Kopieboken 1624–1698

Städers och fögderiers specialräkningar
1696 års jordebok över prästerskapets inkomster
Handlingar rörande kapellansbol
Västerås stads handlingar
Västerås stads arkiv
Rådstugurättens protokoll
Bouppteckningar
Köpings stads arkiv
Bouppteckningar
Västerås kyrkoarkiv
Husförhörslängder
Dop-, vigsel- och begravningsböcker
Kyrkorådsprotokoll
Dingtuna kyrkoarkiv
Harakers kyrkoarkiv
Lundby kyrkoarkiv
Romfartuna kyrkoarkiv

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Nicolai församlings kyrkoarkiv
Tyska kyrkans kyrkoarkiv
Bouppteckningar

Västerås stadsarkiv (VSA)

Stadens äldstes arkiv
Båtsmanshåll och rotering
Stadens räkenskaper
Västerås oordningar
Taxerings- och uppbördslängder
Västerås vågböcker
Accisrättens arkiv
Rudbeckianska skolans arkiv
Album Gymnasii
Skolförfattningar "Liber Scholae Arosiensis" 1649–1792

Västerås domkapitels arkiv (VDA)

Domkapitelsprotokoll
Domkyrkans gårdar, tomter och hemman 1536–1883
Handlingar angående boktryckeriet
Samlingar angående prästrättigheter

Västerås domkyrkas arkiv (VDKA)

Västerås domkyrkas räkenskaper
Västerås hospitals räkenskaper
Domkyrkans gårdar

Statens lantmäteriverks arkiv (SLA)

Jonas Carlsteens karta över Västerås stad år 1688 med tomtbeskrivning
Jonas Carlsteens karta över Västerås stads åker, K 96
Stadskartor

Västmanlands länsstyrelses lantmäterienhets förrättningsarkiv (VLLA)
Västerås stad 28
Västerås stad 30

Kungliga Biblioteket (KB)
Personverser

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
Allmänna handskriftssamlingen, B
Nordinska samlingen
Palmsköldska samlingen
Westinska samlingen
Västmanland-Dalas arkiv
Matrikel

Västerås stadsbibliotek (VSB)
Hülpherska samlingen
Personverser

Nordiska muséet
Skråarkiv

Västmanlands läns muséum
Hospitalskyrkans räkenskaper (1650-talet)
Skomakargesällernas i Västerås protokollsbok

II. Tryckta källor

Apokryfiska böckerna i Gamla testamentet. Stockholm 1978.
Braunerhjelm, A., Kungliga Livregementets till häst historia, 1–3. Uppsala och Stockholm 1912–14.
Carlsson, S. & Rosén, J., Svensk historia 1–2. Uppsala (1961) 1970.
Demographic yearbook 1977. United Nations. New York 1978.
Domkapitelsförordningen.
Edén, N., Kammarkollegiets historia. Från Gustav Vasa till Karl XII:s död (1539–1718). Stockholm 1941.
Ekstrand, V., Svenska lantmätare 1628–1900. Uppsala 1896–1903.
Ekström, G., Västerås stifts herdaminne 2:1. Västerås 1971.
Elgenstierna, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor. 1–9. Stockholm 1925–1936.
– Köpings stads tjänstemän 1605–1905. Stockholm 1907.
Fant, J.E. & Låstbom, A.T., Uppsala ärkestifts herdaminne. 1–3. Uppsala 1842–45.
Förarbetena till Sveriges rikes lag 1686–1736. Utg. av W. Sjögren. Uppsala 1900.
Geografiskt-statistiskt lexikon över Sverige. Stockholm 1863.
Grape, E., Postkontor och postmästare. Stockholm 1951.
Gustafsson, B., Svensk kyrkohistoria. 1966.

Hagström, K.A., Strengnäs stifts herdaminne. 1–4. Strengnäs 1897–1901.
Hall, R., Johannes Rudbeckius dagbok. Lund 1938.
Handlingar rörande presterskapet och ecclesiastike mål 1: Drottning Christinas Privilegier av den 28 nov. 1650. Västerås 1650.
Hellström, G., Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning 2. Stockholm 1951.
Historisk statistik för Sverige. 1. Befolkning. 1720–1967. 1969.
Kleberg, J., Kammarkollegium 1634–1718. Norrköping 1957.
Klemming, G.E. & Nordin, J.G., Svensk Boktryckeri-historia 1483–1883. Stockholm 1883.
Kompendium över Den svenska familjerättens historia. Anteckningar efter professor J.E. Almquists föreläsningar i rättshistoria. Stockholm 1940.
1693 års kyrkohandbok. Stockholm 1693.
1686 års kyrkolag, tr. 1687. Rar 10:794, UUB.
1686 års kyrkolag, senare tryckningar.
Kyrkolagarna 8. Löne- och anställningsvillkor. Utg. av L. Hauschildt. Lund 1970.
Lagberedningens förslag till jordabalk 1–2. Stockholm 1905 och 1908.
Lagergren, H., Berthelson, H., Liedgren, J. och Engström, G., Västmanlands-Dala Nations Album. Uppsala 1931–65.
Lindroth, S., Svensk lärdomshistoria. 2. Stormaktstiden. Stockholm 1975. 3. Frihetstiden. Stockholm 1978.
Muncktell, J.F., Westerås stifts herdaminne 1–3. Västerås 1843–46.
Sacklén, Sveriges Läkarhistoria ifrån Konung Gustav I:s till närvarande tid. 1824.
Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland. Utg. av C.G. Styffe. Stockholm 1856.
Samlingar i Lantmäteri 1. Stockholm 1901.
Sjögren, J., Organisterna i Västerås stift. Nordiska museets handl. 49. Stockholm 1958.
Sjöstrand, W., Pedagogikens historia. 1965.
Stockholms rådhus och råd 2. Stockholm 1915.
Stiernman, A.A. von, Alla riksdagars och mötens besluth. 3. Stockholm 1733.
– Samling utaf konungslige bref, stadgar och förordningar angående Sveriges rikes commerce, politie och oeconomie, 1–5. Stockholm 1747–75.
– Swea och Götha Höfdinga-Minne 1. Stockholm (1745) 1836.
Sundberg, H., Kyrkorätt. Helsingfors 1948.
Svenska akademiens ordbok.
Svenskt biografiskt lexikon.
Sveriges Apotekarhistoria 1–4, utg. av A. Levertin, C.F.V. Schimmelpfennig och K.A. Ahlberg. Stockholm 1923–25.
Thurgren, J.A., Stadgar rörande rusthållsinrättningen i Sverige. En handbok för rusthållare och ryttare. Stockholm 1858.
Wilskman, S., Swea Rikes Ecclesiastique Werk. Skara 1760.
Örnberg, V., Svenska ättartal 1–14. Stockholm och Vadstena 1884–1908.

III. Litteratur

Abrams, P. & Wrigley, E.A., utg., Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology. Cambridge 1978.

Almquist, J.A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. 1–2. Stockholm 1917–1919.

Améen, L., Gatumönstret i stadskärnor av medeltida ursprung. Sv. geogr. årsbok 1964. [Améen 1964 a].

– Stadsbebyggelse och domänstruktur. Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser. Lund 1964. [Améen 1964 b].

Andrae, C.-G., Ett socialhistoriens dilemma. Några försök att definiera sociala grupper och klasser i svensk historia. HT 1978:1. Stockholm 1978.

Askmark, R., Svensk prästutbildning fram till år 1700. Stockholm 1943.

Basilier-Löfgren, S., Släkten Basiliers svenska gren till omkring 1660. I Släkt och Hävd 1969:1.

Bédarida, F., The growth of urban history in France: Some methodological trends. I Dyos, H.J., utg., The study of urban history. London 1968.

Berefelt, G., Bilder från en Mälarfärd år 1688. Gripenhielms Mälarkarta och dess vyer. Stockholm 1966.

Berkner, L., Inheritance, land tenure and peasant family structure. A German regional comparison. I Goody, J., Thirsk, J. & Thompson, E.P., utg., Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200–1800. Past and present society 1976.

– The stem family and the development cycle of the peasant household. (American historical review 77:2.) 1972.

– The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure. (Journal of interdisciplinary history 5:4.) Cambridge, Mass. 1975.

Berthold, B., Engel, Laube, A., Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. I Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1973:2. Berlin 1973.

Beschers, J., Urban social structure. New York 1962.

Björnänger, O., Köping. Stad från tidig medeltid och fyratusenårig kulturbygd. Köping 1974.

Blomberg, H., Om svenskt statsborgarskap. Uppsala 1891.

Blumenfeld, H., Continuity and change. (Journal of urban history, febr. 1975 vol. 1, nr 2.) Beverly Hills, CA 1975.

Bodell, Karl, Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet. Stockholm 1970.

Boëthius, B., Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden. (Den svenska arbetarklassens historia 2.) Stockholm 1955.

– art. Katarina Bröms. SBL 6.

– art. Christiernin, SBL 8.

Boëthius, J., Mora-Posten Mäster Jacob Boëthius Syndabekännelse av år 1707. Stockholm 1977.

Braudel, F., Pre-modern towns. Clark, P., utg., The earley modern town, London 1976.

Bringéus, N.-A., Animism i Gammalrödja. Eller kyrkotagning efter missfall. KHÅ 1964.

– Klockringningsseden i Sverige. Lund 1958.
Broberg, R., Invandringar från Finland till Sverige före 1700-talet i verklighet och tradition. Migrationen mellan Sverige och Finland. (Nordisk utredningsserie 14.) 1970.
Brolén, C.A., Bidrag till Västerås läroverks historia 1. Redogörelse för Allmänna läroverken och Pedagogierna i Vestmanland läsåret 1892–1893. Vesterås 1893.
Burguière, A., Demografin. I Le Goff, J. & Nora, P., Att skriva historia. Stockholm 1978.
Burke, P., Some reflections on the pre-industrial city, I Dyos, H.J. utg., Urban history yearbook Leicester 1975.
– Venice and Amsterdam. A study of seventeenth-century élites. London 1974.
Carlsson, A.B., Den svenska centralförvaltningen 1521–1809. En historisk översikt. Stockholm 1913.
Carlsson, G., Enköping under frihetstiden. Uppsala 1977.
Carlsson, L., "Jag giver dig min dotter". Trolovning och äktenskap i den svenska kvinnans äldre historia. (Rättshist. bibl. 8.) Lund 1965.
– Äktenskapets ingående enligt äldre rätt. Fataburen 1969.
Carlsson, S., Svensk ståndscirkulation 1680–1950. Uppsala 1950.
– Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. 2 uppl. Lund. [Carlsson 1973 a].
– Flyttningsintensiteten i det svenska agrarsamhället. I Turun Historiallinen Arkisto 28. [Carlsson 1973 b].
– Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. Uppsala 1977.
– Kvinnoöden i Mälardalen under 1800-talet – en jämförelse mellan land och stad. (Annales. Academiæ regiæ scientiarum Uppsaliensis. Kungl. vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok 1978:21) Uppsala 1978.
Carter, H., The study of urban geography. London 1972.
Cavallie, J., Från fred till krig. Uppsala 1975.
Chill, E., Religion and mendicity in seventeenth-century France. I International review of social history, 1962, VII.
Clark, P., The migrant in Kentish towns 1580–1640. I Clark, P. och Slack, P., Crisis and order in English towns 1500–1700. London 1972.
– (utg.) The early modern town. A reader. London 1976. [Clark 1976 a].
– Introduction: the early modern town in the west. I Clark, P. utg., The early modern town. London 1976. [Clark 1976 b].
Clark, P. & Slack, P., utg., Crisis and order in English towns 1500–1700. London 1972.
– English towns in transition 1500–1700. London 1976.
Cnattingius, H., Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611–1636. Stockholm 1939.
Coleman, D.C., Revisions in mercantilism, London 1969.
Corfield, P., A provincial capital in the late seventeenth century: The case of Norwich. I Clark, P. och Slack, P. utg., Crisis and order in English towns 1500–1700, London 1972.
Corin, C.-F., Självstyre och kungl. maktpolitik inom Stockholms stads förvaltning 1668–1697. Stockholm 1958.

Cox, O.C., The preindustrial city reconsidered. I Urbanism, urbanization and change: Some comparative perspectives, utg. av P. Meadows och E.H. Mizruchi. Reading, Massachusetts 1969.
Dahl, R.A., A critique of the ruling élite model. (American political science review, 52.) Washington, Mass. 1958.
Dahlgren, S., Ellenius, A., Gustafsson, L., Larsson, G., Kultur och samhälle i stormaktstidens Sverige, Uppsala 1967.
Dobb, M., Studier i kapitalismens utveckling. Uddevalla 1973.
Drakenberg, S., Västerås stads byggnadshistoria från 1800-talets mitt. (Västerås genom tiderna, del 5:2). Västerås 1962.
Dublin, T., Women workers and the study of social mobility. (Journal of interdisciplinary history, 9:4.) Cambridge, Mass. 1979.
Edling, N., Om tillkomsten av utlåtandena från Göta Hovrätt och Östergötland över lagkommissionens förslag till giftermåls- och ärvdabalk 1690. (Rättshistoriska studier. Bd 2.) Stockholm 1957.
Egardt, B., Hästslakt och rackarskam. (Nord. Muséets handl. 57.) Stockholm 1962.
Ehrenheim von, F., Om Climaternes rörlighet. Stockholm 1824.
Ericsson, B., Bergsstaden Falun 1720–1769. Uppsala 1970.
– De anlagda städerna i Sverige (ca 1580–1800). I Urbaniseringsprocessen i Norden 2. Oslo 1977.
Eriksson, I. & Rogers, J., Mobility in an agrarian community. Practical and methodological considerations. I Aristocrats, farmers, proletarians. Uppsala 1973.
– Rural labour and population change. Uppsala 1978.
Eskeröd, A., Gävlebornas strömmingsfiske. I Gävle stads historia. Gävle 1946.
Faber, J.K., Demographic development in Western and Southern Europe. Decline of the Baltic grain-trade. 4. I Acta Historiæ Neerlandica 1, 1966.
Fischerström, J., Utkast til beskrifning om Mälaren. Stockholm (1785) 1969.
Flintberg, J.A., Bruksidkares, städers och borgerskaps ömse förmåner och skyldigheter i stöd af författningar. Stockholm 1788–89.
Forssell, N., Borås stads historia. 1–2. Borås 1952.
Fredriksson, B., Krig och bönder. Hur drabbades skåningarna av kriget 1675–79? I Revera, M. & Torstendahl, R. red., Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige. Uppsala 1979.
Friberg, N., Dalarnas befolkning på 1600-talet. Stockholm 1953.
– och Friberg, I., 350 års befolkningsutveckling i Mälardalen. Stockholm 1972.
Friedrichs, C., Capitalism, mobility and class formation in the early modern German city. I P. Abrams och E.A. Wrigley, utg., Towns in societies, Cambridge 1978.
Gaunt, D., Familj, hushåll och arbetsintensitet. (Scandia 1976:1.)
– Pre-industrial economy and population structure. (Scandinavian journal of history 1977:2.)
– Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter. Uppsala 1975.

Gerentz, S., Partrederiet i svensk sjöfartshistoria. I Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm årsbok 1944.
Gillis, J., Affective individualism and the English poor. (Journal of interdisciplinary history, 10:1.) Cambridge, Mass. 1979.
Goody, J., The developmental cycle in domestic groups, Cambridge 1958.
– The evolution of the family. I P. Laslett och R. Wall, utg., Household and family in past time, Cambridge 1972.
Goody, J., Thirsk, J. & Thompson, E.P., utg., Family and inheritance. Rural society in Western Europe 1200–1800. (Past and present society.) 1976.
Grau, Olof, Västmanland. Västerås (1754) 1904.
Gustavsson, Anders, Kyrktagningsseden i Sverige. Lund 1972.
Gutton, J.-P., La Société et les pauvres. L'exemple de la généralité de Lyon 1534–1789. Paris 1970.

Hajnal, J., European marriage patterns in perspective. I Glass-Eversley, utg., Population in history. London 1965.

Hammarström, I., Hagstedt, R. & Nilsson, L., Projektet jämförande stadshistoria (PJÄS). HT 1975:4.

Hanssen, B., Näringar och handel. I Strängnäs stads historia. Lund 1959.
– Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Stockholm 1952.

Hansson, K., rec. av A. Gustavsson, Kyrkotagningsseden i Sverige. (KHÅ 1974.) 1974.

Hansson, S., Skråtidens gesäller. Stockholm 1930.
– Ur skomakaryrkets historia. En studie över skråväsendet. Stockholm 1919.

Heckscher, E.F., Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar. (HT 1923.) 1923.
– Stormaktstidens sociala omvälvningar – reduktionen och dess förutsättningar. I Det levande förflutna 2. Stockholm 1943.
– Städernas plats i Sveriges samhällshistoria. (Ekonom. tidskr. 1938.) Stockholm 1938.
– Sveriges ekonomiska historia 1:2. Stockholm 1936.
– Våra stadsgrundningars betydelse. (Sv. Stadsförb. tidskr. 1925.) Stockholm 1925.

Hedlund, R., Maria Wilckens – kvinna i 1600-talets Västerås. (Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift 52, 1974.) Västerås 1974.
– Sextonhundratalets Kalmar. Tiden 1611–1660. Opubl. uppsats, Stadshist. instit., Stockholm 1979.

Hélin, É., Size of households before the industrial revolution: the case of Liège in 1801. I Laslett, P. & Wall, R., Household and family in past time. London 1972.

Helmfrid, B., Norrköpings stads historia 1–2. Stockholm 1971.

Herdin, K.W., Uppsala på 1600-talet. Del 3. Borgerskapet. Uppsala 1929.

Herlitz, N., Städer och stadsbefolkning i Sveriges historia. (Svenska stadsförbundets tidskrift 1923.) Stockholm 1923.

– Svensk stadsförvaltning på 1830-talet. Stockholm 1924.
Hershberg, T., The new urban history toward an interdisciplinary history of the city. (Journal of urban history, vol. 5, nr 1, nov. 1978.) Beverly Hills, CA 1978.
Hidemark, O., Att anlägga en surbrunn. En studie kring Sätra brunns första utbyggnad. (Västmanlands fornminnesförenings årsskr. 50.) 1972.
Hildebrand, K.-G., Falu stads historia. Falun 1946.
– Fagerstabrukens historia. Sexton- och sjuttonhundratalet. Uppsala 1957.
Hofrén, M. Kalmar. Karolinska borgarhus i sten (Nord. muséets handl. 74). Kalmar 1970.
Holm, R., art. Carl Carlsson. SBL 7.
Holmbäck, Å., Giftermåls- och ärvdabalksförslagen 1689–1694. I Festskrift tillägnad Vilhelm Lundstedt. Uppsala 1947.
Holmquist, H., De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571–1687. Uppsala 1908.
Humle, S., Lantmätarnas verksamhet inom städer och stadsliknande samhällen. I Svenska lantmäteriet 1628–1928. Stockholm 1928.
Johnson, J., Stadsgeografi. En introduktion. Stockholm 1972.
Jutikkala, E., Tomtbesittningen och kampen om regulariteten i Sverige – Finlands städer. I Årsbok – Vuosikirja 40, 1961–1962. Helsingfors 1963.
Kallstenius, G., Allmänna läroverket i Västerås. Historik. I Camenæ Arosienses. (Festskrift vid Det svenska gymnasiets trehundraårsjubileum.) Västerås 1923.
Katz, M., The origins of public education: A reassessment. History of education quarterly, 1977. New York 1977.
– The people of Hamilton, Canada West. Family and class in a mid-nineteenth-century city, Cambridge, Massachusetts, and London, Engl., 1975.
Kjöllerström. S., Konungen som summus episcopus. KHÅ 1964.
Kristiansson, S., Uddevalla stads historia 1. Uddevalla 1951.
Kronborg, B. & Nilsson, T., Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870–1910. Uppsala 1975.
Kumlien, K., Järnberget och kronan. I Norberg genom 600 år, Uppsala 1958.
– Västerås till 1600-talets början. Västerås 1971.
Kälvemark, A.-S., Rec. Centralmakt och lokalmakt i Enköping. i HT 1978:2. Stockholm [Kälvemark 1978 a].
– Hotet mot familjen. Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv. (HT 1978:1.) Stockholm [Kälvemark 1978 b].
– Äktenskap och familj i Sverige i historiskt perspektiv. I Historielärarnas förenings årsskrift 1977–78.[Kälvemark 1978 c.]
Lager, B., Lille Jöns Andersson, en storköpman i 1500-talets Stockholm. PHT 62 1964.
– Stockholms befolkning på Johan III:s tid. Stockholm 1962.
Lamb, H.H., Climate: present, past and future. 1–2. London 1977.
Laslett, P., The world we have lost, London 1965, 1971.
– & Richard Wall, utg. Household and family in past time, Cambridge 1972.

– "Size and structure of household in England over three centuries", (Population studies, 23:2.) London 1969.
Levine, D., Family formation in an age of nascent capitalism. New York 1977.
Lext, G., Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. Göteborg 1968.
Lindberg, F., Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre Vasatid. Stockholm 1964.
– Linköpings historia. Del 2, Linköping 1975.
– Tusen år i Strängnäs. I Strängnäs stads historia, 1959.
Lindegård, S., Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse. Lund 1957.
Lindgren-Fridell, M., Kring en 1700-talsdissertation om staden Västerås. (Västmanland-Dala Nations skriftserie 5.) Uppsala 1936.
Litchfield, B., Broadening the social explanation of demographic. (Journal of interdisciplinary history, 9:4, Spring 1979.) Cambridge Mass. 1979.
Ljung, S. Arboga stads historia 1. Arboga 1949.
– Enköpings stads historia 1. Lund 1963.
– Skultuna bruks historia. 2:1. 1607–1860. Stockholm 1957.
Lundberg, T., Gamla kvarnar och kvarnvretar vid Svartån. (Västmanlands fornminnes årskrift 48.) Västerås 1969.
Lundkvist, S., Rörlighet och social struktur i 1610-talets Sverige. HT 1974.
Löfström, K., Fullmäktige i riksbanken 1668–1924. I Sveriges Riksbank 1668–1924. Stockholm 1931.
Lövgren, A.-B., Handläggning och inflytande. Beredning, föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envälde. Lund 1980.
Martinius, S., Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. (Meddelanden från Ekonomisk-Historiska institutionen vid Göteborgs univ. 8.) Göteborg 1967.
McHale, M. & J., Children in the world. Washington 1979.
Mills, C.W., The power elite. New York 1957.
Montgomery, A., Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik. HT 1933.
Munktell, H., Bergsmans- och bruksförlag. Uppsala 1934.
Mäntylä, I., Vad skedde i Finlands städer under 1700-talet? Företeelser och synpunkter. (Ej tryckt föredrag vid historikerdagar i Stockholm 1979-12-06.)
Möller, H., Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert: Verhalten und Gruppenkultur. Berlin 1969.
Nilsson, S.A., Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik. I På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm 1964.
Norberg, P., Avesta under kopparbrukets tid. 1. Stockholm 1956.
Norborg, L.A., Krona och stad i Sverige under äldre vasatid, HT 1963.
Normann, C.-E., Enhetskyrka och upplysningsidéer. Lund 1963.
– Prästerskapet och det karolinska enväldet. Lund 1948.
Nyström, P., Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Stockholm 1955.
Odén, B., Annales-skolan och det svenska forskarsamhället. I Att skriva historia. Stockholm 1978.
Olofsson, S., Södertälje stads historia. 1. Stockholm 1968.

Olsson, S., Linnea och Livia. Västerås 1964.
O:son Nordberg, T., Västerås slott. Västerås 1975.
Paulsson, G., Svensk stad 1–2. Lund (1950) 1973.
Perrot, J.-C., Genèse d'une ville moderne Caen au XVIIIe siècle. Paris 1973.
Petersen, W., Population. London (1969) 1970.
Petersson, A.-M., Nyköping under 1700-talet. I Nyköpings stads historia 2. Nyköping 1973.
Petré, T., Uppsala stads historia 3. Uppsala 1958.
Plakans, A., Identifying kinfolk beyond the household. (Journal of family history 1977:1.) Minneapolis, MN 1977.
Pleijel, H., Bibeln i svenskt fromhetsliv. Lund 1941.
– Husandakt, husaga, husförhör. Stockholm 1965.
– Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm 1970.
– Svenska kyrkans historia. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. (Svenska kyrkans historia 5.) Uppsala 1935.
Qvist, G., Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Göteborg 1960.
Rask, H., Utgjorde bonderusthållarna allmogens "mest framsträvande element?" Historisk tidskrift för Finland 1978.
Revera, M., Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland I. Uppsala 1975.
– & Torstendahl, R., utg., Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige, Uppsala 1979.
Rosander, G., Dalska arbetsvandringar före nya tidens genombrott. Stockholm 1976.
– Herrarbete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning. Uppsala 1967.
Rosén von Rosenstein, N., Underrättelser om Barnsjukdomar och deras Bote-Medel. Stockholm 1764.
Rosenberg, A., Mobility of population in the Finnish county of Uusimaa (Nyland) 1821–1880. (The Scandinavian economic history review 14.) Köpenhamn 1966.
Rystad, G, Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660–1680. Lund 1955.
Samuelsson, K., De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. Stockholm 1951.
– Från stormakt till välfärdsstat. Stockholm 1968.
Schnore, L.F., Urban history and the social sciences. An uneasy marriage. (Journal of urban history 1:4.) Beverly Hills, CA 1975.
Settervik, H., Västerås som sjöfarts- och handelsstad. (Meddelanden från Göteborgs högskolas geografiska institution 32.) Göteborg 1947.
Sjoberg, G., The preindustrial city. New York 1960.
Slack, P., Poverty and politics in Salisbury 1597–1666. I Clark, P. & Slack, P., utg., Crisis and order in English towns 1500–1700. London 1972.
– rec. av Stone, L., The family, sex and marriage in England 1500–1800. (The English historical review 44, jan.) London 1979.
Smith, W., Studier i svensk tulladministration I. Från äldsta tid till omkring 1718. Sölvesborg 1950.
Staf, N., Religionsdebatten under förra hälften av 1700-talet. Uppsala 1969.

Stadin, K., Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Uppsala 1979.
Stone, L., The family, sex and marriage in England 1500–1800. London 1977.
– Prosopography. Daedalus 1971.
– Social mobility in England, 1500–1700. (Past and present 33.) 1966.
Söderberg, T., Norrköpings ekonomiska och sociala historia 2. Stockholm 1968.
Söderlund, E., Hantverkarna 2. I Den svenska arbetarklassens historia. Stockholm 1949.
– Stockholms hantverkarklass 1720–72. Sociala och ekonomiska förhållanden. Stockholm 1943.
Sörndal, O., Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmän maktställning. Lund 1937.
Tedebrand, L.-G., Skara i agrarsamhället. Befolkningsutveckling och social struktur 1719–1860. I Skara 2, 1700–1970. Skara 1975.
Thernstrom, S., Poverty and progress: Social mobility in a nineteenth-century city. Cambridge, Mass. 1964.
– & Sennett, R., utg., Nineteenth century cities. Essays in the new urban history. New Haven och London 1969.
Thomson, A., Barnkvävningen. Lund 1960.
Tierney, B., Medieval poor law. A sketch of canonical theory and its application in England. University of California Press 1959.
Tillhagen, C.-H., Folklig läkekonst. Stockholm 1958.
Trulsson, L., Halmstads historia 2. Tiden 1645–1850. Halmstad 1968.
Turpeinen, O., Infant mortality in Finland 1749–1865. (The Scandinavian economic history review 1979:1.) Köpenhamn 1979.
Törnudd, K., Svenska språkets ställning i Finland. Helsingfors 1978.
Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. (Nordiska historikermötet 17.) Oslo 1977.
Utterström, G., Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen. Umeå 1978.
– Some population problems in pre-industrial Sweden. (The Scandinavian economic history review 1954.) Köpenhamn 1954.
Warne, A., Striden om de s.k. smäläroverken. (Årsböcker i svensk undervisningshistoria 113.) Stockholm 1965.
Webb, S. och B., English local government: English poor law history, Part 1. The old poor law. London 1927.
Weinhagen, A, Gruvor, hyttor och hamrar under 1600- och 1700-talen. i Norberg genom 600 år. Stockholm 1958.
– Norbergs bergslag samt Gunnilbo och Ramnäs till omkring 1820. Lund 1947.
Verdon, M., The stem family: Toward a general theory. (Journal of interdisciplinary history 10:1.) Cambridge Mass. 1979.
Wheaton, R., Family and kinship in Western Europe: The problem of the joint family household. (Journal of Interdisciplinary history 5:4) Cambridge Mass. 1975.
Whitelocke, B., Dag-bok öfver dess ambassade til Sverige åren 1653 och 1654, (översatt) Uppsala 1777.

Winberg, C., Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen. Göteborg 1975.
van der Woude, A.M., Variations in the size and structure of the household in the United Provinces of the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries. I Laslett, P. & Wall, R., utg., Household and family in past time. Cambridge 1972.
Wrigley, E.A., Parasite or stimulus: The town in a pre-industrial economy. I Abrams, P. & Wrigley, E.A., Towns in societies. New York 1978.
– Population and history. London (1969) 1973.
– A Simple model of London's importance in changing English society and economy, 1650–1750. i Abrams, P. & Wrigley, E.A., utg., Towns in societies. New York 1978.
Zetterberg, H., Paretos elitteori. I Asplund, J., red., Sociologiska teorier. Uppsala 1967.
Zettersten, A., Svenska flottans historia åren 1635–1680. Norrtälje 1903.
Ågren, S., Karl XI:s indelningsverk för armén. Bidrag till dess historia åren 1679–1697. Uppsala 1922.
Ågren, K., Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. Uppsala 1963.
Åkerman, S., En befolkning före den demografiska revolutionen. i Historieforskning på nya vägar. (Studier tillägnade Sten Carlsson 1977-12-14.) Uppsala 1977.
Åkerrén, Y., Spädbarnsdödligheten i Sverige och dess bekämpande. Återblick och framtidsperspektiv. I Göteborgs universitets årsskrift 61. Göteborg 1955.
Öberg, T., Västerås stads kommunala historia 1863–1937. 1. Västerås 1948.
Östman, C.J. och Henrikson, H., Om köld och is i nyare och äldre tid i Norden. (Ymer 1942.) Stockholm 1942.

FÖRKORTNINGAR

bou	boupptecknings ar
Dkp	Domkapitelsprotokoll
g.m.	gift med
HT	Historisk tidskrift
KB	Kungliga biblioteket
KHÅ	Kyrkohistorisk årsskrift
KL	Kyrkolagen
K M:t	Kunglig Majestät
kmt	kopparmynt
KrA	Krigsarkivet
LB	Lagberedningen
RA	Riksarkivet
RR	Riksregistraturet
Rrp	Rådstugurättens protokoll
SAOB	Svenska akademiens ordbok
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SLA	Statens lantmäteriverks arkiv
smt	silvermynt
SSA	Stockholms stadsarkiv
tnl	tunnland
ULA	Landsarkivet i Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
VDA	Västerås domkapitels arkiv
VDKA	Västerås domkyrkas arkiv
VLLA	Västmanlands länsstyrelses lantmäterienhets arkiv
VSA	Västerås stadsarkiv
VSB	Västerås stadsbibliotek

TABELLFÖRTECKNING

1. Mantalsskrivna personer år 1697 i några mellansvenska städer. *30*
2. Gruppen med handel som huvudsaklig sysselsättning i Västerås år 1697. *43*
3. Skepparnas grupp i Västerås år 1697. *44*
4. Anställda vid järnvågen i Västerås år 1697. *45*
5. Gruppen av präster och lärare i Västerås år 1697. *49*
6. Kyrkobetjäning vid domkyrkan i Västerås år 1697. *50*
7. Kyrkans hantverkare i Västerås år 1697. *51*
8. Gruppen arbetare vid domkyrkan år 1697. *52*
9. Länsstyrelsens grupp i Västerås år 1697. *54*
10. Anställda vid Västerås slott år 1697. *55*
11. Gruppen tillhörande tulladministrationen i Västerås år 1697. *56*
12. Stadens tjänstemän i Västerås år 1697. *58–59*
13. Hantverkarnas grupp i Västerås år 1697. *61*
14. Arbetargruppen fast boende i Västerås år 1697. *63*
15. Båtsmän, ryttare och övrigt krigsfolk i Västerås år 1697. *65*
16. Stadens befolkningsgrupper i Västerås år 1697. *71–72*
17. Öretalsfördelningen i Västerås några år under perioden 1679–1709. *80*
18. Antal personer i olika öretal av handelns och övriga grupper av de öretalstaxerade i Västerås år 1696. *82*
19. Prästlönerna i Västerås vid 1600-talets slut. *84*
20. Lärarlönerna i Västerås vid 1600-talets slut. *87*
21. Övriga anställdas inkomster vid domkyrkan i Västerås vid slutet av 1600-talet. *89*
22. Tjänstemännens inkomster vid länsstyrelsen i Västerås vid slutet av 1600-talet. *91*
23. Inkomster som de tjänstgörande vid Västerås slott hade vid slutet av 1600-talet. *92*
24. Tulltjänstemännens löner i Västerås vid slutet av 1600-talet. *92*
25. Lönerna efter stat för tjänstemän anställda av staden Västerås vid slutet av 1600-talet. *94*
26. Fördelningen av Västerås stads tomter år 1688. *107*
27. En översikt av stadsbornas giftermålsförbindelser. *124*
28. Födda, döda och spädbarnsdödlighet (döda före ett års ålder) i Västerås perioden 1675–1699. *153*
29. Spädbarnsdödligheten (0–1 år) i Västerås under 1690-talet fördelade på olika samhällsgrupper. *157*
30. Hushåll där änkor bodde hos sina barn eller annan släkt i Västerås år 1697. *164*
31. Utfattiga och tiggare i Västerås år 1697 med grupptillhörighet. *170*
32. Anställda gesäller, lärlingar och tjänstefolk i Västerås år 1697. *171*

FÖRTECKNING ÖVER FIGURER

1. Gripenhielms målning av Västerås aug. 1688. KB. *24*
2. Vägarna till Västerås vid slutet av 1600-talet. SLA. *25*
3. Jonas Carlsteens karta av Västerås stad år 1688. SLA. *106*
4. Västerås stadsjord år 1688. Karta K 96 av Jonas Carlsteen. SLA. *115*
5. Modell för handelskontakter och giftermålsförbindelser inom handelns grupp mellan Stockholm och några andra städer. *126*
6. En släktgrupp av högre tjänstemän i staden. *134*
7. Antal döda och födda samt spädbarnsdödligheten i ‰ därav i Västerås under perioden 1675–1699. *154*
8. Antal födda och döda samt spädbarnsdödligheten i ‰ därav i Västerås under 1690-talet. *155*

9 a–h. Boendeförhållanden i Västerås vid slutet av 1600-talet. *182–183*

PERSONREGISTER

Abraham Eriksson, skomakare *104*
Adlerborg, Margareta Svebilia, g.m. biskopen Carl Carlsson *145*
Adrian, Lars, vägare *45*
Adrian, släkten *134*
Ahrman, Isac, kaplan *48, 131*
Amnelius, Jon, kaplan *48, 49*
Anders Eriksson, vägardräng *97*
Anders Ersson, tullnär *132*
Anders Pehrsson, handelsman *118*
Anders Pehrsson, son till skräddaren Pehr Andersson *170*
Anders Svensson, handelsman *41, 127, 197*
Arndt, Johann (1555–1621), tysk uppbyggelseförfattare *27, 130*
Aron Persson, borgmästare *134*
Arosell, Henrik, rådman, kämnärspreses *57, 101, 103,125*
Aspegreen, Nils, kamrer *101*

Bachius, Nils, biskop *128*
Barthels, Hans, tullinspektor *55*
Barthels, släkten *134*
Basilier, Henrik, tullinspektor *45, 55, 108, 114*
Basilier, släkten *134*
Bellman, Carl Mikael (1740–1795), skald *57*
Benzelius, Eric, d.ä., biskop *129*
Berelius, Olaus, hovpredikant *128*
von Bergen, Berndt, handelsman, rådman *116*
Beurling, Johan, handelsman, rådman *41, 126*
Beurling, släkten *57*

Biörk, Jacob Andersson, handelsman *125*
Björn, Olaus, kaplan *48, 49*
Boëthius, Jacob, lektor, prost *131*
Bonde, Carl, ståthållare *29*
Brahe, Magnus, greve *98*
Brandes, Henrik, handelsman, rådman *103, 109, 117*
Brehmer, släkten *125*
Bring, Gabriel Månsson, guldsmed *165*
Bröms, Cecilia, g.m. borgmästaren i Stockholm Peter Kyronius *130*
Bröms, Elisabet, g.m. domprosten Nicolaus Dwan *130*
Bröms, Katarina, g.m. biskopen Carl Carlsson *99, 130, 204*
Bröms, Sven, arkiater *99, 127*
Bunge, Martin, handelsman i Stockholm *126*
Bure, Ture Olsson, slottsvaktmästare *55*
Butnut, Joust, handelsman *101, 102, 125*
Butnut, släkten *40, 42, 125*
von Bysing, Petter Johan, assessor *128*
Bång, Christina Danielsdotter, g.m. Jöran Knutsson Bergengren *150*
Böök, Dorothea, g.m. boktryckaren Boëthius Hagen *130, 190*

Caméen, Sven, biskop *128*
Carl Andersson, handelsman, rådman *56, 141*
Carl Carlsson, biskop *47, 102, 103, 119, 127, 128, 129, 130, 131, 189*
Carl Hindersson, inspektor *102*
Carl Jönsson, handelsman i Kalmar *127*
Carlsteen, Jonas, lantmätare *25, 30, 105–111, 113*
Christiern Johansson, borgare *89*
Christiern Månsson, handelsman, bruksägare *98, 126*
Cronhielm, Gustaf, landshövding *128*
Cronhielm, Hebbla, g.m. landshövdingen Polycarpus Cronhielm *119, 128*
Cronhielm, Polycarpus Crumbügel, adlad Cronhielm, landshövding *52, 53, 118, 128*

Dahl, Israel, befattningsman *104*
Dalekarlus, Petrus, domprost *105*
Daniel Danielsson, sotgubbe *184*
De la Gardie, Jacob, greve *98*
Delwits, Marcus, byggmästare och mjölnare *99, 108, 110, 111, 147*
Depken, Simon, d.y., handelsman *126*
Dothen, Hans, handelsman i Stockholm *125*
Dragman, Anders, rådman i Arboga *133*
Drosander, Lars, arrendator *103*
Duwall, Johan, smed *60*
Duwall, Olof, smed *60*

Ekman, Olof, prost *130, 131*
Emporelius, Johan, lektor *129*
Erenström, Olof, lektor *131*
Erik Andersson, kyrkosmedens son *170*

Erik Eriksson (Smeck), gästgivare *108*
Erik Jonsson, skeppare *44*
Erik Jöransson, skeppare *44*
Erik Mårtensson, bonde *101*
Etzelius, Andreas, kaplan *48*

Fogt, Johan Bengtsson, sämskmakare *108*
Funck, Johan, handelsman *41, 197*
Funck, släkten *41*
Funck, Thomas, handelsman i Stockholm *126*

Gangius, Petrus, kyrkoherde *129*
Gerdes, Johan, handelsman i Stockholm *126*
von Glaan, Catharina, g.m. lektor Petrus Tillaeus *131*
von Glaan, Joachim Gertsson, broinspektör *131*
Gother, Engelbert, handelsman *41, 125*
Gottman, Johan, adlad Silfverclou, ståthållare på Ösel *127*
Granqvist, Anders, åkare *160*
Grels Ersson, skeppare, ålderman *44, 81, 101, 103*
Gripenhielm, Carl, lantmäteridirektör *31*
Gunnar Hansson, skräddare *177*
Gustav II Adolf *108*
Gyldenhoff, Balgar, landshövding *117*
Gyllenhöök, Per, häradshövding *54*
Gyllenstierna, Johan, statsman, Karl XI:s rådgivare *128*

Hagelberg, Petrus, lektor *129*
Hagen, Boëthius, boktryckare *51, 190*
Haggh, Boethius, boktryckare *51*
Hallenberg, Eric, kaplan *48*
Harkman, Andreas, kollega *131*
Harkman, Margareta, g.m. underkaplanen Andreas Petronius *132*
Helleday, släkten *127*
Holstenius, Jonas, kollega *131*
Holm, Anders Persson, handelsman *80*
Hoppe, Jacob, kaplan *48*
Horn, Henrietta Beata, g.m. landshövdingen Gustaf Cronhielm *128*
Hyckert, Johan, kaplan *48*
Hyding, Johan, handelsman *118*
Höijer, Elisabet Samuelsdotter, g.m. handelsmannen Johan Beurling *126*
Höijer, Samuel, lektor *126, 148*

Isac Andersson, handelsman *42*
Iser, Matthias, biskop *128*
Israel Hansson, snickare *149*

Jagenteufel, Johan Samuel, apotekare *58, 110*
Jan Jansson, vårdväktare *142*
Jernfeld, Chrispin, professor i Dorpat *130*

Jernstedt, Arvid, slottsfogde *54, 80, 99, 103, 111*
Jernstedt, Jacob Hindersson, handelsman *114, 126*
Jernstedt, Johan, handelsman *41, 99, 112, 118, 121, 125*
Jernstedt, släkten *40, 41, 110, 116, 125*
Johan Ersson, tunnbindare *170*
Johan Larsson, handelsman *99*
Johan Nilsson, skomakare, ålderman *165*
Johan Rasmundsson, handelsman *80, 111*
Johan Åkesson, lantmätare *29, 104, 184*
Jonas Jonsson, slottsknekt *160*
Jonas Tomsson, trädgårdsmästare *100*

Kallsenius, Andreas, biskop *128*
Karl IX *116*
Karl XI *28, 102, 113, 118, 129, 188, 190, 195*
Klint, Johan, landssekreterare, slottsfogde *102, 103*
Kock, Frans, handelsman *41*
Kock, släkten *41*
Kristina, drottning *116*
Kyhn eller Kün, Hans, skinnare *97*
Kyronius, Peter, borgmästare i Stockholm *130*

Lars Andersson, handelsman, rådman *108, 126, 197*
Lars Clemmetsson, skeppare, båtsman *142, 148, 160*
Lars Larsson, hovslagare, Pehr Matssons fosterson *149*
Lars Månsson, linvävare *177*
Lars Olofsson, handelsman, rådman *40, 80, 99, 100, 111, 118, 121, 125, 126*
Lars Persson, besökare *107*
Laurelius, Olaus, biskop *105, 128*
Leffler, Johan, kopparslagare *148*
Leffler, släkten *61*
Leffler, Susanna, g.m. handelsmannen Anders Svensson *127*
Leffler, Tobias, d.ä., kopparslagare *60, 61, 95, 97, 127, 197*
Leijonhufvud, Carl Mauritz, greve *116*
Lind, Johan, stadskirurg *197*
Lind, Johan, kyrkoherde *49*
Lång, Eric, kaplan *48*
Länck, Olof, handelsman *127*
Löfgren, Helena Simonsdotter, g.m. lektorn Jacob Boëthius *134*
Löfgren, Simon Simonsson, landskamrer *102, 103, 134*

Malmberg, Petrus, biskop *128*
Margareta Larsdotter, g.m. lektorn Olaus Nicolai Rabenius *126*
Mehnlöös, Johan, landskamrer *53, 101, 103, 109, 134*
Michael Eriksson, besökare *89*
Mickel Tomsson, bagare *108*
Moraeus, Henrik, domprost *103, 109, 146*
Morman, Israel, konterfejare *105, 109*
Måns Christiersson, brukspatron *98*

Nils Johansson, krukmakare *109*
Nordschöld, Johan, sekreterare i Kammarkollegium *81*
Nycop, Nils, lanträntmästare *53, 109, 178*

Orre, Hans, stadsvaktmästare *58*

Paul Nilsson, handelsman i Stockholm *126*
Pehr Andersson, skräddare *170*
Pehr Ersson, bonde *102*
Pehr Larsson, glasmästare *177*
Pehr Matsson, hovslagare *149*
Pehr Pehrsson, fiskare *149*
Pehr Pehrsson, utridare *132*
Pemer, Nils, bruksförvaltare *133*
Pemer, Peter, guldsmed i Falun *133*
Petraeus, Nicolaus, lektor *130*
Petronius, Andreas, underkaplan *131*
Posse, Mauritz, landshövding *101, 128*
Posse, Märta på Gäddeholm *109*
Posse, Nils *151*
Printz, Helena, g.m. slottsfogden Arvid Jernstedt *145*
Pålack, Daniel, skeppare *44*

Quirsfeld, Johann (1642–1686), tysk psalmdiktare *130*

Ratkin, Margareta, dotter till kyrkoherden Christopher Ratkin *149*
Rebben, Engelbert, bergsfogde *45*
Remmer, Johan, borgmästare *56, 102, 103, 104, 109, 125, 134*
Reutercrantz, Esbiörn, hovstallmästare vid Strömsholms stallstat *101*
Ritter, Johan, stadskirurg *103*
Rudbeckius, Johannes, biskop *27, 28, 166, 185*
Rudbeckius, Nicolaus, biskop *128*

Schottenia, Margareta, g.m. domprosten Henrik Moraeus *101*
Schult, Daniel Widichsson, handelsman *43, 101, 102*
Schult, Margareta Widichsdotter, g.m. handelsmannen Lars Olofsson *126*
Skragge, Samuel, provinsialläkare *57, 93, 185*
Sleichert, Abraham, inspektor vid Skultuna mässingsbruk *125, 133*
Smalbäck, Smadbäck, släkten *110*
Standorph, Hebbla, g.m. landshövdingen Polycarpus Cronhielm *128*
Standorph, Salomon *128*
Sternell, Nicolaus, kyrkoherde *128*
Stiernsköld, Claes, landshövding *98, 114*
Strang, Jacob, handelsman *41*
Svan, Helena Aronsdotter, g.m. landskamreren Simon Simonsson Löfgren *134*
Svebilius, Olaus, ärkebiskop *128*
Svedman, Carl, vägare *45*
Sven Andersson, rådman *116*

Sven Ludvigsson, snickare *97*

Tajardt, Johan, tullskrivare *56, 141*
Tegel, Erik Jöransson, historieskrivare, ämbetsman *128*
Thomas a Kempis (1380–1471), nederländsk uppbyggelseförfattare *130*
Thuen, Eric, landssekreterare *53*
Tilas, Daniel, assessor *130*
Tilas, Eric, kyrkoherde *130*
Tillaeus, Petrus, lektor, domprost *129, 130, 131*
Troilius, Olaus, lektor, år 1697 rektor *129*
Troilius, Samuel, ärkebiskop *129*
Trumbel, Johan, skeppare *81*
Trumbel, Trummel, släkten *42, 81, 110*
Tulenius, Eric, lektor *131*

Wagner, Hans, kyrkosmed *51*
Wagner, Johan, lektor *129*
Wallenstedt, Lars, landshövding *128, 129*
Wallenstedt, Maria, g.m. landshövdingen Gustaf Cronhielm *128*
Wallwik, Nicolaus, gymnasieadjunkt *130*
Warg, Per Andersson, slaktare *97*
von Werdt, Abraham, postmästare *58*
von Werdt, släkten *57, 58, 134*
Westbeck, Zacharias, kyrkoherde *49*
Westblad, Tobias, kyrkoherde *49*
Westeberg, Petter, stadssekreterare *111*
Westman, Abraham, bokbindare *148*
Westman, Isac, regementspastor *47*
Westman, Jacob, bokbindare, rådman *125, 133, 197*
Westman, släkten (bokbindare) *60, 133*
Westman, Samuel, handelsman *41*
Westman, släkten (handelsmän) *41*
Westmarck, Olof, brukspatron *42*
Wilcke, Bertil, skomakare, rådman *57*
Wilckens, Claes, handelsman i Stockholm *125*
Wilckens, Margareta, g.m. regementspastor Isac Westman *47*
Wilckens, Maria, g.m. handelsmannen Lars Olofsson *42, 99, 125, 204*
Willems, Adolph d.ä., borgmästare *98, 99*
Willems, Adolph d.y., borgmästare *99, 109, 114, 148*
Willems, släkten *57, 99*
Volker, David, handelsman i Stockholm *126*
Volker, Magdalena, g.m. handelsmannen Joust Butnut *145*
Volker, Peter, handelsman i Stockholm *135*
Volker, släkten *125*
Wulf, Gudmund Gudmundsson, handelsman *150*
Wulf, Johan, kyrkoherde *49*
Wulf, Gudmundsson, släkten *40, 41*